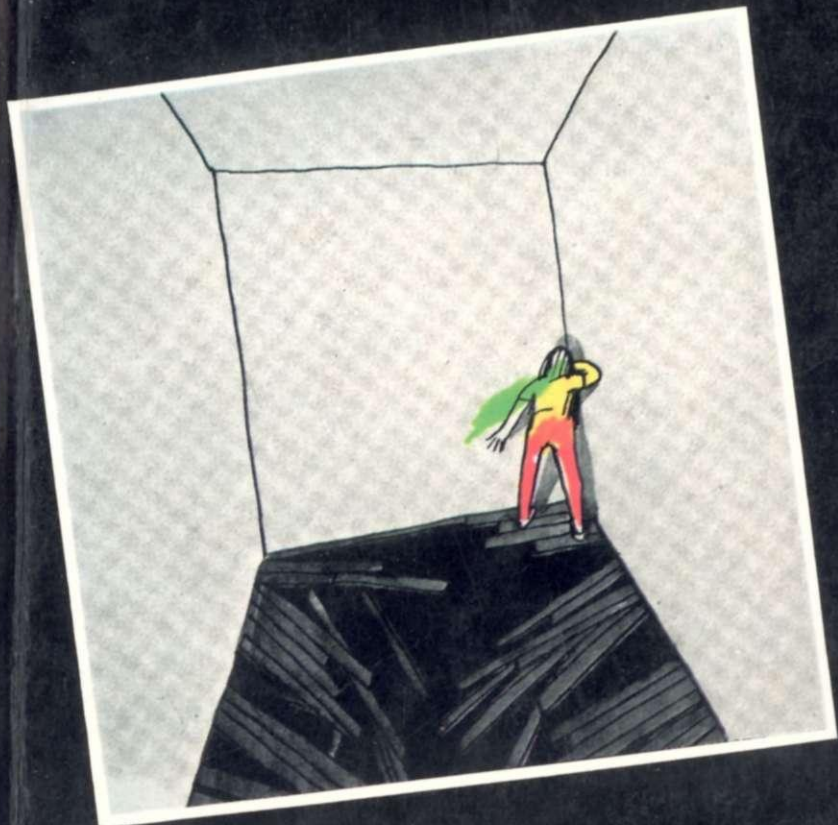

M. Skot Pek

LJUDI LAŽI

manufaktura miletin

BIS

SVETOVI

LJUDI LAŽI

Nada u mogućnost lečenja ljudskog zla

Dr SKOT PEK

PREVOD SA ENGLESKOG
EMILIJA KIEHL

IP SVETOVI / NOVI SAD
1995.

IZVORNIK:

M. Scott Peck, M. D.

© Ali right reserved

People of the Lie

Rider

London, Sydney, Auckland, Johanesburg, 1989.

ZA LILI

*posvećenoj mnogim putevima,
od kojih je samo jedan
borba sa demonima.*

RUKUJ PAŽLJIVO

Ovo je opasna knjiga.

Napisao sam je jer verujem da je potrebna. Verujem da će njen opšti efekat biti lekovit.

Ali pisao sam je i sa strepnjom. Ona može i da povredi. Nekim čitaocima će naneti bol. A što je još gore, biće i onih koji će informacije iz nje zloupotrebi ti da bi nekome naškodili.

Zamolio sam nekoliko preliminarnih čitalaca u čije mišljenje i ispravnost imam veliko poverenje da mi odgovore na sledeće: »Da li mislite da je ova knjiga o ljudskom zlu i sama zla?« Odgovor je bio ne, mada je jedan dodao: »U našoj crkvi se kaže: Čak i Deva Marija može da posluži za seksualne fantazije.«

Koliko god da mi se ovaj grub ali jezgrovit odgovor činio realističnim, nije me baš umirio. Stoga molim svoje čitaoce i javnost za izvinjenje zbog štete koju ova knjiga može da nanese i molim vas da njome rukujete pažljivo.

Jedan od oblika pažnje je ljubav. Ako zbog nečega napisanog u ovoj knjizi osetite bol, ponašajte se prema sebi nežno i sa ljubavlju. I molim vas, imajte ljubavi i za one svoje bližnje za koje ćete možda otkriti da su zli. Budite pažljivi — puni pažnje.

Lako je mrzeti zle ljude. Ali setite se saveta sv. Avgustina da treba mrzeti greh, ali grešnika treba voleti.«¹ Kada otkrijete da je osoba zla, setite se: »Ja sam ovakav zbog milosti Božje.«

Obeležavajući neke ljude kao zle, ja očigledno donosim surovo kritičan sud o njima. Moj Gospod je rekao: »Ne sudi, da ti se ne bi sudilo.« Ovom izjavom, toliko puta

¹ Avgustin, *Božji grad*, Bourke (Image books 1958, 3. 304).

citiranom van konteksta, Isus nije mislio da kaže da nikada ne treba suditi o svom bližnjem. Jer je rekao i ovo: »Licemjere, izvadi najprije brvno iz oka svoga, pa ćeš onda vidjeti izvaditi trun iz oka brata svoga.«* Ono što je ovim mislio da kaže jeste da drugima treba da sudimo samo sa velikom pažnjom a da pažnja prema drugima počine prešućivanjem samom sebi.

Nema nikakve nade da ćemo izlečiti ljude od zla ako nismo u stanju da se sa njim direktno suočimo. Ono ne predstavlja baš lep prizor. Moju prvu knjigu: *Put kojim se rede išlo*⁹ mnogi ljudi smatraju lepom knjigom. Ova knjiga nije lepa. Ona govori o našoj mračnoj strani i velikim delom o najmračnijim članovima ovog našeg ljudskog društva — ljudima koje ja sasvim otvoreno smatram zlim. To nisu lepi ljudi. Ali sud se mora stvoriti. Osnovna teza ovog rada je da ove ljude a i ljudsko zlo uopšte treba podvrgnuti naučnom ispitivanju. Ne apstraktnom. Ne ni samo filozofskom. Već naučnom. A da bismo to uradili, moramo biti spremni da sudimo. Opasnosti od ovakvih sudova biće izložene na početku završnog dela knjige. Ali za sada vas molim da ne ispuštate iz vida da se donošenja sudova o drugima ne smemo prihvatati ako nismo sposobni da pođemo od presuđivanja sebi i pokušaja da sebe lečimo. Borba za izlečenje od ljudskog zla uvek počinje od naše kuće. A samoočišćenje će nam uvek biti najjače oružje.

Ovu knjigu je bilo veoma teško napisati iz više razloga. Glavni među njima bio je taj što je to knjiga o procesu. Još uvek ne mogu da kažem da znam sve o ljudskom zlu; tek učim. U stvari, tek sam počeo da učim. Naslov jednog od poglavlja je »U pravcu psihologije zla«. Ovako sam ga nazvao upravo zbog toga što još nemamo materiju naučnog znanja o zlu dovoljno obimnu da bismo je mogli nazvati psihologijom. Zbog toga bih ovde dodao još jedno upozorenje: ništa što je ovde napisano nemojte smatrati završnom rečju. Pravi cilj ove knjige jeste da nas dcfvede

² Jev. po Mateju 7: 1—5.

* Simon & Schuster, 1978.

u stanje u kome ćemo biti nezadovoljni zbog toga što o ovoj misteriji ne znamo apsolutno ništa.

Nešto ranije sam Isusa nazvao svojim Gospodom. Posle mnogo godina nejasne identifikacije sa budizmom i islamskim misticizmom, najzad sam se čvrsto predao hrišćanstvu, što je opunovaženo 9. marta 1980. g. kada sam se u četrdeset i trećoj godini krstio. Bilo je to mnogo pre nego što sam započeo rad na ovoj knjizi. Sećam se nekog pisca koji mi je uz rukopis koji mi je poslao na čitanje poslao i izvinjenje zbog svoje »hrišćanske pristrasnosti«. Ja se ne izvinjavam. Da hrišćanstvo smatram pristrasnim, ne bih ga prihvatio. Niti mi pada na pamet da prikrivam svoje hrišćanske stavove. U stvari, to ne bih ni mogao. Moja posvećenost hrišćanstvu je najvažnija stvar u mom životu, ona je totalna i sve prožima.

Brine me jedino što u slučajevima kada su najizraženiji, ovi stavovi mogu da izazovu nepotrebnu prisutnost kod nekih čitalaca. Velika su zla kroz vekove bila počinjena — i još uvek se čine — od takozvanih hrišćana i često u ime Hrista. Vidljiva Hristova crkva je potrebna i čak spašava, ali je očigledno puna mana i ja se zaista izvinjavam i za njene kao i svoje lične grehe.

Krstaški ratovi i inkvizicija nemaju nikakve veze sa Hristom. Rat, mučenja i progonstva nemaju nikakve veze sa Hristom. Oholost i osveta nemaju nikakve veze sa Hristom. Prve reči koje je Isus izgovorio u besedi koja je jedina zabeležena, bile su: »Blaženi siromašni duhom jer je njihovo carstvo nebesko.« Ne oholi. A dok je umirao, molio je da njegovim ubicama bude oprošteno.

U pismu svojoj sestri, sv. Tereza Lisijaska piše: »Ako si voljna da spokojno podnosiš iskušenje da budeš samoj sebi neprijatna, onda ćeš Isusu biti prijatno utočište.«⁴ Pokušaj da se definiše pravi hrišćanin u sebi nosi rizik. Ali, ako bih morao, pravog hrišćanina bih definisao kao svakoga ko je »za Isusa prijatno utočište«. Hiljade i hiljade ljudi svake nedelje idu u hrišćansku crkvu, ali nisu ni naj-

⁴ *Sabrana pisma sv. Tereze Lisijске*, prev. F. J. Sheed (Sheed & Ward, 1949, s. 303).

manje spremni da budu sami sebi neprijatni, spokojno ili ne, i koji prema tome nisu za Isusa prijatno utočište. Nasuprot tome, milioni Hindusa, muslimana, Jevreja, ateista i gnostika bili bi sposobni da izdrže ovo iskušenje. U ovoj knjizi nema ničega što bi moglo da uvredi ove druge. Ali one prve, mnogo toga će uvrediti.

Osećam potrebu za još jednim »neizvinjenjem«. Mnogim mojim čitaocima se neće dopasti što o Bogu govorim u muškom rodu. Cini mi se da razumem i cenim ovaj stav. O tome sam mnogo razmišljao. Ženski pokret za borbu protiv seksitičkog jezika u meni ima jaku podršku. Ali, pre svega, Bog nije bespolan. On je krcat životom i ljubavlju — pa čak i nekom vrstom seksualnosti. Prema tome, ne možemo o njemu govoriti kao da je »to« ili »ono«. Boga svakako smatram androgenim. On je nežan, on nas hrani i odgaja kao što bi najbolja majka. Međutim, i može biti da je to samo posledica kulture u kojoj živim, ja subjektivno doživljavam njegovu realnost kao više mušku nego žensku. Dok nas, s jedne strane, odgaja, on isto tako želi i da prodre u nas, i dok mi poput nevoljne device često bežimo od njegove ljubavi, on nas juri energijom lovca koju inače asociramo sa muškim polom. Kako je C. S. Lewis rekao, u odnosu na Boga, svi smo mi žene.⁵ Sta više, bez obzira na svoj pol ili svesnu teologiju, svima nama je dužnost — obaveza — da, uzvraćajući njegovu ljubav pokušamo da rodimo, kao Marija Hrista, u sebi i drugima. Sto se tiče satane, ovde ću zaobići tradiciju i govoriti o njemu u srednjem rodu. Iako znam da je satana požudan da prodre u nas, nikada to nisam doživeo kao seksualnu ili kreativnu želju već samo kao destruktivnu i punu mržnje. Teško je odrediti pol zmije.

Sve istorije slučajeva iznetih u ovoj knjizi puno puta sam detaljno prekrojio. Kamen temeljac psihoterapije i nauke **9U** poštenje i tačnost. Ipak, principi ponekada dođu u sukob i u slučaju ove knjige opravdanje poverenja pacijenata prevagnulo je nad iznošenjem irelevantnih podataka u potpunosti. Zbog toga će »čistunci« možda posum-

⁵ *Ta grozna snaga Macmillan (New York, 1965, s. 316).*

njati u moje »podatke«. S druge strane, ako vam se učini da ste prepoznali neku određenu osobu u mojim pacijentima ovde opisanim, prevarili ste se. Međutim, u osobenim karakteristikama koje ću opisati, verovatno ćete prepoznati mnoge ljude. To je zbog toga što moja mnogobrojna prekrajanja istorija slučajeva nisu — po mom mišljenju — ozbiljno poremetila njihovu ljudsku dinamiku. A ova knjiga je i napisana zbog toga što nam je ta dinamika zajednička a i zbog toga što mi, ljudska bića, treba da je sagledamo i razumemo.

Spisak ljudi kojima treba zahvaliti na podršci pri stvaranju ovog dela bio bi suviše dug, ali ipak ću navesti one koji posebno zaslužuju da budu pomenuti: moja verna sekretarica, Ana Pat, koja je bez kompjutera, u periodu od pet godina, kao saradnik kucala na izgled beskrajne rukopisne verzije i revizije; moja deca, Belinda, Džulia i Kristofer, koja su propatila zbog oca koji je radio kao lud; moje kolege koje su mi dale podršku svojom hrabrošću da se i sami suoče sa užasnom stvarnošću ljudskog zla; posebno moja supruga, Lili, kojoj je ovo delo posvećeno, moj dragi prijatelj, »ateista«, Ričard Sloun; moj urednik Ervin Glajks, čije mi je verovanje da za ovakvom knjigom postoji potreba dalo podstreka; svi hrabri pacijenti koji su se podvrgli mom nespretnom tretmanu i time bili moji učitelji i, najzad, dvojica velikih savremenih proučavalaca ljudskog zla i moji mentori, Erih From i Malahi Martin.

Dr Skot Pek
Novi Preston,
Konektikat, 06777

ČOVEK KOJI JE SKLOPIO PAKT SA ĐAVOLOM

Džordž je oduvek bio bezbrižna osoba — ili je bar tako mislio — sve do onog popodneva početkom oktobra. Doduše, imao je briga uobičajenih za jednog trgovca, supruga, oca troje dece i vlasnika kuće gde je krov povremeno prokišnjavao a bašta uvek morala da se kosi. A mora se reći da je bio i neobično pedantan i uredan čovek koji je brinuo možda više od ostalih ako bi trava u bašti malo više narasla ili bi se farba negde u kući malo ogulila. Tačno je i da je u predvečerje, u zalazak sunca, uvek osećao čudnu mešavinu tuge i straha. Džordž nije voleo zalaske sunca. Ali to je trajalo samo nekoliko minuta. Ponekad, kada bi bio zauzet prodavanjem ili ako je nebo bilo oblačno, ne bi uopšte ni primetio zalazak sunca.

Džordž je bio rođeni trgovac. Umešan, artikulisan, je-dnostavan i obdareni pripovedač, osvojio je jugoistočne države kao meteor. Prodavao je plastične poklopce za kutije, onu vrstu koja se lako natakne na teglu sa kafom. Bilo je to tržište velikih rivala. Džordžova kompanija je bila jedna od pet nacionalnih proizvođača takvih artikala. U roku od pet godina otkako je preuzeo teritoriju od čoveka koji ni sam nije bio za potcenjivanje, Džordž je svojom genijalnom pedanterijom utrostručio prodaju. U trideset četvrtoj godini zarađivao je skoro šezdeset hiljada dolara

godišnje u plati i proviziji mada nije čak morao ni mnogo da radi. Čovek koji je uspeo.

Neprilike su počele u Montrealu. Kompanija je predložila da on tamo otputuje na skup proizvođača plastike. Pošto je bila jesen, a ni on, ni njegova supruga, Glorija, nikada nisu videli jesenje lišće severa, odlučio je da je povede. Lepo su se proveli. Skup je bio kao i svi drugi, ali lišće je bilo predivno, restorani odlični a i Glorija je bila u pristojnom raspoloženju. Svoje poslednje popodne u Montrealu odlučili su da provedu u obilasku katedrale. Ne zato što su bili naročito religiozni; Glorija bi se u najboljem slučaju mogla nazvati mlakim protestantom, a on je, pošto je detinjstvo proveo pored fanatično religiozne majke, osećao izrazitu antipatiju prema crkvama. Ali, kako god bilo, katedrala je spadala u turističke objekte, a oni su bili turisti. Tamo mu je bilo sumorno i neinteresantno i jedva je čekao da Glorija kaže da joj je dosta. Idući prema izlazu obasjanom suncem, on krajičkom oka spazi kutijicu za prilog katedrali odmah pored masivnih vratnica. Zastao je neodlučno. S jedne strane, nije osećao nikakvu iskrenu želju da pokloni ni centa ovoj ili bilo kojoj drugoj crkvi. Ali, s druge, osećao je mali nerazumni strah da će, ako ne da ništa, stabilnost njegovog života biti ugrožena. Postideo se ovog straha; on je razuman čovek. Ali onda pomisli da bi bilo sasvim razumno i ako bi dao mali doprinos isto kao što je razumno platiti ulaznicu za muzej ili zabavni park. Odlučio je da da sav sitan novac ako ga nema previše. I nije ga bilo. Izbrojao je pedeset pet centi u novčićima i ubacio ih u kutiju. To je bio trenutak u kome ga je šćepala prva pomisao. Udarila ga je kao grom, pravi udarac, potpuno neočekivan, ostavljajući ga ošamućenim i zbunjanim. Kao da je neko iznenada u njegovom mozgu ispisao reči: »UMRECEŠ KADA TI BUDE BILO 55 GODINA.«

Džordž izvadi novčanik iz džepa. Najveći deo novca koji je imao bio je u putničkim čekovima. Ali imao je i jednu novčanicu od pet i dve od po jednog dolara. Skoro ih je išćupao iz novčanika i ugurao u kutiju. Onda, zgrabivši Gloriju za ruku, gotovo je izbacio kroz vrata. Pitala ga je

šta mu je. Rekao je da mu je iznenada pozlilo i da bi hteo da se vrati u hotel. Nije se sećao ni silaska niz stepenice katedrale, ni taksija. Tek u hotelskoj sobi, dok je ležao u krevetu pretvarajući se da je bolestan, panika je počela da popušta.

Već sledećeg dana, na letu kući, u Severnu Karolinu, Džordž je opet osećao mir i samouverenje. Onaj incident je bio zaboravljen.

Dve nedelje kasnije, vozeći na službeni put u Kentaki, dođe Džordž do znaka za skretanje s puta i smanjenje brzine na četrdeset pet milja na sat. Dok je prolazio pored znaka, dođe mu druga misao i ureza mu se u mozak, velikim oštro isklesanim slovima, kao i prošli put: »UMREĆES U ČETRDESET PETOJ.« Celog tog dana Džordž se osećao nelagodno. Međutim, ovoga puta bio je sposoban da posmatra ovo svoje iskustvo sa malo više objektivnosti. Obe misli imaju veze sa brojevima. A brojevi su samo brojevi i ništa više, male apstrakcije bez značenja. Da imaju značenje, zar bi se menjale? Prvo 55 pa onda 45. Da su ostali isti, onda bi bilo razloga za zabrinutost. A ovo su samo brojevi bez važnosti. Već sledećeg dana, opet je to bio onaj stari Džordž.

Prošlo je nedelju dana. Dok je vozio u pravcu nekog malog sela, Džordž prime ti tablu koja je označavala da je ušao u okrug Aptona, Severna Karolina. Dođe mu treća misao: »UBIČE TE COVEK PO IMENU APTON.« Džordž se ozbiljno zabrinuo. Dva dana kasnije dok je vozio kraj neke stare napuštene železničke stanice, ponovo mu zasvetleše one reči: »KROV TE KUĆE ĆE SE SRUŠITI DOK SI TI UNUTRA I UBIČE TE.«

Od tada pa nadalje ovakve misli su mu dolazile skoro svakog dana i uvek dok bi vozio na terenu. Džordž je počeo da se užasava jutara pred službeni put. Na poslu nije mogao da se skoncentriše. Izgubio je smisao za humor. Hrana je izgubila ukus. Noću bi teško uspeo da zaspi. Ipak, sve je to bilo još nekako podnošljivo do jutra kada je vozio preko reke Roanok. Samo što je prešao reku, pomisli:

»OVO TI JE BIO POSLEDNJI PRELAZAK PREKO OVOG MOSTA.«

Džordž je razmišljao da, možda, sve ispriča Gloriji. Da ona ne pomisli da je poludeo? Nikako nije mogao da natera sebe da to uradi. Ali te noći, u krevetu, dok je Glorija pored njega meko hrkala, on ju je mrzeo što je tako smirena dok se on bori sa svojom dilemom. Most na reci Roanok je prelazio skoro stalno. Ako bi počeo da ga zaoobilazi, morao bi svakog meseca da putuje po nekoliko stotina milja izvan svoje maršrute ili da potpuno otkáže nekolicini svojih klijenata. Bestraga, ovo je bilo potpuno apsurdno. Zar da dozvoli da mu život bude rukovođen nekakvim pomislama najobičnijim izmišljotinama, tvorevinama izvitoperene mašte. Nije bilo nikakvih dokaza da su te misli predstavljale bilo kakvu realnost. Ali opet, s druge strane, otkuda on zna da nisu stvarne? Aha, on bi, u stvari, mogao da dokaže da nisu. Ako se preveze preko mosta na Roanoku i ne umre, to će dokazati da su misli bile lažne. Međutim, ako su istinite

U jedan sat posle ponoći Džordž donese odluku da stavi život na kocku. Bolje i da umre nego da se muči ovako. Tiho se obukao i iskrao iz kuće. Sedamdeset i tri milje natrag na most na Roanoku. Vozio je vrlo pažljivo. Kada se most najzad pomolio pred njim, u noći, tako ga je steglo u grudima da je jedva disao. Ali nastavio je. Preko mosta. Dve milje niz put. Onda je okrenuo i odvezao se opet preko mosta ka kući. Uspeo je. Dokazao je da je ona pomisao bila netačna. Blesava, smešna, pomisao. Počeo je da zvižduće. Do kuće je već bio u stanju ekstaze. Ovo je bio prvi put u poslednja dva meseca da se osećao dobro. Straha više nije bilo.

Sve do tri noći kasnije. Vraćajući se kući jednog popodneva sa jednodnevnog poslovnog puta, on prođe pored nekakve duboke jame iskopane kraj puta u blizini Fajetvila. »PRE NEGO STO BUDE ZATRPANA, TVOJ AUTO ĆE SE ZALETETI PRAVO U OVU JAMU I TI ĆEŠ POGINUTI.« U početku, Džordž se skoro nasmeja na ovu poslednju pomisao. Misli su samo misli, zar to nije dokazao? Ipak, te noći opet nije mogao da zaspi. Tačno je da je do-

kazao da je misao o mostu na Roanoku bila lažna. Možda je ova baš ona prava. Može da ispadne da je misao o mostu na Roanoku samo poslužila da ga ututka u lažno stanje sigurnosti. Možda njegova sudbina baš jeste da se zaleti autom u tu jamu. Sto je više razmišljao, postajao je sve uznemireniji. O spavanju nije bilo ni govora. Možda bi se bolje osećao ako bi se vratio do jame kao one noći kada se vratio na Roanok. Morao je da prizna da to ne izgleda baš razumno; čak i ako bi otišao do jame i srećno se vratio kući, mogao bi kasnije da sleti s puta u nju kao što je bilo predviđeno. Ipak, toliko je bio uznemiren da bi, možda, vredelo pokušati. Još jednom se Džordž obukao i usred noći, nečujno iskrao iz kuće. Osećao se kao budala. Međutim, na sopstveno iznenađenje, po povratku sa puta do Fajetvila, gde je zastao na samoj ivici jame, osetio se znatno bolje. Vratilo mu se pouzdanje. Ponovo se osećao gospodarom svoje sudbine. Zaspao je čim se vratio kući. Sledećih nekoliko sati imao je mira.

Džordžovo oboljenje je sada već uzelo maha i ustalilo se. Svakih nekoliko dana dok je vozio auto-putem, namekala mu se nova pomisao o svojoj smrti. Odmah zatim bi usledila uznemirenost koja bi rasla do stepena nepodnošljivosti. U toj fazi bi osetio neodoljivu potrebu da se vrati na mesto gde ga je misao prvi put spopala. Posle toga bi se ponovo dobro osećao sve do sledećeg dana i do sledeće misli. Onda bi ciklus ponovo počeo.

Džordž je ovo izdržao šest nedelja. Svake druge noći vozio se unaokolo po Karolini. Spavao je sve manje i manje. Izgubio je sedam kilograma. Užasavao se izlaska na put i suočavanja sa svojim poslom. Radna sposobnost mu je znatno opala. Neki klijenti su počeli da se žale na njega. Postao je nervozan sa decom. Konačno, jedne večeri u februaru, doživeo je slom. Plačući očajnički, ispričao je Gloriji svoje muke. Ona me je poznavala preko nekog prijatelja. Sledećeg jutra me je pozvala i tog popodneva sam prvi put video Džordža.

Objasnio sam mu da je oboleo od klasične opsesivno kompulzivne neuroze; da su »misli« koje ga uznemiravaju ono što mi u psihijatriji nazivamo opsesijom a da je nje-

gova potreba da se vrati na lice mesta tih »misli«, kompulzija. »U pravu ste!« — povikao je. »To je stvarno prisila. Ja ne želim da se vratim na mesto gde sam imao te misli. Znam da je sve to glupo. Hteo bih da zaboravim celu stvar i da zaspim. Ali ne mogu. Kao da me nešto prisiljava da razmišljam o tome i da usred noći ustajem i vraćam se na ona mesta. Ne mogu da se obuzdam. Nešto me vuče da se vratim. Znaite, to je ono najgore. Da su to samo misli, čini mi se da bih mogao da ih podnesem, ali ova prisila da se vraćam na ona mesta je ono što me ubija, ne da mi da zaspim i izluđuje me jer sate provodim raspravljajući se u sebi da li da se vratim ili ne. Moje kompulzije su gore od mojih — kako ste ih nazvali? — opsesija. One su to što me izluđuje.« Ovde je Džordž zastao gledajući me uznemireno. »Da li mislite da sam poludeo?«

»Ne«, odgovorio sam. »Ja vas još uvek vrlo malo poznajem, ali posmatrajući stvar sa površine, ne vidim nikakve znake da ste poludeli ili da ste oboleli od bilo čega goreg od veoma jake neuroze.«

»Mislite da i drugi ljudi imaju nekakve 'misli* i kompulzije?«, pitao je Džordž živo, »drugi ljudi, koji nisu ljudi?«

»Tačno«, odgovorio sam. »Njihove opsesije ne moraju biti o smrti a i njihove kompulzije mogu biti drugačije. Ali neželjene misli i preduzimanje neželjenih radnji je isto.« Onda sam Džordžu opisao neke od češćih opsesija od kojih ljudi pate. Spomenuo sam mu ljude čiji je problem u tome što kada treba da krenu na put, ne mogu da prestanu da brinu da li su zaključali vrata pa moraju da se vrate da provere. »To i ja radim!«, uzviknuo je Džordž. »Ponekad moram po tri ili četiri puta da proverim da li sam isključio šporet. Odlično. Znači, vi mislite da sam ja kao svi drugi?«

»Ne, Dordže, vi niste kao svi drugi«, rekao sam. Iako ima ljudi — i to često među onima koji su uspeli u životu — koji pomalo pate zbog svoje potrebe za sigurnošću i bezbednošću, oni ipak ne ostaju budni po celu noć cimani unaokolo svojim kompulzijama. Vi imate ozbiljnu neurozu koja vam osakaćuje život. Ona je izlečiva, ali lečenje —

psihoanalitička terapija — biće prilično teško i dugotrajno. Vi niste poludeli, ali zaista mislim da imate ozbiljan problem i mislim da ćete nastaviti da budete nesposobni za život ako se ne podvrgnete temeljnom tretmanu.«

Kada je tri dana kasnije Džordž ponovo došao da me vidi, bio je to drugi čovek. Za vreme naše prve seanse bio je plačljiv dok mi je opisivao svoju agoniju i skoro patetično vapio da mu se kaže da je sve u redu. Sada je zračio samopouzdanjem. U stvari, ponašao se kao da je »mrtav hladan«. Ovu njegovu lažnu predstavu smo kasnije nazivali »nema problema«. Moj pokušaj da saznam nešto o njegovim životnim okolnostima ostao je bez rezultata. Nisam imao za šta da se uhvatim.

»Ja, u stvari, nemam na šta da se požalim, dr Pek, osim onih malih opsesija i kompulzija, a ni njih nisam imao od našeg poslednjeg susreta. Naravno, priznajem da ima stvari kojima pridajem značaj, ali to ne znači i da imam nekih velikih problema. Na primer, važno mi je da li ćemo kuću krečiti ovog ili sledećeg leta. A to je samo razmišljanje o nečemu a ne i briga. U banci imamo puno novaca. Tiče me se i kakva su mi deca u školi. Najstarija, Debora, koja ima trinaest godina, najverovatnije će morati da ispravlja zube protezom. Džordž junior, kome je jedanaest, ne dobija baš najbolje ocene. Ništa mu ne fali, nego je jednostavno više zainteresovan za sport. A Kristofer, kome je šest godina, tek je pošao u školu. On je nekako najzgodniji. Moj miljenik. Priznajem da ga u dubini duše volim više od ono dvoje, ali se trudim da to ne pokazujem i čini mi se da uspevam, tako da to nije problem. Mi smo stabilna porodica. Dobar brak. Dobro, Glorija ima svojih raspoloženja. Ponekad mi se čini kao prava veštica, ali takve su, valjda, sve žene. Znae, menstruaciia i te stvari.

Naš seksualni život? — sasvim je u redu. Tu, zaista, nema problema. Osim, naravno, kad Glorija upadne u jedno od onih raspoloženja pa ni meni, ni njoj nije do toga — ali to je normalno, zar ne?

Moje detinjstvo? Pa, ne bih mogao da kažem da sam baš uvek bio srećan. Kada mi je bilo devet godina, otac mi je doživeo nervni slom. Zadržali su ga u državnoj bolnici. Šizofrenija ili tako nešto. Verovatno sam zbog toga prošlog puta brinuo da ćete reći da sam i ja lud. Priznajem da mi je pao kamen sa srca kad ste rekli da nisam. Moj otac se nikada nije izlečio, znate. Doduše, nekoliko puta su ga pustili kući na privremeno odsustvo iz bolnice, ali je to uvek bilo bez uspeha. Da, umeo je da bude baš lud, ali ja se svega toga vrlo malo sećam. Sećam se da sam morao da ga obilazim u bolnici. To sam mrzeo. Umirao sam od stida. Kada sam bio negde na polovini srednje škole, odbio sam da ga i dalje posećujem. Umro je kada sam pošao na koledž. Da, umro je mlad. Pravi blagoslov, rekao bih.

»Ali ne mislim da me je išta od toga zaista uznemirilo. Moja dve godine mlađa sestra i ja uživali smo punu pažnju naše majke. Bila je uz nas sve vreme. Bila je dobra majka. Možda malo suviše religiozna za moj ukus. Večito nas je vukla u crkve, što sam zaista mrzeo. Ali to je jedino što mogu da joj zamerim, a i to je prestalo kada sam krenuo na studije. Nismo bili baš imućni, ali bilo je dovoljno novca da se provučemo. Moji baba i deda, sa majčine strane imali su para i dosta su nas pomagali. Sa njima smo bili zaista bliski. Čak smo i živeli sa njima jedno vreme kada je moj otac prvi put odveden u bolnicu. Ja sam naročito voleo baku.

»Aha, da ne zaboravim. Nečega sam se setio posle našeg prošlog sastanka. Pričanje o kompulziji me je podsetilo da sam to već imao kada mi je bilo trinaest godina. Ne znam kako je sve to počelo, ali dobio sam kao neki osećaj da će mi baka umreti ako svakog dana ne dodirnem jedan kamen. To nije bio problem. Taj kamen bio mi je usput od kuće do škole i trebalo je samo da se setim da ga dodirnem. Jedini problem je bio vikend, jer sam morao da pamtim da treba da izađem specijalno radi toga. Bilo kako bilo, posle oko godinu dana jednostavno sam to prerastao; valjda je to bila neka faza ili tako nešto. Zbog toga imam utisak da ću i iz ovih opsesija i kompulzija koje me muče u poslednje vreme isto tako izaći. Već sam vam rekao, otk-

ko smo se videli, nisam imao ništa od toga. Mislím da je, možda, i prošlo. Možda je onaj naš mali razgovor početkom nedelje bio sve što mi je bilo potrebno. Na tome sam vam, zaista, zahvalan. Ne možete ni da zamislíte koliko me je umirilo to što znam da nisam poludeo i da i drugi ljudi imaju iste smešne misli. Mislím da je to saznanje, u stvari, i sredilo celu stvar. Sumnjam da mi je potrebna ta — kako je ono zovete? — psihoanaliza. Slažem se, možda je rano donositi bilo kakve zaključke, ali sve mi to izgleda kao preduga i suviše skupa procedura za nešto što po svoj prilici mogu i sam da prebrodim. Zato radije više ne bih dolazio. Hajde baš da vidimo šta će se desiti. Ako mi se kompulzije i opsesije vrata, nastaviću, ali za sada, radije bih prestao sa terapijom.«

Pokušao sam blago da se suprotstavim Džordžu. Rekao sam da se meni ne čini da se u njegovom životu bilo šta značajno promenilo. Očekivao sam da se njegovi simptomi pre ili kasnije vrata u ovom ili onom obliku. Ali, rekao sam da potpuno razumem njegovu želju da vidi šta će se desiti i da ću ga rado primiti ako bude ponovo želeo da me vidi. On je svoju odluku doneo i očigledno nije imao namere da prihvati terapiju dokle god se bude dobro osećao. Nije bilo nikakve svrhe suprotstavljati mu se. Najpametnije je bilo da sedim i čekam.

Nisam morao dugo da čekam.

Dva dana kasnije, Džordž me je panično pozvao: »Bili ste u pravu, dr Pek, one pomisli su mi se vratile. Juče u povratku sa poslovnog sastanka, nekoliko milja posle jedne oštre okuke, iznenada mi dođe misao: »NA ONOJ OKUCI JE STAJAO AUTO-STOPER I TI SI GA PREGAZIO DOK SI ZAOKRETAO.« Bio sam svestan da je to bila samo jedna od mojih ludih misli. Da sam stvarno nekoga udario, osetio bih udarac ili bih ga čuo. Ali misli nikako nisam mogao da se oslobodim. Pred očima mi je neprestano lebdela slika tela kako leži u jarku pored puta. Pomišljao sam da čovek, možda, nije mrtav i da mu je potrebna pomoć. Brinuo sam da ću biti optužen da sam pregazio čoveka i pobegao. Najzad, kada sam već skoro stigao kući, više nisam mogao da izdržim. Odvezao sam se natrag do

one okuke, čitavih pedeset milja. Naravno, nije bilo ni traga od tela, krvi ili bilo kakvog udesa. Odmah mi je bilo bolje. Ali ovako više ne mogu. Izgleda da ste imali pravo. Izgleda da mi je zaista potrebna ta psihoanaliza.«

I tako je Džordž ponovo započeo psihoterapiju i to zbog toga što su se njegove opsesije i kompulzije nastavile. Tokom sledeća tri meseca za koje vreme je dolazio da me vidi dva puta nedeljno, imao je još mnogo takvih misli. Većina je bila o smrti, njegovoj ili, ponekad, nekog drugog, ili o tome kako je optužen za neko krivično delo. I svaki put bi, posle duge borbe sa opsesijom, najzad pustio i vratio se na mesto gde mu se misao prvi put pojavila da bi mogao da se smiri. Njegova agonija se nastavlja.

Tokom ta prva tri meseca terapije polako sam otkrivao da je Džordž imao puno razloga za zabrinutost i da su njegovi simptomi samo jedan od njih. Njegov seksualni život, za koji je rekao da je sasvim u redu, bio je, u stvari, očajan. Glorija i on su imali odnose jednom u šest nedelja i to uvek silovito, kratko, gotovo životinjski pošto bi pre toga oboje malo popili. Glorijina »veštičija« raspoloženja su, kako se ispostavilo, trajala po šest nedelja. Prilikom jednog susreta sa njom otkrio sam da je u stanju prilične depresije i puna mržnje prema Džordžu, koga je nazvala »slabićem i cmizdravom mrcinom«. Džordž je sa svoje strane postepeno počeo da izražava strahovitu ogorčenost prema Gloriji, u kojoj je video egocentričnu, hladnu ženu, bez imalo ljubavi ili podrške. Od svoje starije dece, Deборе i Džordža, bio je potpuno otuđen. Gloriju je optuživao da ih je okrenula protiv njega. Od cele porodice samo je sa Kristoferom bio u nekakvom odnosu i shvatao je da je dečaka verovatno razmazio »pokušavajući da ga zaštiti od Glorijinih kandži«.

Mada je još u početku priznao da njegovo detinjstvo nije bilo idealno, Džordž je tek sada, na moje insistiranje da se seti što više detalja iz tog vremena, postepeno počeo da uviđa da mu je sve to mnogo više naškodilo i zaplašilo ga više nego što je želeo da prizna. Na primer, uspeo je da se seti kako je na njegov sedmi rođendan njegov otac ubio

sestrino mače. Džordž je sedeo u krevetu pre doručka i sanjario o poklonima koje će možda dobiti, kad mače, posrćući, uđe u sobu. Odmah za njim ulete otac izbezumljen od gneva, sa metlom u ruci. Ispostavilo se da je mače isprljalo tepih u dnevnoj sobi. I dok ga je Džordž, zgrčen u krevetu, vrišteći preklinjao da prestane, njegov otac je nastavio da udara mače sve dokle ga u uglu sobe nije ubio. Bilo je to godinu dana pre nego što će biti zadržan u bolnici.

Isto tako, Džordž je uspeo da shvati da ni njegova majka nije bila u mnogo boljem stanju nego otac. Jednom, kada mu je bilo jedanaest godina, naterala ga je da provede celu noć na kolenima moleći se za njihovog mesnog sveštenika, koji je doživeo srčani udar. Džordž je mrzeo i tog popa i Pentakostnu crkvu u koju ga je majka godinama vukla svake srede uveče a nedeljom na ceo dan. Setio se i kako ga je bilo užasno sramota kada bi pala u ekstazu, počela da govori raznim jezicima i vikala »O, Isuse«. A ni život sa babom i dedom nije uopšte bio onako idiličan kako je želeo da ga se seća. Tačno je da je njegov odnos sa bakom bio topao i zaštitnički, ali je isto tako često bio ugrožen. Prve dve godine pošto mu je otac bio zadržan u bolnici, Džordž i njegova sestra su živeli sa babom i dedom. Za sve to vreme deda je tukao babu skoro svake nedelje i Džordž je svaki put strahovao da će je ubiti. Cesto se bojao da napusti kuću misleći da će svojim bespomoćnim prisustvom uspeti da spreči ubistvo.

Ove i slične informacije sam jedva izvlačio iz Džordža. Često se žalio da ne vidi nikakvog smisla u upuštanju u njegove, na izgled, nerešive probleme iz sadašnjosti i u vraćanju na bolne uspomene iz prošlosti. »Jedino što hoću«, govorio je, »to je da se oslobodim ovih misli i kompulzija. Uopšte ne vidim kako će mi pričanje o stvarima koje su bile i prošle pomoći u tome.« A o opsesijama i kompulzijama je pričao bez prestanka. Svaku novu »misao« je opisivao do detalja i skoro sa uživanjem pričao o svojoj agoniji oko odlučivanja da li da se vrati na mesto događaja ili ne. Uskoro mi je postalo jasno da Džordž, u stvari, koristi svoje simptome da se ne bi suočavao sa onim što

mu se stvarno dešava u životu. »Jedan od razloga iz kojih imate te simptome«, objasnio sam mu, »jeste činjenica da oni mogu da se upotrebe kao dimna zavesa. Vi ste toliko zauzeti pričanjem i razmišljanjem o svojim opsesijama i kompulzijama da nemate vremena za one osnovne probleme koji ih izazivaju. Sve dok ne odlučite da prestanete da se koristite tom dimnom zavesom i sve dok se mnogo dublje ne posvetite rešavanju problema svog očajnog braka i **užasnog detinjstva, simptomi će nastaviti da vas muče.**«

Postalo je, takođe, jasno i da Džordž izbegava da se suoči sa pitanjem smrti. »Ja znam da ću jednoga dana umreti, ali zašto da o tome razmišljam? To je morbidno. A i šta tu čovek može da uradi? Razmišljanje o tome sigurno ništa neće promeniti.« Pokušao sam, mada bez mnogo uspeha, da pokažem Džordžu da je ovakav stav gotovo smešan. »Vi, zapravo, sve vreme razmišljate o smrti«, rekao sam. »Sta mislite da je tema vaših opsesija i kompulzija ako ne smrt? Vi ste prestravljeni od smrti. A uznemirenost u predvečerje? Zar vam nije jasno da zalaske sunca mrzite zato što predstavljaju smrt dana a to vas podseća na sopstvenu smrt? Vi ste prestravljeni od smrti. I to je u redu. I ja sam isto tako. Ali vi pokušavate da taj užas izbegnete umesto da se sa njim suočite. Vaš problem nije u tome što razmišljate o smrti, već kako o njoj razmišljate. Dokle god niste u mogućnosti da, bez obzira na svoj užas, dobrovoljno razmišljate o smrti, razmišljaćete o njoj protiv svoje volje, u obliku opsesija.« Ali Džordžu se nije žurilo da se pozabavi ovim pitanjem iako sam se trudio da ga što bolje izložim.

A istovremeno je bio u velikoj žurbi da se oslobodi svojih simptoma. Bez obzira što je više voleo da priča o njima nego o smrti i svojoj otuđenosti od žene i dece, nije bilo nikakve sumnje da je Džordž veoma patio zbog svojih opsesija i kompulzija. Telefonirao bi mi čak i iz automobila kada bi ga napale. »Dr Pek«, rekao bi, »ja sam u Reliju i pre nekoliko sati sam opet imao jednu od onih misli. Obećao sam Gloriji da ću stići kući na večeru. Ali neću uspeti ako se vratim tamo gde sam ono pomislio. Ne znam šta da radim. Hteo bih da idem kući, ali osećam da moram

da se vratim tamo. Molim vas, dr Pek, pomozite mi. Recite mi šta da radim. Kažite mi da se ne vraćam. Kažite da ne treba da se predajem kompulziji.«

U svakoj od ovakvih prilika strpljivo bih mu objašnjavao da ja neću da budem taj koji odlučuje šta on treba da radi, da nemam moći za tako nešto, da je on jedini koji je ima i da to što traži da ja donosim odluke umesto njega uopšte nije zdravo. Ali to mu nije ništa značilo. Uvek bi se bunio: »Ali, dr Pek, ja znam ako biste vi rekli da se više ne vraćam na ona mesta, ja bih to prestao da radim. To-liko bih se bolje osećao. Uopšte ne razumem zbog čega nećete da mi pomognete. Stalno ponavljate da nije na vama da mi govorite šta da radim, a ja dolazim kod nas upravo radi toga, da biste mi pomogli, a vi nećete. Ne znam zašto ste tako surovi. Kao da čak i ne želite da mi pomognete. Stalno ponavljate da moram sam da odlučujem. Pa zar ne vidite da baš u tome i jeste problem? Da je to baš ono što nisam u stanju? Zar ne vidite koliko se mučim? Zar, za-ista, ne želite da mi pomognete?« — zapomagao bi on.

I tako iz nedelje u nedelju. I Džordžu je, očigledno, bilo sve gore i gore. Dobio je dijareju. Oslabio je i počeo da izgleda vrlo izmučeno. Postao je i plačljiv. Pitao se da li da promeni psihijatra. I sam sam počeo da se pitam da li ispravno vodim ovaj slučaj. Počelo je da izgleda da će Džordž uskoro morati u bolnicu.

A onda, kao da se nešto iznenada promenilo. Jednog jutra, nešto manje od četiri meseca otkako je počeo terapiju, Džordž se pojavio zviždučući, u očigledno veselom raspoloženju. Odmah sam prokomentarisao tu promenu. »Da, složio se, »danas se osećam zaista dobro. Ne znam tačno zbog čega. Možda ima neke veze sa tim što već puna četiri dana nisam imao nijednu od onih pomisli, niti sam morao da odlazim na ona mesta. Možda mi se polako ukazuje svetlost na kraju tunela.« Međutim i pored toga što više nije bio preokupiran svojim simptomima, Džordž i dalje nije izgledao voljan da se pozabavi bolnom istinom o svom porodičnom životu i detinjstvu. Pošto se vratio na svoj stil čoveka — »nema problema«, pristajao je da o tome priča ali bez pravih osećanja. A onda, pred sam kraj

seanse, iznenada me je upitao: »Dr Pek, da li vi verujete u đavola?«

»To je čudno i vrlo komplikovano pitanje«, odgovorio sam. »Zašto pitate?«

»O, tek onako. Iz radoznalosti.«

»Izbegavate da odgovorite« suprotstavio sam mu se. »Mora da postoji razlog.«

»Pa, ne znam, možda je razlog u tome što čovek često čita u novinama o onim kultovima posvećenim satani. Zna- te, kao grupe onih čudaka u San Francisku. Ovih dana su novine pune napisa o njima.«

»To je tačno«, složio sam se, »ali zašto vam je to palo na pamet? Zašto baš ovog jutra za vreme baš ove seanse?«

»Otkud ja znam?« — pitao je Džordž i kao da se izner- virao. »To mi je palo na pamet i ja sam vam rekao. Sami ste mi rekli da vam uvek kažem sve što mi padne na pa- met i to sam i uradio. Upravo ono što mi je rečeno da tre- ba da radim. Nešto mi je palo na pamet i ja sam vam sa- opštio. Otkuda da ja znam kako to da mi je baš to palo na pamet?«

Izgledalo je nemoguće nastaviti u bilo kom pravcu. Morali smo da završimo seansu i ostavimo celu tu stvar. I sledećeg puta se Džordž dobro osećao. Malo se ugojio i vi- še nije izgledao izmučen. »Pre dva dana sam opet imao je- dnu od onih pomisli«, prijavio je, »ali nije me uopšte uz- nemirila. Rekao sam sebi da neću da dozvolim da me tak- ve gluposti više uznemiravaju. Te pomisli očigledno ništa ne znače. U redu, jednoga dana ću umreti — pa šta? Ni- sam čak imao ni želju da se vratim na mesto gde sam to pomislio. Jedva da mi je to uopšte palo na pamet. Zašto bih se vraćao bilo gde zbog nečega što je tako glupavo. Či- ni mi se da sam najzad okončao ovaj problem.«

I ovoga puta, pošto više nije bio opsednut svojim sim- ptomima, pokušao sam da mu pomognem da se malo udubi u svoje bračne probleme. Ali bilo je nemoguće prodreti u njegovu »nema problema«; svi odgovori koje je davao bili su površni. Osećao sam se nelagodno. Jeste da je izgledalo da je Džordžu mnogo bolje. I obično bih u takvim slučaje-

vima bio više nego srećan, ali ovde nikako nisam mogao da vidim uzrok tom poboljšanju. Ništa se nije promenilo ni u njegovom životu, ni u njegovom pristupu životu. Pa, onda zašto mu je bolje? Odlučio sam da potisnem svoju nelagodnost.

Naša naredna seansa je bila uveče. Džordž je ušetao izgledajući dobro i u stilu »nema problema« više nego ikad. Kao i obično, pustio sam njega da počne. Posle kraće tišine, sasvim neobavezno i bez ikakvog znaka zabrinutosti, on izjavi: »Mislim da bi trebalo nešto da vam priznam.«

»Molim?«

»Pa, eto, u poslednje vreme se bolje osećam, a nisam vam rekao zbog čega.«

»Da?«

»Sećate se da sam vas prilikom jedne od naših prethodnih seansi pitao da li verujete u đavola! I vi ste hteli da znate zašto mi je to palo na pamet! E tu nisam bio baš iskren prema vama. Ja sam znao zašto, ali nisam hteo da vam kažem da ne bih ispao smešan.«

»Nastavite.«

»Evo i sada se osećam pomalo smešnim. Ali znate, vi mi baš mnogo ne pomažete. Nećete da učinite ništa što bi me sprečilo da se vraćam na mesta gde su mi one pomisli pale na pamet. Zato sam sam morao da preduzmem nešto što će me odbraniti od mojih kompulzija. I preduzeo sam.«

»Sta ste preduzeli?« — pitao sam.

»Sklopio sam pakt sa đavolom. Ja, u stvari, ne verujem u đavola, ali nešto sam morao da učinim zar ne? I onda sam se dogovorio: ako popustim kompulziji i vratim se na ono mesto, đavo će se potruditi da se moja pomisao ostvari. Razumete?«

»Ne baš«, odgovorio sam.

»Evo, na primer, pre neki dan, dok sam vozio pored Capel Hila, dođe mi pomisao: ,KADA SLEDEĆEG PUTA BUDEŠ OVUDA VOZIO, SLETEĆES S PUTA I POGINUĆES\ Obično bih se u takvoj situaciji jedno sat, dva pekao na tihoj vatri boreći se sa prisilnom željom da se vratim tamo gde mi je misao prvi put pala na pamet ne bih

li dokazao da nije bila istinita. I na kraju bih popustio. Je l' tako? Ali pošto sam sklopio ovaj pakt, ja ne mogu da se vratim, jer u jednom delu ugovora stoji: ako to učinim, đavo će se potruditi da zaista sletim s puta i poginem. I pošto znam da će se to desiti, nemam razloga da se vraćam. U stvari, nemam ni želje da se vratim. Da li sada razumete?«

»Otprilike«, uzdržano sam odgovorio.

»U svakom slučaju, izgleda da pali«, rekao je Džordž veselo. »Do sada sam već dva puta imao one pomisli i nijednom nisam morao da se vraćam. Jedino što me pomalo muči je savest.«

»Savest?«

»Znate, ono kada se osećate krivim. Mislim, nije lepo da ljudi sklapaju paktove sa đavolom, zar nije tako? Osim toga, ja, u stvari, i ne verujem u đavola. Ali pošto izgleda da stvar funkcioniše, nije važno.«

Ja sam ćutao. Nisam imao pojma šta da kažem Džordžu. Bio sam potpuno ophrvan kompleksnošću i ovog slučaja i sopstvenih osećanja. Buljeći u svetlost lampe na stolu što je razdvajala nas dvojicu koji smo zajedno sedeli ovde u mojoj tihoj, na izgled bezbednoj ordinaciji, bio sam svestan stotine misli koje su mi nepovezane jurile kroz glavu. Osećao sam se nemoćnim da se snađem u ovom lavirintu opsesivnog razmišljanja, da shvatim ovaj funkcionalni pakt sa đavolom koji ne postoji, a koji treba da anulira kompulziju da bi se odbacile pomisli koje same po sebi nisu stvarne. Znajući da sam nemoćan da vidim šumu od drveća, nemo sam sedeo buljeći u lampu dok su minuti glasno otkucavali sa mog zidnog časovnika.

»Pa, kako vam se čini sve ovo?«, upita Džordž najzad.

»Ne znam, Džordže«, odgovorio sam. »Ne znam kako mi se čini. Moram još da razmislim. Za sada ne znam šta da vam kažem.«

Nastavio sam da buljim u svetlost lampe i sat je nastavio da otkucava. Izgledalo je da Džordžu prilično smeta tišina. Najzad ju je prekinuo. »U stvari, nisam vam baš sve rekao. I postoji još jedan razlog za to što se osećam pomalo krivim«, rekao je. »Znate, postoji još nešto U dogo-

voru koji sam sklopio sa đavolom. Zbog toga što, u stvari, ne verujem u đavola, nisam mogao tek tako da poverujem da će on učiniti da zaista budem ubijen ako se vrati na ona mesta. Da bi stvar funkcionisala, moralo je da postoji nekakvo osiguranje, nešto što će me zaista sprečiti da se vraćam. Pitao sam se šta bi to moglo da bude. Onda sam pomislio kako od svega na svetu najviše volim mog sina Kristofera. Zato sam u dogovor sa đavolom ubacio deo po kome će đavo, ako se vratim na neko od onih mesta, učiniti da Kristofer umre pre vremena. Ne samo da ću ja umreti, nego i Kristofer. Sada vam je jasno zašto više ne mogu da se vraćam na ona mesta. Čak i ako đavo nije stvaran. Suviše volim Kristofera da bih rizikovao njegov život.«

»Pa ste zato ubacili i njegov život u pregovaranje?«
— pitao sam tupo.

»To ne zvuči baš lepo, je **V** da? Zato se i osećam krivim. Baš zbog tog dela.«

Ponovo sam ućutao, polako sređujući misli. Stigli smo skoro do kraja seanse. Džordž je počeo da se sprema da krene. »Ne još, Džordže«, zapovedio sam. »Ovo je naš poslednji sastanak. Zeleo bih da vam dam svoj odgovor i osećam da sam skoro spreman za to. Ako nemate nekog važnog razloga da idete, zamolio bih vas da ostanete i sačekate dok ne budem u stanju da vam kažem neke stvari.«

Džordž je čekao. Postao je nervozan. Nisam želeo da ga uznemirim. Kao psihijatar bio sam naučen, a i samog sebe sam trenirao da ne sudim ljudima. Jedini način da terapija funkcioniše jeste ako se pacijent oseća da ga je terapeut prihvatio. Jedino u takvoj atmosferi se od njega može očekivati da se otvori i poveri terapeutu svoje tajne da bi onda mogao da izgradi osećanje sopstvene vrednosti. Tačno je da sam u svojoj dugogodišnjoj praksi naučio da je ponekad potrebno, čak neophodno, suprotstaviti se pacijentu, i u pogledu neke određene stvari i iskritikovati ga. Ali sam isto tako znao da je najbolje ako se do te tačke dođe što kasnije, kada je odnos između pacijenta i terapeuta već čvrsto oformljen. Sa Džordžom sam radio tek četiri meseca i među nama još uvek nije bilo nekog pravg odnosa. Nisam želeo da rizikujem da ga u ovako ranoj

fazi već podvrgnem kritici i to na nivou koji bi ga mogao povrediti. To mi se činilo vrlo opasnim. A i ne učiniti to izgledalo je vrlo opasno.

Džordž više nije mogao da podnese tišinu. Usred moje agonije oko toga šta treba da uradim, on upade: »Pa, šta mislite?«

Pogledao sam ga. »Ono što ja mislim, Dordže, jeste da mi je drago što se, kako vi kažete, pomalo osećate **krivim.**«

»Na šta mislite?«

»Mislim da vi i *treba* da se osećate krivim. Učinili ste nešto zbog čega treba da se osećate krivim. Bio bih veoma zabrinut za vas kada se ne biste osećali krivim zbog onoga što ste učinili.«

Džordž smesta postade obazriv. »Ja sam mislio da psihoterapija pomaže ljudima da se oslobode osećanja krivice.«

»Da, ali samo u slučajevima kada tome nema mesta«, odgovorio sam. »Ako se čovek nepotrebno oseća krivim zbog nečega što, možda, i nije rđavo, znači da je bolestan. Ali je isto tako bolestan i onaj ko se ne oseća krivim, a radi stvari koje *jesu* rđave.«

»Mislite da sam ja rđav čovek?«

»Mislim da je taj vaš pakt sa đavolom nešto veoma rđavo. Nešto zlo.«

»Ali ja, u stvari, ništa nisam uradio«, uzviknu Džordž. »Zar ne vidite? To je sve samo u mojoj glavi. Vi ste mi sami rekli da ne postoji rđava pomisao, želja ili osećanje. Rekli ste da, samo ono što čovek zaista učini može da bude rđavo'. Nazvali ste to 'prvim zakonom psihijatrije'. E pa, ja ništa nisam učinio. Nikog nisam ni pipnuo.«

»Ali, Džordže, vi jeste nešto učinili«, odgovorio sam.

»A šta?«

»Sklopili ste pakt sa đavolom.«

»Pa to nije ništa.«

»Ništa?«

»Naravno da nije ništa. Kako ne razumete? To je sve samo u mojoj glavi. Plod moje mašte. Ja ne verujem u đavola. U stvari, ne verujem ni u Boga a kamoli u đavola.

Ako ne verujem u Boga, kako mogu da verujem u đavola? Da sam napravio pakt sa pravom osobom, to bi bilo nešto drugo. Ali to nisam uradio. Davo ne postoji. Kako može da se sklopi pravi pakt sa nekim ko ne postoji? To nije bio stvarni čin.«

»Hoćete da kažete da vi niste sklopili pakt sa đavolom?«

»Bestraga, jesam. Rekao sam vam da jesam. Ali to nije stvarni pakt. Pokušavate da me sapletete igrom reči.«

»Ne, Džordže«, odgovorio sam. »Vi ste taj koji se igra recima. Ja o đavolu ne znam ništa više nego vi. Ne znam koga je pola, ne znam da li ima telo ili je nekakva energija ili možda samo koncept. Ali to nije ni važno. Činjenica je da, šta god da je, vi ste sa njim sklopili ugovor.«

Ovde je Džordž promenio pravac. »Pa čak i da jesam, taj ugovor ne važi. Poništen je. Svaki pravnik zna da ugovor potpisan pod prinudom nije punovažan. Niko ne odgovara za ono što je potpisao pod pretnjom pištolja. A bogzna pod kakvom prinudom sam ja bio. Vi ste i sami videli koliko sam se mučio. Mesecima sam vas preklinjao da mi pomognete, a vi ni prstom niste hteli da mrdnete. Jeste da vas moj slučaj zanima, ali iz nekog razloga ništa nećete da učinite da me oslobodite muka. I šta sam mogao da uradim kad vi niste hteli da mi pomognete? Ovih poslednjih nekoliko meseci bio sam izložen pravoj torturi. Pravoj torturi. Ako to nije prinuda, onda ne znam šta jeste.«

Ustao sam i prišao prozoru. Ceo minut sam tako stajao, zagledan u praznu tminu. Pravi trenutak je došao. Okrenuo sam se da se suočim sa njim. »Okej, Džordže«, rekao sam. »Reći ću vam neke stvari. Hoću da me pažljivo slušate. Jer je veoma važno. Ništa nije važnije.«

Ponovo sam seo i nastavio, još uvek gledajući u njega. »U vašem karakteru postoji defekt — slabost«, rekao sam. »To je vrlo bazična slabost i ona je uzrok svih vaših teškoća o kojima smo do sada razgovarali. Ona je glavni uzrok vašeg lošeg braka. Ona je uzrok i vaših simptoma i kompulzija i opsesija. A sada je prouzrokovala i taj vaš pakt sa đavolom, pa čak i način na koji to pokušavate da opravdate.«

»Sve u svemu. Džordže, vi ste, u stvari, jedna kukavica«, nastavio sam. »Cim se pojave problemi, vi se izvlačite. Kad god se suočite sa činjenicom da ćete jednog dana umreti, vi pokušate da pobjegnute od nje. Odbijate da o tome razmišljate jer je »morbidno'. Kada se suočite sa bolnom istinom da vam je brak propao, ponovo bežite. Umesto da se zaista suočite sa tim i pokušate nešto da uradite, vi ni o tome nećete da mislite. Pa pošto se od tih stvari ne može pobeći jer su realne, one se vraćaju i proganjaju vas u formi vaših simptoma, opsesija i kompulzija. Ti simptom bi, u stvari, mogli da vas spasu. Mogli biste da kažete: 'Ovi simptomi znače da me nešto proganja. Moram što pre da pronađe te duhove i iščistim ih iz svoje kuće'. Ali vi to ne kažete, jer bi to značilo pravo suočenje sa nekim stvarima koje su bolne. Zato bežite i od simptoma. Umesto da pokušate da shvatite i njih i njihovo značenje, vi pokušavate da ih se otresete. A pošto to nije lako, obraćate se bilo čemu što bi moglo da vam pruži olakšanje, ma koliko bilo rđavo, destruktivno ili zlo.

Smatrate da niste odgovorni za svoj pakt sa đavolom jer ste ga sklopili pod prinudom. Pa naravno da je sklopljen pod prinudom. Zašto bi se iko upuštao u pakt sa đavolom ako ne iz nade da će ga osloboditi patnje? Ako je tačno ono što kažu da đavo iz zasede traži duše koje će mu se prodati, siguran sam da najveću pažnju pridaje onima koji su pod nekom prisilom. Neko izdrži i prevaziđe je oplemenjen. A neko propadne i proda se. Vi ste se prodali i to, moram reći, prilično olako.

»Olako. Lako. To je ključna reč za vas, Džordže. Volite da se predstavljate kao bezbrižan čovek, tip 'nema problema'. Možda vi zbilja sve olako shvatate, ali ne vidim gde vas to vodi osim u pakao. Za sve tražite lako rešenje. Ne pravo rešenje. Lako rešenje. Ako treba da se izaberete između lakog i pravog rešenja, opredelićete se za lako. Bezbolno. U stvari, učinićete sve što možete da bi ste došli do lakog izlaza iz situacije, čak i ako to zahteva da prodate svoju dušu i žrtvujete svoga sina.«

»Zbog toga mi je drago što se osećate krivim. Da se ne osećate nimalo loše zbog toga što ste mislili samo na

sebe kada ste tražili izlaz iz svoje situacije, ne bih uopšte bio u mogućnosti da vam pomognem. Kao što i sami polako otkrivajte, psihoterapija nije lak izlaz iz situacije. Ona nas suočava sa stvarnošću ma koliko ta stvarnost bila bolna. Ona ne dozvoljava bežanje. Ona je pravi izlaz. Ne laki izlaz. Ako ste voljni da se suočite sa bolnom istinom o svom životu — vašim stravičnim detinjstvom, vašim žalosnim brakom, vašom smrtnošću vašim kukavičlukom — moći ću da vam pomognem. Ali ako je najlakši način da se oslobodite muka sve što tražite, onda ste, možda, zaista đavolov čovek i ne vidim kako bi psihoterapija mogla da vam pomogne.«

Sada je došao red na Džordža da bude bez reči. Ponovo su minuti otkucavali. Naš sastanak je sada trajao već dva sata. Najzad je progovorio. »U vicevima, kada čovek jednom sklopi pakt sa đavolom, više ne može iz njega da izađe. Kada jednom proda dušu, đavo mu je više ne vraća. Možda je za mene suviše kasno da se promenim.«

»Ne znam, Džordže,« — odgovorio sam. »Do sada nisam sreo osobu koja je sklopila takav pakt. Vi ste prva. Ni ja, kao ni vi, ne znam da li đavo zaista postoji. Ali na osnovu iskustva sa vama usuđujem se da pretpostavim o čemu se zapravo radi. Ja mislim da ste vi zaista sklopili pakt sa đavolom i zbog toga mislim da je za vas on postao stvaran. Mislim da ste ga u želji da izbegnete patnju prizvali u egzistenciju. I zbog toga što ste pokazali moć da ga prizovete u egzistenciju, mislim da imate moći i da tu egzistenciju okončate. Duboko u sebi, intuitivno osećam da je moguće preokrenuti ovaj proces. Mislim da možete da se vratite tamo gde ste bili. Mislim, ako se predomislite i prihvatite teret prisile, vaš pakt sa đavolom će biti poništen i on će morati da potraži nekog drugog da ga učini stvarnim.«

Džordž je izgledao vrlo tužan. »Poslednjih desetak dana«, rekao je, »osećao sam se bolje nego mesecima pre toga. Imao sam ponekad poneku od onih pomisli, ali me uopšte nisu uznemiravale. Ako sada preokrenem proces, znači da ću morati da se vratim tamo gde sam bio od pre dve nedelje. U agoniju.«

»Tako nekako«, složio sam se.

»Vi od mene tražite da se dobrovoljno vratim u stanje mučenja.«

»To je ono što predlažem da uradite, Džordže. Ne zbog mene, već zbog sebe. I, ako mislite da će vam biti lakše ako vas ja zamolim da to uradite, zamoliću vas.«

»Da sam izaberem stanje mučenja«, Džordž je glasno razmišljao. »Ne znam. Nisam siguran da to mogu. Nisam siguran ni da hoću.«

Ustao sam. »Da li ćete doći u ponedjeljak, Džordže?« — pitao sam.

»Da, doći ću.«

Džordž je ustao. Prišao sam da se rukujem sa njim. »Onda, doviđenja u ponedjeljak. Laku noć.«

To večer je bilo prekretnica u Džordžovoj terapiji. Do ponedjeljka njegovi simptomi su se vratili u punoj snazi. Ali desila se promena. Više me nije molio da mu govorim da se ne vraća na ona mesta. Postao je i malo više voljan da dublje ispita svoj strah od smrti i ogroman jaz između njega i njegove supruge. Kako je vreme prolazilo, pokazivao je sve više dobre volje za to. Na kraju je, uz moju pomoć, čak uspeo da predloži Gloriji da se i sama podvrgne terapiji. Nju sam poslao kod kolege sa kojim je veoma dobro napredovala. Njihov brak je počeo da se popravlja.

Jednom prilikom kada je Glorija prisustvovala mom radu sa Džordžom, tema našeg zajedničkog sastanka su bile Džordžove »negativne« emocije — osećanje ljutnje, frustriranosti, uznemirenosti, depresije i više od svega, tuđe i žalosti. Tu je uspeo da shvati da je on prilično senzitivna osoba, čovek koji duboko oseća smenu godišnjih doba, odrastanje svoje dece i prolaznost egzistencije. Shvatio je da u tim negativnim osećanjima, njegovoj mekoći, osetljivosti na bol i generalnoj osetljivosti, leži njegova humanost. Više nije u onolikoj meri bio tip »nema problema«, a istovremeno je postao sposobniji da podnosi patnju. Zalasci sunca su ga i dalje boleli, ali ga više nisu uznemiravali. Njegovi simptomi — opsesije i kompulzije — polako su

počeli da, nekada manje, nekada više, popuštaju u intenzitetu i to nekoliko meseci posle one noći kada smo raspravljali o njegovom paktu sa đavolom. Krajem sledeće godine, potpuno su prestali. Džordžova terapija je trajala ukupno dve godine. Po njenom završetku, mada još uvek ne baš najjači čovek na svetu, Džordž je bio jači nego pre.

U PRAVCU PSIHLOGIJE ZLA

O MODELIMA I MISTERIJI

Stvari se mogu posmatrati na razne-načine.

Psihijatri najčešće posmatraju ljudska bića kroz pojam zdravlja i bolesti. Ovaj način posmatranja je poznat kao »medicinski model«. To je zaista koristan i efektivan način posmatranja ljudi.

Posmatran na taj način, Džordž je, znači, oboleo od vrlo specifične bolesti koju nazivamo opsesivno-kompulzivnom neurozom. Ova bolest nam je dobro poznata. Džordžov slučaj je umnogome bio tipičan. Na primer, opsesivno-kompulzivna neuroza potiče iz ranog detinjstva i skoro uvek počinje od situacije u kojoj je dete na pogrešan način učeno da ide na nošu. Džordž nije mogao da se seti kako su ga tome učili. Međutim, iz toga što je njegov otac nasmrtno pretukao mače zato što je isprljalo tepih može se pretpostaviti da je Džordžu bilo sasvim jasno da bi bilo bolje da kontroliše svoja creva da ne bi... Nije čudo što je Džordž izrastao u tako pedantnu i metodičnu osobu, što je, inače, čest slučaj kod obolelih od opsesivne kompulzije.

Druga tipična karakteristika ovog oboljenja je ono što mi u psihijatriji nazivamo »magičkim mišljenjem«. Magič-

ko mišljenje se pojavljuje u raznim oblicima ali u osnovi predstavlja verovanje da misli same od sebe mogu prouzrokovati događaje. Kod male dece ovakvo mišljenje je normalno. Na primer, petogodišnjak poželi da njegova mlađa sestra umre. Onda se uznemiri jer počinje da se boji da će se to zaista i dogoditi *zbog toga što* je on to poželeo. Ili, ako se sestra razboli, oseća se krivim jer veruje da su to *izazvale* njegove misli. Covek obično preraste ovu tendenciju i do puberteta već shvata da njegove misli same po sebi nisu u stanju da kontrolišu spoljašnje događaje. Međutim, često se dešava da deca koja su pretrpela neku traumu ne prerastu stadijum magičkog razmišljanja. Ovo je naročito slučaj kod obolelih od opsesivno-kompulzivne neuroze. Verovanje da će njegove misli postati realnost bilo je deo same srži Džordžove neuroze. Ono je bilo to što ga je teralo da prelazi milje i milje da bi se vraćao na mesta na kojima ih je prvo pomislio ne bi li ih anulirao i oduzeo im moć.

Posmatrajući stvar na ovaj način, doći ćemo do zaključka da je i Džordžov pakt sa đavolom samo još jedna od manifestacija njegovog magičkog mišljenja. To mu je izgledalo kao zgodan potez koji će ga izbaviti iz patnje, baš zbog toga što je verovao da će se ostvariti. Iako je pakt bio »samo u njegovoj glavi«, Džordž je verovao da će i on i njegov sin zaista umreti kao što stoji u ugovoru. Ograničavajući se na medicinski model, o Džordžovom paktu sa đavolom bismo mogli da kažemo da se radi o običnom primeru jednog od mnogih oblika koje magičko mišljenje može da primi, a da je magičko mišljenje tipična posledica inače prilično čestog mentalnog oboljenja. I pošto se ceo pomenuti fenomen može objasniti na ovaj način, nema potrebe za daljom analizom. Slučaj je završen.

Problem je u tome što, posmatran u ovom svetlu, Džordžov odnos sa đavolom izgleda prozaičan i nevažan. A kako bi izgledao kada bismo ga posmatrali sa stanovišta tradicionalnog hrišćanstva?

Sa ovog stanovišta, celokupno čovečanstvo je (a možda i ceo kosmos) zatvoreno u titansku borbu između dobra i zla, između Boga i đavola. Individualna ljudska duša je

poprište ove bitke. Celokupan smisao čovekovog života kreće se oko te borbe. Jedino pitanje od važnosti jeste da li će dušu pridobiti Bog ili đavo. Stupajući, putem svog pakta, u odnos sa đavolom, Džordž je svoju dušu izložio najvećoj opasnosti za koju čovek zna. To je očigledno bila kritična tačka u njegovom životu. Možda je i sudbina celog čovečanstva zavisila od njegove odluke. Horo vi anđela i armije demona su pratile svaku njegovu misao neprekidno se moleći za ovaj ili onaj ishod. I na kraju, odreknuvši se pakta sa đavolom, Džordž se izbavio iz pakla u slavu Boga i nadu za čovečanstvo.

I koje je značenje Džordžovog pakta: samo još jedan od neurotičnih simptoma ili kritična tačka u njegovoj egzistenciji, sa kosmičkim značenjem?

Moja namera nije da u ovoj knjizi omalovažim medicinski model. Od svih mogućih modela — a ima ih mnogo — ovaj je svakako jedan od najkorisnijih za razumevanje mentalnih oboljenja. Međutim, u nekim specifičnim slučajevima i u specifičnom trenutku, neki drugi model može biti podesniji.

U takvim momentima moramo da pronađemo adekvatan ugao. Kada mi je Džordž ispričao o svom paktu sa đavolom, moj izbor je bio da ili celu stvar smatram samo tipičnim neurotičnim simptomom ili trenutkom moralne krize. Ako izaberem prvu mogućnost, od mene se neće zahtevati nikakva brža intervencija. A ako izaberem drugu, biću dužan Džordžu i celom čovečanstvu da se svim silama bacim u moralni okršaj. Sta da radim? Odluka da Džordžov pakt sa đavolom — pa makar i bio samo u njegovoj glavi — smatram nemoralnim i da ga nateram da se suoči sa svojom nemoralnošću, svakako je bila dramatičnija alternativa. Verujem da u tome i leži osnovno načelo. Ako se nađemo u situaciji da moramo da se odlučimo za određeni model posmatranja, izgleda da treba da izaberemo onaj dramatičniji, tj. onaj koji objektu našeg proučavanja daje najveći mogući značaj.

Međutim, u velikom broju slučajeva nije ni neophodno a ni preporučljivo držati se samo jednog modela. Na primer, mi u Severnoj Americi, kada gledamo u Mesec vi-

dimo čovečje lice, a kažu da u Centralnoj Americi ljudi vide zeca. I ko je u pravu? Naravno, i jedni i drugi, jer je u pitanju različito stanovište, kako kulturno tako i geografsko. Ono što nazivamo modelima, u stvari, samo su razni aspekti posmatranja. Znači, ako zaista želimo što više da saznamo o Mesecu, ili bilo kom drugom fenomenu, moramo ga ispitati sa što više različitih aspekata.

Zbog toga će ova knjiga biti mnogostrana. To se neće dopasti onim čitaocima koji više vole pojednostavljene stvari. Ali ova tema zaslužuje više od nepotpunog pojašnjenja. Ljudsko zlo je suviše važno da bi se posmatralo samo sa jedne strane. A i suviše je velika njegova stvarnost da bi se moglo shvatiti samo na jedan način. U stvari, ono je toliko suštinsko da postaje inherentno i misteriozno. Razumevanje suštinske realnosti nije nešto što se može postići; njoj se samo može pristupiti. I što joj bliže priđemo, sve nam je jasnije da je ne razumemo — da stojimo pred misterijom koja nas ispunjava strahopoštovanjem.

Pa zašto onda pokušavati da razumemo? To je ono pitanje koje izrečeno jezikom nihilizma, od početka sveta izgovora đavolski glas.⁶ Zašto bismo bilo šta radili ili učili? Odgovor je jasan: mnogo je bolje — istovremeno ispunjavajuće i konstruktivno — **imati bar zračak razumevanja** o tome šta smo i čemu služimo, nego vući se kroz život u totalnom mraku. Mi ne možemo ni potpuno da shvatimo ni da kontrolišemo realnost, ali kako J. R. R. Tolkien kaže: »Nije na nama da vladamo svetom, već da iskoristimo vreme koje nam je dato da pomognemo u borbi za iskorenjivanje zla iz polja koja su nam poznata da bi buduća pokolenja nasledila čistu zemlju za obrađivanje. Nije na nama da odlučujemo kakvo će vreme oni imati.«⁷

I tako nauka teži da koliko god može prodre u misteriju sveta. A naučnici postepeno uče da u svoje metode uključuju razne modele. Fizičarima više ne smeta da svetlost posmatraju istovremeno i kao česticu i kao talas. A u

⁶ Demonski glasovi koji nagovaraju na nihilizam pominju se u bezbroj svedočanstava egzorcizama.

⁷ J. R. Tolkien, *Povratak kralja* (Ballantine Books 1965, s. 190).

psihologiji sada imamo niz modela: biološki, psihološki, psihobiološki, sociološki, sociobiološki, frejdovski, racionalno-emozivni, biheviistički, egzistencijalni itd. I dok nauka traži novatore koji će pronaći nov, najnapredniji, jedinstveni model za upotrebu u proučavanju, pacijentima koji teže za što potpunijim razumevanjem svoje situacije savetujem da potraže terapeuta koji je u stanju da misteriji ljudske duše priđe sa svih strana.

Nauka još uvek nije baš širokih pogleda. Ovom poglavlju sam dao naslov »U pravcu psihologije zla« zbog toga što još uvek ne raspoložemo dovoljnom materijom naučnog znanja o ljudskom zlu koje bi se moglo nazvati psihologijom. A zašto ne? Pojam zla je već milenijumima u centru religiozne misli čovečanstva. A u nauci psihologije, gde bi se očekivalo da ovaj koncept ima vitalan značaj, skoro da ga uopšte nema. Glavni razlog za ovo čudno stanje stvari je u tome što su se do sada religiozni i naučni modeli smatrali međusobno nekompatibilnim, kao ulje i voda — supstance koje se ne mešaju i međusobno odbijaju.

U kasnom sedamnaestom veku, pošto je afera sa Galileom pogodila i jednu i drugu, nauka i religija su sklopile nepisani ugovor o neodnosu. Svet je vrlo proizvoljno bio podeljen na »prirodni« i »natprirodni«. Religija je prihvatila da »natprirodno« postane njena suverena teritorija. Za uzvrat, nauka je pristala da ne zabada nos ni u šta što je duhovno i isto tako ni u šta što ima veze sa sistemom vrednosti. U stvari, nauka je sebe definisala kao »oslobođenu od vrednovanja«.

I tako, u poslednja tri veka, nauka i religija žive u stanju duboke podvojenosti. Iz ovog, ponekad žučnog ali uglavnom veoma prijateljskog razvoda, potiče sporazum da problem zla u potpunosti potpadne pod domen religioznih mislilaca. Osim nekoliko izuzetaka, naučnici nisu čak tražili ni pravo posećivanja, ako ni zbog čega drugog, verovatno iz razloga »oslobođenosti od vrednovanja«. Sama reč »zlo« predstavlja vrednovanje a priori. Prema tome, budući striktno »oslobođena od vrednovanja«, nauci čak nije ni dozvoljeno da se bavi tom temom.

Ipak, sve se to sada menja. Krajnji rezultat nauke bez religioznih vrednosti izgledao bi kao ludilo dr Strejndžlava u njegovoj trci za naoružanje; krajnji rezultat religije bez samokritike i ispitivanja bio bi raspućinovsko ludilo Džounstauna. Raskol između religije i nauke više nije produktivan iz više razloga. A mnogo je razloga za njihovo ponovno ujedinjenje. Jedan od njih je i sam problem zla koji, možda, treba da dovede čak i do stvaranja nauke koja više nije oslobođena od vrednovanja. Ovo ponovno ujedinjavanje već je počelo da se ostvaruje u protekloj deceniji. I to je najuzbudljiviji događaj u intelektualnoj istoriji dvadesetog veka.

Drugi razlog zbog koga se nauka drži podalje od problema zla je dubina misterije koja je u to uključena. To nije toliko zbog toga što naučnici nemaju ukusa za misteriju koliko zbog njihovog generalno redukcionističkog pristupa i metodologije. Oni rade po principu analitičke, »leve strane« mozga. Njihova standardna procedura je da svaki put odgrizu po komadić problema i onda ga relativno izolovanog ispituju. Oni više vole male misterije nego velike.

Teolozi to sebi ne mogu da prebace. Njihov apetit je velik kao Bog. Činjenica da je Bog mnogo veći nego što oni mogu da svare ni najmanje ih ne sputava. Naprotiv, dok jedni u religiji traže izlaz iz misterije, drugi u njoj vide put kojim će joj se približiti. Ovi poslednji se ne ustručavaju da koriste redukcionističke metode nauke i istovremeno, bez oklevanja, uključe i sredstva integrativnije »desne strane mozga« kao što su: meditacija, intuicija, osećanja, vera, otkrovenja. Sto se njih tiče, što je veća misterija, to bolje.

Problem zla je zaista velika misterija. Nju je teško podvrgnuti redukcionizmu. Ali kao što ćemo videti, neka pitanja na temu ljudskog zla moguće je svesti na meru u kojoj je moguće ispitivati ga na pravi naučni način. Međutim, mora se voditi računa o činjenici da su delovi te zagonetke toliko isprepleteni da je bilo kakvo njihovo izdvajanje i teško izvodljivo a i može da dovede do izobličavanja cele slike. Sta više, veličina cele zagonetke je tolika, da se možemo nadati samo tračku svetlosti u pravcu te ogrom-

ne slike. I slično našem ranijem pokušaju da stvar posmatramo naučno, završićemo sa više pitanja nego odgovora.

Na primer, problem zla se teško može razdvojiti od problema dobra. Kada na svetu ne bi bilo dobra, ne bismo ni razmišljali o problemu zla.

To je zaista čudno. Razni poznanici ili pacijenti me često pitaju: »Dr Pek, zašto zlo postoji?« A nikada me niko nije pitao: »Zašto postoji dobro?« Kao da se automatski nameće zaključak da je svet po prirodi dobar, ali je nekako oboleo od zla. U ovom slučaju, u stvari, lakše je objasniti zlo služeći se onim što znamo u nauci. Raspadanje materije se lako može objasniti prirodnim zakonima fizike. Međutim, nije tako lako razumeti zašto se sve razvija i prelazi u sve kompleksnije forme. Na svakom koraku se mogu sresti deca koja krađu, lažu i varaju. Ali ono što, čini se, zaista privlači pažnju je činjenica da poneka od njih izrastu u poštene ljude. Po pravilu smo više lenji nego vredni. Ako ozbiljno porazmislimo o svemu, verovatno ćemo zaključiti da ima više smisla smatrati da je svet prirodno zao i nekako oboleo od dobra, nego obratno. Misterija dobra je još veća od misterije zla.⁸

A te je misterije nemoguće razdvojiti. Čak i sam naslov ovog poglavlja daje krivu sliku. Trebalo bi da se zove »U pravcu psihologije dobra i zla«. Problem ljudskog zla ne možemo legitimno ispitivati ako istovremeno ne ispitujeemo i ljudsko dobro. U stvari, kao što ću izneti u poslednjem poglavlju, baveći se isključivo problemom ljudskog zla, ispitivač svoju dušu izlaže izuzetno velikoj opasnosti.

Ne zaboravite ni to da isto kao što pitanje ljudskog zla neizbežno vodi do pitanja đavola, tako i neodvojivo pitanje ljudskog dobra neizbežno vodi do pitanja Boga i stvorenog sveta. Dok verujemo da možemo i treba da grikamo komadiće misterije i žvaćemo ih zubima nauke, približavamo se materiji koja po grandioznosti i veličanstvenosti potpuno prevazilazi moć našeg rasuđivanja. Znali mi to ili ne, mi bukvalno hodamo po svetoj zemlji. Osećaj

⁸ Vidi diskusiju o entropiji, lenjosti i prvobitnom grehu u knjizi *Put kojim se rede išlo* S. Peck (Simon & Schuster, 1978).

strahopoštovanja je sasvim na mestu. Pred licem tako sve-
te misterije ne treba da zaboravimo da hodamo s pažnjom
koju rađaju zajedno strah i ljubav.

PITANJE ŽIVOTA I SMRTI

Da bismo nastavili, moramo da postavimo bar radnu
definiciju. To što nemamo nikakvu usvojenu definiciju zla
pravi je odraz ogromne misterioznosti tog pojma. Pa ipak,
mislim da u srcu svi mi imamo nekakvo razumevanje nje-
gove prirode. Trenutno ne mogu da se setim ničeg podes-
nijeg od odgovora moga sina, karakterističnog za viziju
osmogodišnjaka: »Pa, tata, to ti je ‚živ‘ napisan naopako.«⁹
Zlo je u opoziciji životu. To je ono što se suprotstavlja sili
života. Ukratko, kod zla se radi o ubijanju. I to o bezraz-
ložnom ubijanju, onome koje nije neophodno za biološko
održanje.

Ne zaboravimo da neki ljudi pišu o zlu u toliko inte-
lektualnoj formi da ono na kraju izgleda irelevantno. Ubi-
stvo nije apstraktno. Ne zaboravimo da je Džordž zaista
bio spreman da žrtvuje život sopstvenog deteta.

Kada kažem da se kod zla radi o ubijanju, ne mislim
da se ograničim na telesno ubijanje. Zlo je i ono što ubija
duh. Postoje razni esencijalni atributi života, naročito ljud-
skog, kao na primer: čulna percepcija, pokretljivost, sves-
nost, odrastanje, autonomija, volja. Sasvim je moguće ubi-
ti jedan ili više ovih atributa, a da se ne uništi telo. Tako
možemo da »sломimo« dete ili konja, a da mu ne fali ni
dlaka s glave. Erihu Fromu je ovo bilo potpuno jasno kada
je odlučio da pojam nekrofilije proširi tako da on sada
uključuje i želju nekih ljudi da kontrolišu druge, da ih
potčine, da jačaju njihovu zavisnost a slabe njihov kapa-
citet da sami odlučuju, da unište njihovu nepredvidljivost
i originalnost, da ih drže u koloseku. Za razliku od ovih,
ljudi koje je nazvao »biofilima« su oni koji cene i podrža-

⁹ Reč *zlo*, na engleskom — *evils* reč *živ*, na engleskom — *live*
(prim. prev.).

vaju različite forme života u svoj njihovoj individualnosti i jedinstvenosti individue. Suprotno ovome, »tip nekrofilnog karaktera« je onaj kome je cilj da izbegava neprijatnost u životu tako što druge pretvara u poslušne automate oduzimajući im ono što ih čini ljudima.¹⁰

Znači, za trenutak ćemo zlim nazvati ono što u ljudima ili oko njih teži da ubije život ili životnost. A dobro mu je u suprotnosti. Dobro je ono što podstiče život i životnost.

U poslednje vreme mnogo pričam i pridikujem. Nedavno sam se zapitao šta, u stvari, pokušavam da kažem. Da li u ovim mojim predavanjima i razgovorima ima centralne poruke?

Ima. Shvatio sam da na svaki način, bez obzira na temu razgovora ili predavanja, pokušavam da kako god mogu, pomognem ljudima da Boga, Hrista i sebe shvate mnogo ozbiljnije nego što obično čine.

Još u početku su nam rekli da nas je Bog stvorio po svom liku. Da li to ozbiljno shvatamo? Da li prihvatamo odgovornost da smo božanska bića? Da je ljudski život od svete važnosti?

Govoreći o svom odnosu sa nama, ljudskim bićima, Hristos je rekao: »Ja dođoh da imaju život i izobilje.«¹¹ Izobilje. Kakva divna reč! Taj čudan čovek, koji je očigledno uživao u svadbama i vinu, finim uljima i dobrom društvu i ipak dozvolio da ga ubiju, nije mario za dužinu života koliko za njegovu ispunjenost. Ljudske marionete ga nisu zanimale. O njima je jednom rekao: »Ostavi neka mrtvi ukopavaju svoje mrtvace.«¹² Umesto toga, zanimalo ga je životni duh u životnosti. A o satani, tom duhu zla, Isus je rekao: »On je krvnik ljudski od početka.«¹³ Zlo nema nikakve veze sa prirodnom smrću. Ono je povezano samo sa neprirodnom smrću, sa ubistvom tela ili duha.

¹⁰ Erich Fromm, *Covečje srce: Njegov dar za dobro i zlo* (Harper & Row, 1964).

¹¹ Jev. po Jovanu 10 :1 0.

¹² Jev. po Mateju 8:22.

¹³ Jev. po Jovanu 8 :44.

Cilj ove knjige je da nas podstakne da ovaj svoj ljudski život shvatimo toliko ozbiljno da čak i ljudsko zlo shvatimo mnogo ozbiljnije — toliko ozbiljno da se potrudimo da pokušamo da ga shvatimo koristeći se svim sredstvima koja su nam na raspolaganju uključujući i naučne metode. Moja namera je da nas podstaknem da zlo shvatimo kao ono što ono jeste u svoj svojoj odvratnoj realnosti. U toj mojoj nameri nema ničega morbidnog. Naprotiv, ovo radim u čast »života i izobilja«. Jedini pravi razlog za pronalaženje slučajeva ljudskog zla je ako postoji nada za izlečenje; ako takve nade nema (što je trenutno najčešći slučaj), onda bar možemo da ih proučavamo i, možda, kasnije pronađemo lek, u početku samo za specifične slučajeve. A zatim i da, možda, jednog dana uspemo rugobu zla sasvim da zбриšemo sa lica zemlje.

Pretpostavljam da je jasno da podstičući nas da razvijamo psihologiju zla, ne uzimam u obzir nikakvu apstrakciju ni u pojmu zla, ni u psihologiji, već ga posmatram u kontekstu vrednosti života i životnosti. Covek ne može da proučava bolest bez namere da je **leci** osim ako nije nekakav nacista. Psihologija zla mora biti psihologija lečenja od zla.

Lečenje je rezultat ljubavi. Ono je funkcija ljubavi. Gde god ima ljubavi, ima i leka. A tamo gde je nema, ima vrlo malo ako ne nimalo leka. Paradoksalno, psihologija zla mora biti psihologija ljubavi. Ona mora biti do vrha ispunjena ljubavlju prema životu. Svaki korak njene metodologije mora biti podređen ne samo ljubavi prema istini nego i prema životu: toplini, svetlosti, smehu, spontanosti, radosti, pomaganju i ljudskoj brizi.

Možda na ovaj način već prljam nauku. Dozvolite da je još malo »zaprljam«. Da naučna psihologija koju predlažem ne bi bila sterilna, mrtva i sama zla već bogata, plodna i ljudski produktivna, ona mora u sebe da uključi mnogo toga što se trenutno ili uopšteno smatra »nenaučnim«. Na primer, ona mora ozbiljno da se pozabavi književnošću, naročito mitologijom. Boreći se sa zlom kroz mnoge vekove, ljudi su svesno ili nesvesno upisali lekcije

koje su naučili u mitološke priče. Mitologija je ogromno skladište takvih lekcija koje mi još uvek pišemo. Mislim da je Golum, jedan od karaktera popularne Tolkinove trilogije *Hobiti Gospodar prstenova*, možda najbolji primer zla koji je ikada opisan.¹⁴ Njegov autor, J. R. R. Tolkien, profesor književnosti, očigledno poznaje ljudsko zlo bar isto toliko koliko i neki psihijatar ili psiholog.

Sa druge strane spektruma, da bi se zlo ispitalo, potrebni metodi »tvrde« nauke: ne samo Rorsakov već i naj-savremenije biohemijske procedure i prečišćene statističke analize nasleđa. Kada sam nekom izdavaču dao jednu od prvobitnih kopija ovog rukopisa na čitanje, pošto ga je pregledao, uzviknuo je: »Ali, Škoti, zar stvarno misliš da zlo može biti genetsko ili biohemijsko ili čak na neki način *fizičko*?« A isti izdavač dobro je znao da skoro sva oboljenja imaju i fizičke i emocionalne korene. Dobra nauka, dobra psihologija ne srne biti uskih pogleda. Treba ispitati sve puteve, prevrnuti svaki kamen.

I najzad, psihologija zla mora svakako biti religiozna psihologija. Time ne mislim na neku specifičnu teologiju. Ono što hoću da kažem jeste da u nju moraju biti uključeni ne samo svi verifikovani uvidi iz raznih religija nego i ono što se naziva »natprirodnim«. I kao što sam već rekao, ovo mora biti nauka koja je podređena ljubavi i svestosti života. Ona ne može biti čisto svetovna psihologija.

Postoji niz različitih teoloških modela zla. Ono što im je, izgleda, zajedničko je nemoć da razlikuju ljudsko zlo kao što je ubistvo od prirodnog kao što su smrt i uništenje prouzrokovano vatrom, poplavom ili zemljotresom. Znajući da pišem knjigu o zlu, jedan moj prijatelj je rekao: »Možda možeš da mi pomogneš da shvatim cerebralnu paralizu moga sina.« Ne mogu. Problem prirodnog zla je najbolje opisan u knjizi rabina Harolda S. Kusnera *Kada se loše stvari događaju dobrim ljudima*.*¹⁵* Ova knjiga se

¹⁴ Ballantine Books, 1965.

¹⁵ Schocken Books, 1981.

bavi isključivo ljudskim zlom i njen fokus je na »lošim« ljudima.

Ona nije zamišljena kao iscrpna analiza ove materije. Moja želja nije ni da budem učen ni temeljan već da, ako mogu, pogodim u srž problema da bih sve nas podstakao da ga se prihvatimo učeno i temeljno. Dok i druge religije mogu mnogo da ponude psihologiji zla, krećući se u pravcu njenog osnivanja, ja ću govoriti svojim, specifično hrišćanskim glasom.¹⁶

Ova knjiga neće davati pregled teorija o zlu koje već postoje u psihologiji. Pomenuću samo da, iako još uvek ne raspoložemo naučnom materijom dovoljno bogatom da bismo ono što znamo o ljudskom zlu mogli da »unapredimo« u psihologiju, bihevoristi su postavili temelje na kojima je moguće takvu nauku razviti. I Frojdovo otkriće podsvesnog i Jungov koncept senke su u tim temeljima.

Jedan drugi psiholog ipak zaslužuje da bude posebno pomenut. Pošto je uspeo da pobegne od Hitlerovog progona Jevreja, psihoanalitičar Erih From je proveo najveći

¹⁶ Postoje tri glavna, različita, »živa« teološka modela zla. Jedan od njih je hinduistički i budistički nondualizam, po kome se zlo posmatra jednostavno kao druga strana medalje. Za život mora da postoji smrt; za rast, raspadanje; za kreaciju, destrukcija. Posledica ovoga je da se u nondualizmu razlika između dobra i zla smatra iluzijom. Ovaj stav je našao mesta i u nekim navodno hrišćanskim sektama, kao što su Hrišćanska nauka i odskora popularno Učenja čuda, ali ga hrišćanski teolozi smatraju jere-tičkim. Po drugom modelu, zlo je izdvojeno od dobra, ali ga je ipak Bog stvorio. Da bi nam podario slobodnu volju (bez koje ne bismo bili stvoreni po njegovom liku) Bog mora da nam dopušta da sami biramo između dobra i zla i time, ako ništa drugo, »dovoli« zlo. Za ovaj model, koji sam nazvao »integrisanim dualizmom«, zalagao se Martin Buber. On je zlo nazvao »kvascem u testu, fermentom koji je Bog stavio u dušu i bez koga ljudska duša ne može da se uzdigne« (*Bog i zlo*, Charles Scribner's sons, New York 1953, s. 94). I konačno, tradicionalni hrišćanski modeli koji sam nazvao »đavolskim dualizmom«. Ovde se zlo ne smatra Božjom kreacijom već odvratnim rakom koji je izvan njegove kontrole. Iako ovaj model (o kome ću govoriti u 6-om poglavlju) ima svojih slabih strana, od pomenuta tri, jedino on adekvatno tretira pitanje ubistva i ubice.

deo života proučavajući zlo nacizma. On je bio prvi i jedini naučnik koji je jasno identifikovao tip zle osobe, prihvatio se izučavanja zlih ljudi i dao ideju da se oni još dublje proučavaju.¹⁷

Fromov rad se zasniva na njegovoj studiji izvesnih nacističkih vođa Trećeg rajha i studiji genocida nad Jevrejima. Njegova prednost nad mojim radom je istorijska verifikacija zla o kome govori. Zbog toga što nikada nije upoznao ljude koji su predmet njegovog istraživanja, zbog toga što su to bili ljudi na pozicijama velike političke moći u određenom trenutku određenog režima i određene kulture, čovek je ostavljen pod utiskom da su istinski zli ljudi »negde tamo« i »nekad bili«. Čitalac je naveden da veruje da zla nikako nema u nekoj majci troje dece ili u popu crkvice preko puta. Međutim, moje lično iskustvo je pokazalo da su zla ljudska bića vrlo česta pojava i da posmatraču najčešće izgledaju kao sasvim obični ljudi.

Veliki jevrejski teolog Martin Buber razlikuje dva tipa mitova o zlu. Jedan tip se bavi ljudima koji »srljaju« u zlo. Drugi se odnosi na one koji su već posrnuli, »pale žrtve« »radikalnog zla« koje ih je obuzelo.¹⁸

U Džordžovom primeru vidimo istinitu životnu priču koja odgovara prvom tipu mita. On još uvek nije postao zao, ali je bio na putu da to postane. Njegovo pregovaranje sa đavolom predstavlja prekretnicu u njegovom životu. Da se nije odrekao pakta koji je sklopio sa đavolom, postao bi zbilja zao. Ali on to još nije bio, i zahvaljujući blagoslovenom osećanju krivice, uspeo je da krene drugim pravcem.

Hajde da sada razmotrimo slučaj jednog para, koji bi, po Fromu, potpao pod kategoriju drugog tipa mita — ljudi koji su već prešli crtu i spustili se u »radikalno«, možda čak i nepovratno zlo.

¹⁷ *Covečje srce: njegov dar za dobro ili zlo; vidi takođe Anatomiju ljudske destruktivnosti* (Holt, Reinhart & Winston, 1973) opširniji ali manje plodan rad.

¹⁸ *Dobro i zlo* s. 139—140.

SLUČAJ BOBIJA I NJEGOVIH RODITELJA

Bilo je to jednog februara, usred prve godine moje psihijatrijske prakse. Radio sam sa stacioniranim pacijentima. Bobi, dečak od petnaest godina, prethodne noći je bio primljen kao hitan slučaj sa dijagnozom depresije. Pre nego što sam ga primio, pročitao sam belešku dežurnog psihijatra u Bobijevom kartonu:

Bobijev stariji brat, Stjuart (16 godina), prošlog juna je izvršio samoubistvo tako što je sebi pucao u glavu iz 22 kalibarske puške. U početku je izgledalo da Bobi dobro podnosi smrt jedinog brata. Ali od septembra je počeo da popušta u školi. On, koji je jednom bio vrlo dobar đak, sada pada na svim ispitima. Do Praznika zahvalnosti (četvrti četvrtak u novembru)¹⁹ već je postalo jasno da je u depresiji. Njegovi vrlo zabrinuti roditelji su pokušavali da razgovaraju sa njim, ali on je sve manje komunicirao sa njima, naročito posle Božića. Iako nema isto rij u asocijalnog ponašanja, Bobi je juče ukrao automobil, slupao ga (nikada pre toga nije vozio) i na kraju ga je uhvatila policija. Dvadeset četvrtog marta treba da se pojavi na sudu. Zbog toga što je **maloletan**, policija ga je **predala** roditeljima uz savet da odmah potraže psihijatra koji će ustanoviti šta je sa njim.

Sestra uvede Bobija u moju ordinaciju. Bio je građen kao tipični petnaestogodišnjak koji je tek izdžikljao: duge, vretenaste ruke, noge kao štapovi i mršav torzo koji još nije počeo da se popunjava. Nosio je neupadljivu, loše skrojenu odeću. Poduža, neoprana kosa padala mu je preko očiju pa je bilo teško videti mu lice tim pre što su mu oči bile uprte u pod. Protresao sam njegovu mlitavu ruku i pokazao mu da sedne. »Ja sam dr Pek, Bobi«, rekao sam. »Ja ću biti tvoj doktor. Kako se osećaš?«

Bobi nije odgovorio. Samo je buljio u pod.

»Jesi li dobro spavao?«, pitao sam.

¹⁹ Prim. prev.

»Valjda jesam«, promrmljao je. Počeo je da kopa po nekakvoj ranici na ruci. Primetio sam da ima nekoliko takvih ranica na šakama i rukama.

»Da li te uznemirava to što si ovde u bolnici?«

Nema odgovora. Sada je Bobi već ozbiljno kopao po onoj ranici. U sebi sam se grčio posmatrajući šta radi samom sebi. »Svi su manje više nervozni kada prvi put dođu u bolnicu«, prokomentarisao sam, »ali videćeš, ovo je bezbedno mesto. Da li mi možeš reći kako si uopšte došao ovamo?«

»Doveli su me roditelji.«

»Zbog čega su to učinili?«

»Zbog toga što sam ukrao auto i u policiji su rekli da treba da dođem ovamo.«

»Ja ne mislim da su rekli da treba da dođeš baš u bolnicu«, objasnio sam. »Oni su samo hteli da te pregleda neki doktor. A onda je doktor koji te je sinoć pregledao zaključio da si u takvoj depresiji da bi za tebe bilo najbolje da ostaneš u bolnici. Kako to da ukradeš automobil?«

»Ne znam.«

»Ukrasti automobil je prilično strašna stvar, naročito ako si sam i ne umeš da voziš, a ti čak nemaš ni dozvolu. Mora da te je nešto jako vuklo da to uradiš. Da li znaš šta bi to moglo da bude?«

Nema odgovora. A nisam ga ni očekivao. Od petnaestogodišnjeg dečaka koji je prvi put kod psihijatra ne može se očekivati da bude naročito razgovoran, naročito ako je u depresiji. A Bobi je, sasvim očigledno, bio u teškoj depresiji. Do tada sam uspeo bar nekoliko puta da bacim brz pogled na Bobijevo lice u trenucima kada bi nehotice podigao pogled sa poda. Bilo je to prazno, bezizrazno lice. Njegove oči i usta su bili bez života. Takva lica sam viđao u filmovima o žrtvama koncentracionih logora ili prirodnih katastrofa, lica ljudi koji su gledali kako im nestaju domovi zajedno sa celom porodicom: zbunjena, apatična, bez nade.

»Jesi li tužan?«, pitao sam.

»Ne znam.«

Verovatno zaista i ne zna, mislio sam. Mlade osobe u razvoju tek počinju da uče da identifikuju svoja osećanja. Sto su osećanja jača, to su oni njima više obuzeti i manje sposobni da im daju ime. »Čini mi se da ti imaš dobar razlog da budeš tužan«, rekao sam. »Znam da je tvoj brat, Stjuart, prošlog leta izvršio samoubistvo. Da li ste bili bliski?«

»Jesmo.«

»Pričaj mi o vama dvojici.«

»Nema šta da se priča.«

»Njegova smrt te je sigurno pogodila i zbunila«, rekao sam.

Bez obzira. Osim što je, možda, malo dublje zario prst u jednu od ranica na ruci. Bilo je očigledno da nije spreman da govori o samoubistvu svoga brata već u toku prvog susreta. Odlučio sam da to više ne spominjem za neko vreme. »A tvoji roditelji?«, pitao sam. »Sta možeš da mi kažeš o njima?«

»Dobri su prema meni.«

»Baš lepo. A kako su to dobri prema tebi?«

»Voze me na sastanke izviđača.«

»To je stvarno lepo od njih«, primetio sam. »Naravno, **to** je nešto što roditelji i **treba da rade kad god** mogu. **Ka**ko se slažeš sa njima?«

»Dobro.«

»Bez problema?«

»Ponekad sam zao prema njima.«

»Zbilja, a kako?«

»Povređujem ih.«

»Kako ih to povređuješ, Bobi?«, pitao sam.

»Pa, na primer, kada sam ukrao auto. To ih je povredilo«, rekao je Bobi, ne pobedonosno, već turobno, sa beznadežnom težinom.

»Da li misliš da je to bio razlog da ukradeš auto — da bi njih povredio?«

»Ne.«

»Pa da, verovatno nisi hteo da ih povrediš. Da li možeš da se setiš još nekih stvari kojima si povredio roditelje?«

- Bobi nije odgovorio. Posle duže pauze, rekao sam: »I?«
 »Tako, ja jednostavno znam da ih povređujem.«
 »Ali, kako znaš?, pitao sam.
 »Ne znam.«
 »Da li te kažnjavaju?«
 »Ne, oni su dobri prema meni.«
 »Pa, kako onda znaš kada si ih povredio?«
 »Oni viču na mene.«
 »Aha, a zbog kakvih stvari viču na tebe?«
 »Ne znam.«

Sada je Bobi grozničavo kopao po svojim ranicama spustivši glavu koliko god je mogao. Osetio sam da bi bilo bolje da krenem u pravcu nekih neutralnih tema. Možda će se malo otvoriti pa ćemo moći da počnemo da uspostavljamo odnos.

- »Da li kod kuće imaš neku životinju?«
 »Psa.«
 »Kakvog psa?«
 »Vučjaka.«
 »Kako mu je ime?«
 »Njoj«, Bobi me je ispravio. »Inge.«
 »Zvuči nemački.«
 »Da.«

»Nemačko ime za nemačkog psa«, prokomentarisao sam, pokušavajući nekako da se izvučem iz uloge ispitivača. »Pa, šta radite ti i Inge?«

- »Ništa.«
 »Da li je paziš?«
 »Da.«
 »Ali ne deluješ naročito zainteresovan za nju.«
 »Ona pripada mom ocu.«
 »A ipak ti moraš da vodiš računa o njoj.«
 »Da.«
 »To baš nije fer. Da li te to ljuti?«
 »Ne.«
 »Imaš li neku svoju životinju?«
 »Nemam.«

Pošto očigledno nismo mnogo postigli diskusijom na temu kućnih ljubimaca, odlučio sam da započnem jednu

koja obično zanima mlade ljude. »Još malo, pa će Božić«, rekao sam. »**Sta** si dobio za Božić?«

»Ništa naročito.«

»Sigurno si nešto dobio od roditelja. **Sta** su ti poklonili?«

»Pušku.«

»Pušku?« Ponovio sam tupo.

»Da.«

»Kakvu pušku?« — polako sam pitao.

»Od dvadeset dva.«

»Pištolj od dvadeset dva?«

»Ne, pušku od dvadeset dva.«

Usledila je duga tišina. Osećao sam da gubim tle pod nogama. Poželeo sam **da** prekinem ovaj razgovor. Hteo sam da idem kući. Najzad sam naterao sebe da progovorim i kažem ono što se moralo reći. »Kako sam razumeo, tvoj brat se ubio puškom od dvadeset dva kalibra.«

»Jeste.«

»Da li si ti tražio da ti poklone pušku za Božić?«

»Nisam.«

A šta si tražio?«

»Teniski reket.«

»Ali si umesto toga dobio pušku?«

»Da.«

»Kako si se osećao kada si dobio pušku koja je istog tipa kao ona kojom je tvoj brat izvršio samoubistvo?«

»Nije to isti tip.«

Počeo sam da se osećam malo bolje. Možda sam se samo zbunio. »Izvini«, rekao sam, »pomislio sam da je u pitanju isti tip puške.«

»Nije to isti tip puške«, rekao je Bobi. »To je ona ista puška.«

»Ona ista puška?«

»Da.«

»Misliš, puška tvog brata?« Sada mi se strašno išlo kući.

»Da.«

»Hoćeš da kažeš **da** su **ti** roditelji za Božić poklonili pušku tvog brata, onu kojom je izvršio samoubistvo?«

»Da.«

»Kako si se osećao kada su ti je dali?«, pitao sam.

»Ne znam.«

Skoro sam zažalio što sam ga to pitao. Kako može da zna? Kako može **da** odgovori na ovakvo pitanje? Pogledao sam ga. Razgovor o pušci nije doneo nikakvu promenu u njegovom izgledu. Nastavio je **da** kopa po svojim ranicama. Inače, izgledao je, kao da je već mrtav, očiju bez sjaja, rezigniran, apatičan do beživotnosti, već daleko izvan domašaja užasa. »Pa da«, rekao sam. »Kako da znaš. Nego, da li viđaš baku i dedu?«

»Ne, oni žive u Južnoj Dakoti.«

»Da li viđaš bar neke rođake?«

»Poneke.«

»Da li voliš neke od njih?«

»Volim tetku Helen.«

Učinilo mi se da sam otkrio tračak poleta u njegovom odgovoru. »Da li bi voleo da te tetka Helen poseti dok si ovde, u bolnici?«

»Ona živi prilično daleko.«

»Ali kada bi ipak došla?«

»Kako hoće.«

Ponovo sam osetio da se u njemu probudio tračak nade. A i u meni. Potražiću tetku Helen. Došlo je vreme da završim ovaj terapijski sastanak. Više nisam mogao da izdržim. Upoznao sam Bobija sa bolničkim redom, rekao sam mu da ću ga sutra ponovo videti, da će bolničari o njemu dobro voditi računa i da će mu uveče dati pilulu za spavanje. Onda sam ga odveo u bolničku sobu. Pošto sam sestrama napisao tretman za njega, izašao sam iz bolničke zgrade, u dvorište. Padao je sneg. To mi je prijalo. Pustio sam da sneg pada na mene. Posle nekoliko minuta vratio sam se u svoju ordinaciju i svom snagom se bacio na dosadne rutinske poslove. I to mi je prijalo.

Sledećeg dana sam se video sa Bobijevim roditeljima. Oni su, kako su sami rekli, bili radni ljudi. On je bio majstor za pravljenje boja i alatki i ekspert mašinista, veoma ponosan na svoj zanat. Ona je bila sekretarica u zavodu za

osiguranje i ponosna na urednost njihove kuće. Svake nedelje su odlazili u luteransku crkvu. On je vikendom pio umerene količine piva. Ona je pripadala ženskom klubu za kuglanje, gde je odlazila svakog četvrtka uveče. Obične građe i spoljašnosti, bili su ni ružni ni lepi, viša klasa radničkog staleža, mirni, solidni, ljudi od reda.

Činilo se da nije bilo apsolutno nikakvog razloga da ih snađe takva tragedija. Prvo Stjuart, a sada i Bobi.

»Živa sam se isplakala, doktore«, kazala je majka.

»Stjuartovo samoubistvo nije bilo neočekivano?« — pitao sam.

»Apsolutno. Pravi šok«, odgovorio je otac. »On se tako dobro snalazio u svemu. Bio je dobar đak. Voleo je izviđače. Voleo je da lovi mrmote u polju iza kuće. Bio je miran dečak, svi su ga voleli.«

»Da li je izgledao depresivan pre nego što se ubio?«

»Ni najmanje. Izgledao je isto kao i uvek. Naravno, bio je povučen i nije baš mnogo govorio o stvarima o kojima je razmišljao . . . «

»Da li je ostavio neko pismo?«

»Ne.«

»Da li je neko u vašim familijama patio od ozbiljne depresije ili mentalnog poremećaja ili izvršio samoubistvo?«

»Kod mene, niko« — odgovorio je otac. »Moji roditelji su emigrirali iz Nemačke, tako da tamo imamo dosta rodbine, ali o njima ne znam baš mnogo.«

»Moja baba je bila senilna, pa smo morali da je smestimo u bolnicu, ali niko nije patio ni od kakvih mentalnih poremećaja«, dodala ja majka. »I, naravno, niko se nije ubio. Oh, doktore, da ne mislite, možda, da bi Bobi... mogao sebi da naškodi?«

»Mislim«, odgovorio sam. »Mislim da je to vrlo moguće.«

»Oh, Bože, to ne bih mogla da podnesem«, majka je tiho zaječala. »Da li se te stvari — mislim, to da čovek želi samom sebi da naškodi — da li se to prenosi i na druge članove porodice?«

»Svakako. Prema statističkim podacima, najveći rizik od samoubistva postoji kod ljudi kojima su se ubili brat ili sestra.«

»Oh, Bože«, ponovo zaječa majka, »mislite da bi i Bobi mogao to da učini?«

»Vama nije palo na pamet da Bobi može da bude u opasnosti?«, pitao sam.

»Do sada, ne«, odovori otac.

»Ali, kako sam razumeo, Bobi je već neko vreme u depresiji«, primetio sam. »Zar vas to nije brinulo?«

»Naravno da nas je brinulo«, odgovorio je otac. »Ali mislili smo da je to prirodno, mislim zbog toga što mu se ubio brat i sve to. Mislili smo da će vremenom proći.«

»Nije vam padalo na pamet da ga povedete nekom psihijatru?«, nastavljao sam ja.

»Naravno da nije«, ponovo je odgovorio otac sada već pomalo iznervirano. »Već smo vam rekli da smo mislili da će to samo proći. Nismo ni pretpostavljali da može da bude ovako ozbiljno.«

»Kako sam razumeo, Bobi je prilično popustio u školi«, primetio sam.

»Da, to je velika šteta«, odgovori majka, »bio je tako dobar đak.«

»To je sigurno zabrinulo njegove nastavnike«, rekao sam. »Da li su vas pozvali na razgovor?«

Majci kao da je bilo malo neugodno. »Da, jesu. Naravno, i ja sam bila zabrinuta. Čak sam i odsustvovala sa posla da bih otišla u školu na sastanak.«

»Zeleo bih da mi dozvolite da, ako bude bilo potrebno, razgovaram sa Bobijevim nastavnicima. To bi moglo dosta da pomogne.«

»Kako da ne!«

»Da li je neko na tom školskom sastanku predložio da Bobi ja pregleda psihijatar?«

»Nije«, odgovorila je majka. Tako se brzo povratila od malopredašnje neugodnosti da je izgledalo kao da toga nikada nije ni bilo. »Pomenuli su da bi bilo dobro da Bobi pođe na savetovanje, ali ne kod psihijatra. Naravno, da je

iko predložio psihijatrijski pregled, mi bismo odmah nešto preduzeli.«

»Pa da, po tome bismo zaključili da je stvar ozbiljna«, dodao je otac. »Međutim, pošto su rekli da treba da ide na savetovanje, mislili smo da je to samo zbog ocena. Naravno i ocene su nas zabrinjavale, ali mi nismo roditelji koji vrše veliki pritisak na decu, osim u slučajevima kada je to zaista neophodno. Nije dobro vršiti pritisak na decu, zar ne, doktore?«

»Meni se ne čini da je odvesti Bobi ja u savetovalište isto što i vršiti pritisak na njega«, odgovorio sam.

»Ima tu još nešto, doktore«, nastavila je majka, više napadajući nego se braneći. »Nije tako lako vodati Bobija tamo-amo u toku radnog vremena. Mi smo oboje radni ljudi, znate. A ta savetovališta ne rade ni uveče, ni preko vikenda. Mi ne možemo tek tako, svakog dana da izlazimo s posla. Mi moramo da zaradimo svoj hleb, znate.«

Izgedalo je da raspravljanje sa Bobijevim roditeljima o tome kako su, da su hteli, mogli da nađu dečja savetovališta koja rade uveče i za vreme vikenda, ne bi donelo nikakve rezultate. Odlučio sam da pokrenem pitanje tetke Helen. »Znate«, rekao sam, »može da se desi da moji pretpostavljeni i ja odlučimo da je Bobiju potrebno nešto više od kratkotrajnog bolničkog lečenja. Da bi, možda, trebalo da promeni ambijent i to, možda, za duže vreme. Da li imate neke rođake kod kojih bi mogao da bude?«

»Na žalost, ne«, odgovori otac smesta. »Ne verujem da bi bilo ko od njih želeo da se prihvati dečaka u pubertetu. Svi oni imaju svoj život.«

»Bobi je pomenuo tetku Helen«, rekao sam, »možda bi ona želela da ga primi.«

Ovde je majka upala zapovedničkim tonom: »Da li to Bobi priča da neće da živi sa nama?«

»Ne, o tome još nismo razgovarali«, odgovorio sam. »Ja samo pokušavam da ispitam razne mogućnosti. Ko je tetka Helen?«

»Moja sestra«, odgovori majka. »Ali ona ne dolazi u obzir. Ona stanuje bar nekoliko stotina milja odavde.«

»To nije daleko«, uzvratilo sam. »I ja o tome razmišljam u kontekstu promene ambijenta za Bobija. Takva razdaljina može da bude baš ono što je potrebno. Dovoljno je blizu da može da vas posećuje, a opet dovoljno daleko od mesta gde je njegov brat izvršio samoubistvo i gde je izložen raznim pritiscima.«

»Ja jednostavno ne verujem da bi to urodilo plodom«, rekla je majka.

»Zbilja tako mislite?«

»Pa, Helen i ja nismo baš bliske. U stvari, nismo ni malo bliske.«

»Sta je razlog tome?«

»Jednostavno se nikada nismo slagale. Ona je strašno uobražena. Mada stvarno ne znam šta to ima da bi bila uobražena. Ona je obična čistačica. Ona i njen muž — *on* nije baš mnogo pametan, znate — sve što oni imaju to je servis za čišćenje. Stvarno ne vidim šta zamišljaju, ko su oni, da se tako superiorno ponašaju.«

»Vidim da se vi i ona zaista ne slažete«, prihvatio sam. »Zar nemate nekih drugih rođaka kod kojih bi Bobiju možda bilo bolje?«

»Nemamo.«

»Iako vi ne volite svoju sestru, čini mi se da Bobi ima nekih pozitivnih osećanja prema njoj, a to je ono što je važno.«

»Slušajte, doktore«, umešao se otac. »Ne znam na šta ciljate. Ispitujete nas tu kao neki policajac ili tako nešto. Mi ništa loše nismo učinili. Vi nemate prava da odvajate dete od roditelja ako je to ono što ste naumili. Mi smo teško radili za tog dečaka. Mi smo dobri roditelji.«

Bilo mi je sve više muka u stomaku. »Brine me poklon koji ste dali Bobiju za Božić«, rekao sam.

»Poklon za Božić?« — izgledali su zbunjeno.

»Kako sam razumeo, poklonili ste mu pušku.«

»Da, jesmo.«

»Je li vam to on tražio?«

»Otkud ja znam šta je on tražio?« — povikao je otac. Odmah zatim je promenio ton i postao snishodljiv. »Ne

mogu da se setim šta je tražio. Toliko nam se toga dogodilo, znate. Bila je to teška godina za nas.«

»To vam verujem«, rekao sam, »ali zašto ste mu dali pušku?«

»Zašto? A zašto da ne? To je dobar poklon za dečaka njegovih godina. Većina dečaka njegovih godina bi sve dala da ima pušku.«

»Ćudi me«, rekao sam, »s obzirom na to da se vaš prvi sin ubio puškom, što ste i dalje naklonjeni prema puškama.«

»Znači, vi ste jedan od onih protivnika oružja«, rekao je otac, opet pomalo ratoborno. »Pa, budite takvi, ako hoćete. Ni ja nisam baš lud za oružjem, ali, čini mi se, problem nije u oružju; problem je u ljudima koji ga koriste.«

»Donekle se slažem sa vama«, rekao sam. »Stjuart se nije ubio samo zbog toga što je imao pušku. Za to je morao da postoji neki ozbiljni razlog. Da li znate koji je to razlog?«

»Ne znamo. Već smo vam rekli da nismo znali ni da je u depresiji.«

»Da, tačno. Stjuart je bio u depresiji. Ljudi se ne ubijaju ako nisu u depresiji. A kako vi niste znali da je u depresiji, možda i niste imali razloga da brinete zbog toga što ima pušku. Međutim, znali ste da je Bobi u depresiji. To ste znali dugo pre Božića, dugo vremena pre nego što ste mu poklonili pušku.«

»Ali, doktore, molim vas«, počeo majka udvorno, pošto je preuzela ulogu roditelja od svoga muža. »Mi, zbilja, nismo znali koliko je stvar ozbiljna. Mi smo mislili da je on samo nesrećan zbog svoga brata.«

»Pa ste mu zato dali oružje kojim mu se brat ubio. Ne bilo koju pušku. Baš onu istu pušku.«

Ovde je otac ponovo preuzeo vodstvo. »Nismo imali para za novu pušku. Ne znam zbog čega nas stalno napadate. Dali smo mu najbolji poklon koji smo bili u mogućnosti da mu damo. Znao, novac ne raste na drveću. Mi smo tu pušku mogli da prodamo i da zaradimo na njoj. Ali to nismo učinili. Zadržali smo je da bismo mogli Bobiju da damo dobar poklon.«

»Da li ste se upitali kako će Bobiju izgledati taj poklon?«

»Na šta mislite?«

»Mislim da je njemu moglo da izgleda kao da hoćete da i on krene stopama svoga brata. Kao da ste mu rekli da i on ode da se ubije.«

»Nikada mu tako nešto nismo rekli.«

»Naravno da niste. Ali zar vam nije palo na pamet da,, možda, njemu to baš tako izgleda?«

»Ne, to nam nije palo na pamet. Mi nismo obrazovani kao vi. Mi nismo išli na fakultet gde se uče svakojaki modni načini razmišljanja. Mi smo obični radni ljudi. Od nas ne možete očekivati da mislimo na sve te stvari.«

Buljili smo jedni u druge jedno duže vreme. Pitao sam se kako se osećaju. Sigurno ne krivim. Ljutim? Zaplašanim? Maltretiranim? Nisam znao. Nisam nimalo saosećao sa njima. Znao sam samo kako se ja osećam. Bili su mi odvratni. I bio sam jako umoran.

»»Želeo bih da mi potpišete saglasnost da stupim u kontakt sa vašom sestrom Helen u vezi sa Bobijem i njegovom situacijom«, rekao sam obraćajući se majci. »I vi takođe«, rekao sam ocu.

»Boga mi, od mene je nećete dobiti«, rekao je on. »Neću vam dozvoliti da ovo iznosite van naše familije, vi koji se ponašate tako superiorno kao da ste neki sudija ili tako nešto.«

»Naprotiv«, objasnio sam racionalno. »Ja baš pokušavam da stvar zadržim u familiji koliko god je to moguće. Trenutno smo vi, Bobi i ja, jedini koji znamo o tome. Mislim da je potrebno uključiti i Bobijevu tetku, bar u meri koja je neophodna da bismo videli da li ona može da pomogne. Ako mi vežete ruke, moraću stvar detaljno da prodiskutujem sa svojim pretpostavljenim i postoji opasnost da oni i ja odlučimo da slučaj predamo Društvu za zaštitu dece. Ako to budemo uradili, imaćete posla sa pravim sudijom. U stvari, to ionako može da se desi. Međutim, ako Helen bude mogla da pomogne, možda ćemo uspeti da izbegnemo da se stvar razmatra na društvenom nivou. Sve

zavisi od vas. Potpuno ste slobodni da sami odlučite da li ćete mi dozvoliti da kontaktiram sa Helen ili ne.«

»Ma, moj muž je luckast, doktore«, uzviknula je Bobijeva majka veselo, uz šarmantan osmeh, »to je sve zbog toga što ga je zaista pogodilo da vidi našeg sina na mentalnoj klinici. Osim toga, mi nismo navikli da razgovaramo sa tako visoko obrazovanim svetom kao što ste vi. Naravno da ćemo potpisati saglasnost. Ja nemam apsolutno ništa protiv toga da se i moja sestra uključi u ovo. Mi samo hoćemo ono što je najbolje za Bobija.«

Potpisali su i otišli. Te večeri, moja supruga i ja smo otišli na zabavu organizovanu za osoblje bolnice. Popio sam malo više nego obično.

Sledećeg dana sam stupio u kontakt sa Helen. Ona i njen suprug su odmah došli da me vide. Situaciju su brzo shvatili i izgledalo je da žele da pomognu. Oboje su bili radni ljudi, ali nisu imali ništa protiv toga da Bobi neko vreme živi sa njima, pod uslovom da su troškovi lečenja podmireni. Na sreću, poslodavci Bobijevih roditelja su plaćali socijalno osiguranje koje je pokrivalo i neobično dobre psihijatrijske usluge. Stupio sam u kontakt sa vrlo kompetentnim psihijatrom u gradu u kome je živela Helen i on je pristao da primi Bobija na duže vanbolničko lečenje.

Bobu uopšte nije shvatao zbog čega je bilo potrebno da živi sa tetkom i tečom i činilo mi se da nije bio spreman za pravo objašnjenje. Rekao sam mu samo da bi to bilo dobro za njega.

Već posle nekoliko dana se prilagodio promeni. U stvari, njegovo stanje se rapidno poboljšalo već posle nekoliko Heleninih poseta za vreme kojih su pričali o njegovom budućem životu kod nje, a i zahvaljujući nezi osoblja. Tri nedelje posle dolaska u bolnicu Bobi je otpušten i poslat kod Helen na dalju negu. Kada je odlazio čak se i šalio sa osobljem, a ranice na rukama su sada bile samo ožiljci. Posle šest meseci Helen me je obavestila da su se njegovo stanje i uspeh u školi poboljšali. Od psihijatra sam saznao da su uspostavili dobar terapijski odnos, pun poverenja, ali da je Bobi tek počinjao polako da se suočava sa psihološkom istinom o svojim roditeljima i njihovom po-

našanju prema njemu. Posle ovoga, više nisam imao nikakvih vesti. Njegove roditelje sam video samo nekoliko puta dok je Bobi još bio u bolnici i to na samo nekoliko minuta. Više od toga nije bilo potrebno.

Kada se dete dovede na psihijatrijski tretman, mi ga obično nazovemo »identifikovanim pacijentom«. Pod time mi, psihoterapeuti, podrazumevamo nekoga koga su roditelji ili neki drugi identifikatori označili kao bolesnika kome je potrebno lečenje. Ovaj termin koristimo zbog toga što nas je iskustvo naučilo da treba da budemo skeptični u odnosu na validnost ovakvog procesa identifikacije. Više nego često, kada bismo se malo bolje upoznali sa slučajem, otkrili bismo da nije bolesno dete nego roditelji koji su ga doveli ili familija, škola ili društvo. Jednostavno rečeno, obično bismo došli do zaključka da su bolesniji roditelji nego dete. Bez obzira na to što su roditelji okarakterisali dete kao nekoga kome treba lečenje, često su baš oni ti koje zaista treba lečiti. Trebalo bi da oni budu pacijenti.

Ovo je najbolje pokazao Bobijev slučaj. Iako je on sam zaista bio u stanju ozbiljne depresije i pomoć mu je bila neophodna, poreklo i razlog te depresije nije ležao u njemu, već u njegovim roditeljima i njihovom odnosu prema njemu. Iako depresivan, on, u stvari, nije bio bolestan. Svaki petnaestogodišnjak u njegovoj situaciji može da postane depresivan. Suštinska oboležlost situacije nije ležala u njegovoj depresiji već u njegovim porodičnim okolnostima na koje je depresija bila manje-više prirodna reakcija.

Svoj deci — čak i onoj u pubertetu — roditelji se čine kao bogovi. Oni zbilja veruju da njihovi roditelji sve rade onako kako *treba*. Retka su deca koja su u stanju da svoje roditelje upoređuju sa drugim roditeljima. Ona nisu sposobna da daju objektivnu procenu ponašanja svojih roditelja. Ako ga loše tretiraju, dete će, u većini slučajeva, zaključiti da je to zbog toga što ono nije dobro. Ako se prema njemu ponašaju kao da je ružno, glupo, drugorazredno, ono će odrasti misleći da je zaista takvo. Podizana bez ljubavi, deca vremenom počinju da veruju da je njih nemoguće voleti. Evo jednog uopštenog zakona o razvitku deteta: *kad god u roditeljskoj ljubavi postoji ozbiljan ne-*

dostatak, u najvećem broju slučajeva dete će zaključiti da je ono za to krivo i zbog toga razviti nerealno negativnu sliku o sebi.

Kada je Bobi prvi put došao u bolnicu, on je bukvalno kopao rupe po sebi, uništavajući deo po deo sopstvene površine. Kao da je mislio da u njemu, ispod površine postoji nešto zaista rđavo i zlo što on mora da iskopa. Zašto?

Ako se dogodi da neko ko nam je blizak izvrši samoubistvo, naša prva reakcija posle šoka, ako smo normalno ljudsko biće sa normalnom ljudskom savešću, biće da se upitamo u čemu smo mi pogrešili. Tako je sigurno bilo i sa Bobijem. U danima koji su usledili odmah posle Stjuartovog samoubistva, Bobi se prisećao malih incidenata: na primer, da je samo nedelju dana pre toga nazvao brata glupom mrcinom; da ga je pre mesec dana šutnuo dok su se tukli; da je često, kada bi ga Sajuart napao, pozeleo da ovaj nestane sa lica zemlje. Bobi se osećao bar delimično krivim za Stjuartovu smrt.

U tom trenutku, da je živio u zdravoj porodici, njegovi roditelji bi počeli da mu pomažu da shvati da on nije kriv za ono što se dogodilo. Oni bi sa njim razgovarali o Stjuartovom samoubistvu. Objasnili bi mu da je, iako to ni sami nisu znali, Stjuart, po svemu sudeći, patio od nekog mentalnog oboljenja. Rekli bi mu da ljudi ne izvršavaju samoubistvo zbog svakodnevnih zađevica i rivalstva među braćom. Trebalo je svakako da mu kažu da, ako je iko odgovoran za ono što se desilo, to su oni, roditelji, jer su oni imali najvećeg uticaja na Stjuartov život. Međutim, koliko sam shvatio, Bobi nikada nije dobio podršku ove vrste.

Kako nikakva podrška nije dolazila ni sa koje strane, Bobi je postao vidno depresivan. Popustio je u školi. U to vreme, još je bilo nade da njegovi roditelji poprave situaciju ili da, ako nisu u stanju to sami da učine, potraže stručnu pomoć. Ali oni to, iako im je predloženo u školi, nisu učinili. Sasvim je moguće da je Bobi to što niko nije obraćao dovoljno pažnje na njegovo stanje protumačio kao potvrdu svoje krivice. Naravno da se nikoga ne tiče što je

on u depresiji, mislio je; ništa drugo nije ni zaslužio. Zasluguje da se oseća bedno. I treba da se oseća krivim.

I naravno, do Božića, Bobi je sebe već uveliko smatrao zlim kriminalcem. A onda mu je uručeno i »sredstvo izvršenja«. Kako da protumači ovaj »poklon«? Da li da pomisli: moji roditelji su zli ljudi i zbog toga žele da me unište kao što su uništili moga brata? Teško da bi to pomislio. Njegov um petnaestogodišnjaka ne bi došao ni na pomisao: roditelji su mi poklonili ovu pušku iz lenjosti, nerazmišljanja i tvrdičluka. Znači, ne vole me baš mnogo, pa šta? Ali pošto je sebe već smatrao zlim i pošto zbog svoje nezrelosti nije bio u stanju da sagleda istinu o svojim roditeljima, postojala je samo jedna moguća interpretacija: verovao je da puška nosi poruku: »Evo ti oružje kojim ti se brat ubio, pa učini isto što i on. Ti zaslužiš da umreš.«

Na sreću, on to nije odmah učinio. Učinio je nešto što je verovatno bilo jedina psihološka alternativa: da sebe ozvaniči kao kriminalca koji će biti kažnjen za svoje zlo delo i zatvoren da bi se društvo zaštitilo od njega. Ukrao je automobil. To je učinio da bi, u pravom smislu reči, sačuvao svoj život.

Sve je ovo pretpostavka. Ja ne znam šta se tačno dešavalo u Bobijevoj glavi. Pre svega, deca u pubertetu su veoma zatvorena. Ona se teško poveravaju bilo kome, a naročito nekom strancu u belom mantilu. A čak i da je bio voljen da se poveri, Bobi ne bi bio u stanju da ispriča šta oseća jer ni njemu samom mnogo toga nije bilo jasno. Kod odraslih, veliki deo »misaonog procesa« se odvija u podsvesti. Kod dece i mladih u razvoju skoro celokupna mentalna aktivnost se odvija u podsvesti. Oni osećaju, zaključuju i postupaju sa veoma malo svesti o sebi. Zbog toga mi jedino posmatrajući njihovo ponašanje možemo da zaključimo o duševnim procesima kroz koje prolaze. A već znamo da takvo zaključivanje može da donese odlične rezultate.

Iz ovoga proizilazi drugi zakon o razvoju deteta, ovoga puta specifično na temu zla: *suočeno sa velikim zlom u svojim roditeljima dete će u najvećem broju slučajeva po-*

grešno interpretirati situaciju i zaključiti da je zlo u njemu.

Suočena sa zlom, i odrasla osoba, ma koliko samouverena, osetiće se zbunjenom. Zamislite onda kako se oseća dete kada se sa time sretne u ljudima koje najviše voli i od kojih zavisi. Ako tome dodamo da zli ljudi, odbijajući da priznaju sopstvene nedostatke, u stvari, žele da projektu ju svoje zlo na druge, biće nam potpuno jasno zbog čega deca pogrešno tumače situaciju i na kraju mrze sama sebe. Jasno je i zbog čega je Bobi kopao rupe po sebi.

Sada je jasno i to da se kod Bobija, identifikovanog pacijenta, nije toliko radilo o oboljenju, koliko o reakciji na čudovišno »oboljenje« od zla kod njegovih roditelja, u čemu se nije razlikovao od većine svojih vršnjaka. Iako je on bio taj koji je označen kao pacijent, prava lokacija zla situacije u celini nije bila u njemu već drugde. Zbog toga mu je pre svakog lečenja bila potrebna zaštita. Pravo lečenje bi nastupilo kasnije i bilo bi dugotrajno i teško kao što je uvek slučaj kada u nekome treba preobratiti nerealnu sliku koju ima o sebi.

Hajde da za trenutak ostavimo identifikovane pacijente i pozabavimo se roditeljima, pravim uzrokom problema. U stvari, oni su ti koje je trebalo formalno proglašiti bolesnim. Njih je trebalo lečiti. Ali to nije učinjeno. Zbog čega? Za to postoje tri razloga. Prvi i najvažniji je da oni neće da se lece. Da bi se čovek lečio, on to mora da želi, bar na nekom nivou. A da bi želeo da se **leci**, on prethodno mora da prizna da mu je to potrebno. Drugim rečima, on ili ona, moraju bar na nekom nivou da priznaju da nisu savršeni. Na svetu postoji ogroman broj ljudi sa ozbiljnim psihijatrijskim problemima koje bi bilo lako utvrditi i koje, po mišljenju psihijatarata treba što hitnije lečiti, ali oboleli to ne prihvataju. I tako ti ljudi nikada ne dođu u situaciju da se lece čak i kada im se pomoć nudi na srebrnom tanjiru. Nisu svi ti ljudi zli. U stvari, ogromna većina nije. Ali u tu kategoriju onih koji sa najvećom žestinom odbijaju psihijatrijsku pomoć spadaju upravo oni koji zaista jesu zli.

Bobijevi roditelji su mi na više načina stavili do znanja da bi odbili bilo kakvu ponudu da im pomognem. Nisu se čak ni pretvarali da osećaju imalo krivice zbog Stjuartovog samoubistva. Na moju primedbu da su učinili qzbi-ljan propust što za Bobi ja nisu ranije potražili stručnu pomoć i da su, najblaže rečeno, pogrešili pri izboru božičnog poklona za njega, reagovali su isključivo racionalistički i ratoborno. Bez obzira što u njima nisam osetio nimalo iskrene brige za Bobija i sama pomisao da bi za njega bilo bolje da ne živi sa njima, bila je prava anatema, jer bi predstavljala očiglednu kritiku njih kao roditelja. Umesto da priznaju svoje nedostatke, odbijali su bilo kakvu kritiku na osnovu toga što su bili »radni ljudi«.

Uprkos svemu tome, možda sam ipak mogao da im predložim terapiju. To što bi oni tu ponudu najverovatnije odbili, samo po sebi nije dovoljan razlog da se i ne pokuša da im se pruži šansa da počnu da odrastaju u ljude koji imaju razumevanja i saosećanja za druge. Međutim, imao sam neki osećaj da čak i da su nekim čudom prihvatili da se podvrgnu terapiji, ona u njihovom slučaju ne bi donela nikakve rezultate.

To je žalosno stanje stvari. Ali činjenica je da je najlakše lečiti i najviše koristi od psihoterapije imaju ljudi koji su najzdraviji — najpošteniji, oni čiji je način mišljenja najmanje iskrivljen. Nasuprot tome, što je pacijent bolesniji — što je nepošteniji u ponašanju i njegovo mišljenje iskrivljeni je — to ga je teže lečiti i postići neki značajniji uspeh. Kod onih koji su zaista vrlo nepošteni i izvitopereni lečenje izgleda nemoguće. Psihoterapeuti među sobom često govore da se sa ovakvim pacijentima osećaju »skrhanim«. I to misle bukvalno. Mi se zaista ponekada osećamo nadvladanim u tim lavirintoznim masama laži, izvitoperenih motiva i poremećene komunikacije u koje bivamo uvučeni kada pokušamo da radimo sa ovim ljudima putem intimnog odnosa psihoterapije. Mi često, sasvim opravdano, osećamo da su ne samo naši pokušaji da ih izvučemo iz močvare njihove bolesti osuđeni na propast, nego da se može dogoditi da i sami budemo uvučeni. Mi smo suviše slabi da bismo mogli da pomognemo takvim pacijen-

tima, suviše slepi da bismo mogli da vidimo gde se završavaju isprepletani hodnici kojima nas vode, suviše mali da bismo uspeli da održimo svoju ljubav pred licem njihove mržnje. Takav je bio slučaj sa Bobijevim roditeljima. Osećao sam se nadvladanim bolešću koju sam osetio u njima. Nije stvar bila samo u tome što bi oni, verovatno, odbili moju ponudu da ih lečim, već je bilo i veliko pitanje da li bih ja za to imao dovoljno snage.

Postoji još jedan razlog iz koga nisam pokušao da radim sa Bobijevim roditeljima. Jednostavno mi se nisu sviđali. U stvari, više od toga: bili su mi odvratni. Da bi mogao da pruži psihijatrijsku pomoć, terapeut mora da ima u sebi bar trunčicu pozitivnog osećanja prema pacijentu, da bar malo saoseća sa njegovom situacijom, da ima bar malo samilosti za njegovu patnju, izvesno poštovanje prema njegovoj ličnosti i nadu u njegov ljudski potencijal. Ništa od toga nisam osećao. Nisam mogao ni da zamislim da sa Bobijevim roditeljima provodim sate, dane, nedelje, meseci i da to vreme bude posvećeno mojoj brizi za njih. Naprotiv, jedva sam podnosio da budem sa njima u istoj prostoriji. U njihovom prisustvu sam se osećao nečistim. Jedva sam čekao da izađu iz moje ordinacije. Dešavalo se da se ponekad upustim u slučaj koji izgleda beznadežan nadajući se da je moja procena, možda, bila netačna ili, ako ništa drugo, da bih nešto naučio. Ali to nije bio slučaj i sa Bobijevim roditeljima. Kod njih se nije radilo samo o tome da bi oni odbili moju pomoć ja bih odbio njih.

Ljudi osećaju jedni za druge. Ono što psihoterapeuti oseća ju prema pacijentima obično nazivamo »kontratransferom«. Kontratransfer obuhvata čitavu skalu ljudskih emocija od intenzivne ljubavi do intenzivne mržnje. O kontratransferu su napisani čitavi tomovi: on može da bude ili od ogromne pomoći ili da nanese ogromnu štetu terapeutskim odnosima. Ako se dogodi da su osećanja terapeuta prema pacijentu neprikladna, kontratransfer će postati konfuzan i ceo proces lečenja izbaciti iz koloseka. Međutim, ako je kontratransfer prikladan, on može da posluži kao najkorisnije moguće oruđe za razumevanje pacijentovog problema.

Od presudnog je značaja da psihoterapeut bude u stanju da utvrdi da li je kontratransfer između njega i pacijenta prikladan ili ne. Da bi u ovome uspeo, on mora neprestano da analizira i sebe i pacijenta. Ako pri tom otkrije da je kontratransfer neprikladan, obavezan je da pre svega izleči sebe od onoga što je prouzrokovalo problem ili da pacijenta pošalje drugom terapeutu, nekome ko će biti u stanju da u tom konkretnom slučaju bude objektivniji.

Pri susretu sa zlom osobom, zdrava osoba vrlo često oseća odvratnost. U slučajevima kada je zlo očigledno, reakcija će uslediti istog trenutka. Međutim, ako se radi o suptilnijem zlu, osećanje odvratnosti se može razviti postepeno, u toku produbljivanja odnosa sa zlom osobom.

Osećanje odvratnosti može da bude od ogromne pomoći terapeutu. Ono može da bude dijagnostičko sredstvo par ekselans. Ono može brže i tačnije nego bilo šta drugo da upozori terapeuta da se nalazi u prisustvu zle osobe. Ali se njime, isto kao i oštrim skalpelom, mora rukovati izuzetno pažljivo. Ako se dogodi da je osećanje odvratnosti izazvano nekim problemom kod samog terapeuta a ne kod pacijenta, moguće su vrlo teške posledice, ukoliko terapeut nema dovoljno skromnosti da to uvidi.

Ali šta je to što čini da je odvratnost zdrava reakcija? Zbog čega bi ona bila prikladan kontratransfer emocionalno zdravog terapeuta? Odvratnost je snažno osećanje koje nas nagoni da se smesta povučemo i izbegnemo dalji kontakt sa onim što nam je odvratno. A to jeste najadekvatnija stvar koju zdrava osoba može da učini kada se u običnim okolnostima nađe licem u lice sa zlom: da se smesta udalji. Zlo je odvratno zbog toga što je opasno. Ono će zaraziti ili čak uništiti onoga ko dugo ostane u njegovom prisustvu. Ako niste u situaciji da zaista znate šta radite a nađete se licem u lice sa zlom, najbolje je da odmah bežite. Kontratransfer je instiktivni ili ako hoćete, bogomdani radar koji nas na vreme upozorava.²⁰

²⁰ Postavlja se pitanje da li jedna zla osoba oseća odvratnost u prisustvu druge. Ne znam. Ovo pitanje je fascinantno za proučavaoca jer bi odgovor na njega mogao da otkrije dosta od prirode i geneze zla u ljudskim bićima. Osobama koje su postale zle

Iako o kontratransferu postoji bogata stručna literatura, u njoj nikada nisam našao ništa o samoj odvratnosti. Za ovo postoji nekoliko razloga. Odvratnost kao kontratransfer je tako usko povezana sa zlom da je nemoguće pisati o jednom, a ne spomenuti drugo; a pošto je zlo do sada obitavalo izvan granica psihijatrijskog istraživanja, to je i ovaj kontratransfer doživeo istu sudbinu.²¹ Sta više, psihoterapeuti su obično blagonakloni ljudi pa bi ta, tako dramatično negativna reakcija sa njihove strane ugrozila sliku koju imaju o sebi. Zatim, zbog intenziteta negativnosti te reakcije, psihoterapeuti najčešće izbegavaju dublje odnose sa klijentima koji su zli. I najzad, kao što sam već napomenuo, vrlo je malo zlih ljudi koji bi pristali da budu stavljeni u situaciju klijenta psihoterapije. Oni, osim u izuzetnim okolnostima, čine sve što je u njihovoj moći da pobjegnu od osvetljavanja svoje ličnosti koja je u procesu psihoterapije neizbežna. Zbog toga psihoterapeuti vrlo teško uspeavaju da sa zlim ljudima provedu dovoljno dugo vreme za koje bi mogli da proučavaju i njih i sopstvene reakcije.

Postoji još jedna reakcija koju zli ljudi izazivaju u nama: zbunjenost. Pokušavajući da opiše svoj susret sa nekom zlom osobom, jedna žena je napisala: »Bilo je to kao da sam iznenada izgubila sposobnost mišljenja.«²² I još jednom se radi o sasvim adekvatnoj reakciji. Laži zbunjuju. Zli ljudi su »ljudi laži«, oni, lažući druge, grade i slojeve samoobmane. Ako se u odnosu na pacijenta oseća zbunjenim, terapeut će prvo pomisliti da je razlog tome

usled detinjstva provedenog sa zlim roditeljima, ti roditelji se čine potpuno normalnim i to samo po sebi može da spreči razvijanje radarnog sistema. A možda je i stalna bliskost deteta sa zlim roditeljima dovoljna da vremenom uništi takav mehanizam ako je nekada i postojao.

²¹ Odvratnost se može osetiti i u prisustvu nekih fizičkih bolesti. To je bila uobičajena reakcija na obolele od lepre, a proučava se i u primerima odnosa prema ljudima koji su doživeli amputaciju ili neku drugu deformaciju. I mada su psihijatri svesni ovih reakcija, oni ipak ne pišu kako se ovaj problem odražava u okviru dugotrajnih terapijskih odnosa.

" 22 *N e w Yorker* 3. juli 1978, s. 9.

njegovo neznanje. Ali će se istog trenutka zapitati i: da pacijent ne radi nešto da bi me zbunilo? Moj rad sa pacijentom koga ću opisati u četvrtom poglavlju mesecima nije davao nikakve rezultate upravo zbog toga što sebi nisam postavio to pitanje.

Kao što sam već rekao, odvratnost kao kontratransfer je sasvim prikladna — čak spasonosna reakcija na zle ljude. Međutim, postoji jedan izuzetak. Ako psihoterapeut uspe da prodre kroz veo konfuzije i uspostavi dijagnozu zla i ako odluči da pacijenta **leci**, dobro zna sa čime ima posla i šta treba da radi, onda i samo onda, kontratransfer odvratnosti treba ostaviti po strani. To je puno uslova koji se moraju zadovoljiti. Lečenja zla se ne treba olako prihvatati. Ono mora da se sprovodi sa pozicija izuzetne psihološke i duhovne snage.

Jedino što takvo lečenje uopšte čini mogućim jeste to što psihoterapeut koji poseduje takvu snagu zna da i pored toga što je sasvim ispravno osećati strah od zlih ljudi, njih istovremeno treba i sažaljevati. Neprestano bežeći od glasa sopstvene savesti i istine o sebi, od svih ljudskih bića, oni su najzastrašeniji. Njih nema potrebe osuđivati na pakao. Oni su već u njemu.**

Zbog toga je rad na njihovom izbavljenju iz pakla u kome žive ne samo u interesu društva već i njih samih. Ali kako trenutno vrlo malo znamo o prirodi zla, to ni naše mogućnosti da ga lečimo nisu velike. Teško da se možemo smatrati kompetentnim na ovom polju kada do sada još nismo uspeli čak ni da izdvojimo zlo kao specifično oboljenje. Teza ove knjige je da se zlo može definisati kao specifična forma mentalnog oboljenja i da kao takva tre-

²³ Nas ne kažnjava Bog; mi sami sebe kažnjavamo. Oni koji su u paklu, tamo su po sopstvenom izboru. Zbilja, oni bi iz njega mogli jednostavno da išetaju kada god hoće, samo Sto su njihove vrednosti takve da im se put iz pakla čini strahovito opasnim, zastrašujuće bolnim i nemoguće teškim. I tako ostaju u paklu jer im se čini da je to lakše i bezbednije. To im se više dopada. Ova situacija i psihodinamika koja je u nju uključena, tema su sjajne knjige C. S. Luisa *Veliki razvod*. Ideja da su ljudi koji žive u paklu tamo po sopstvenom izboru nije naširoko poznata, ali ona svakako predstavlja i dobru psihologiju i dobru teologiju.

ba da se podvrgne naučnom ispitivanju bar onog intenziteta kojim se ispituju ostala glavna psihijatrijska oboljenja.

U normalnim okolnostima svakako se treba držati što dalje od zmijske jame. Međutim, naučnik — iskusni herpetolog — treba da zalazi upravo na takva mesta ako hoće da uči i da dođe do ekstrakta otrova na osnovu koga će stvoriti serum za zaštitu čovečanstva i možda čak i pomoći samoj zmiji u njenoj evoluciji. Zmijama mogu da porastu krila pa da postanu zmajevi, a zmajevi mogu da se pripitome pa da postanu Božje sluge, istovremeno surove i blagorodne. Ako smo u stanju da zle ljude posmatramo kao obolele od žalosne mada opasne bolesti i ako tačno znamo šta radimo, treba da pokušamo da svoju odvratnost pretvorimo u brižljivu samilost da bismo mogli da im pristupimo u lečenju.

Sada, posle dvadeset godina, uz sve iskustvo koje sam u međuvremenu stekao, slučaj Bobija i njegovih roditelja ne bih mnogo drugačije tretirao. I sada bih smatrao da je najvažnije Bobija što pre odvojiti od roditelja i za ostvarenje tog cilja poslužio bih se svim sredstvima, uključujući i moju društvenu poziciju. Dvadesetogodišnje iskustvo me je naučilo da je sirova snaga ono što ima najbrži i najefikasniji efekat na zle ljude. Oni uopšte ne reaguju (bar ne u kratkom roku) ni na kakvo blagonaklono ili ljubazno dogovaranje — što je inače meni blizak način. Međutim, nešto se zaista promenilo za ovih dvadeset godina. Sada znam da su Bobijevi roditelji zli. Tada to nisam znao. Osećao sam njihovo zlo, ali nisam znao kako da ga nazovem. Moji pretpostavljeni nisu mogli da mi pomognu da pronađem ime za ono sa čime sam bio suočen. Takvog imena nije bilo u našem stručnom rečniku. Pošto smo bili naučnici a ne sveštenici, nije ni trebalo da razmišljamo na taj način.

Dajući nečernu adekvatno ime, mi nad njime stičemo moć.²⁴ U vreme kada sam upoznao Bobijeve roditelje, nisam ništa znao o sili sa kojom sam imao posla. Osećao sam

²⁴ Vidi Ursula Le Guin *Čarobnjak iz Zemljomora* (Parnassus Press, 1968), gde je sjajno opisana moć imenovanja.

odvratnost ali ne i radoznalost. Moj otpor prema radu sa njima nije bio samo posledica zdravog osećanja respekta prema toj sili već i straha koga nisam bio svestan. Taj strah osećam i danas samo što to više nije slepi strah. Znajući njeno ime, sada znam i nešto o dimenzijama te sile. A to malo sigurnog terena omogućava mi da se pozabavim i samom njenom prirodom. Mogu sebi da dozvolim i da joj se približim. Zbog toga bih danas neke stvari drukčije tretirao. Pošto bih Bobija udaljio iz roditeljske kuće, pokušao bih da im, ako se ukaže prilika, što ljubavnije i sa što više okolišenja objasnim da se nalaze u vlasti sile koja je destruktivna ne samo po njihovu decu već i po njih same. I ako bi se desilo da za to imam vremena i snage, ponudio bih i da radim sa njima na savlađivanju te sile. Ako bi se oni kojim slučajem sa tim složili, prihvatio bih se tog posla, ne zbog toga što bi mi se oni danas više sviđali — pa čak ne ni zbog toga što bih sada imao više samopouzdanja — već jednostavno zbog toga što, znajući ime problema, sada imam više snage da učim i radim. A to nam je i zadatak: da obrađujemo polja koja poznajemo.

ZLO I GREH

Da bismo u potpunosti shvatili Bobijeve roditelje i njima slične ljude koji će biti opisani u sledećem poglavlju, moramo pre svega da razgraničimo pojmove zla i običnog greha. Ono što je karakteristično za zle ljude nisu njihovi gresi kao takvi, već prikrivenost i istrajnost kojim ih čine. A to je zbog toga što osnovni defekt zlih ljudi nije njihova grešnost već odbijanje da priznaju.²⁵

Bobijevi roditelji, isto kao i ljudi opisani u sledećem poglavlju, ako se izuzme njihovo zlo, predstavljaju sasvim obične ljude. Ima ih svuda. Oni mogu biti bogati ili siromašni, obrazovani ili neobrazovani. U njima ima vrlo malo dramatičnog. Nisu obeleženi kao kriminalci. Najčešće

²⁵ Jung sasvim ispravno zlo pripisuje propustu da se »sretnemo« sa Senkom.

su to »solidni građani« — učitelji, policajci, bankari, članovi školskih saveta roditelja.

Kako je to moguće? Kako neko može da bude zao, a da ne bude obeležen kao kriminalac? »Obeležen« je ovde ključna reč. Oni jesu kriminalci jer izvršavaju »zločin« nad životom i životnošću. Ali, osim u retkim slučajevima — kao što je bio Hitler — kada im na raspolaganju stoji velika politička moć zahvaljujući kojoj imaju slobodu delanja koju drugi nemaju, to su »zločini« tako suptilni i prikriveni da se ne mogu obeležiti kao zločini. Skrivanje i prikrivanje su tema koja će se provlačiti kroz celu ovu knjigu. To je osnova naslova *Ljudi laži*.

U svojoj dugogodišnjoj praksi rada sa zatvorenicima gotovo da nisam sreo nijednu zlu osobu. To su očigledno bili destruktivni ljudi i njihova destruktivnost se često ponavljala. Ali, ona je istovremeno i nekako slučajna. Stav više, iako pred vlastima najčešće poriču bilo kakvu odgovornost za svoja zlodela, oni ipak ne zatvaraju oči pred svojom zloćudnošću. Oni će prvi to приметiti i tvrditi da su bili uhvaćeni baš zbog toga što su »pošteni kriminalci«. Istinski zli ljudi, reći će vam oni, žive van zatvorskih zidina. Jasno je da ovakve izjave daju da bi se opravdali. Ali meni se čini da u tome što govore, uglavnom, ima i istine.

Zatvorenike je u gotovo svim slučajevima moguće svrstati pod ovu ili onu psihijatrijsku dijagnozu. Te dijagnoze pokrivaju veoma širok spektar oboljenja koje bismo laičkim rečnikom mogli nazvati: razuzdanošću ili impulsivnošću, agresivnošću ili nesvesnošću. Ljudi o kojima ću govoriti nemaju, kao ni Bobijevi roditelji, takvih očiglednih nedostataka i ne mogu se lako svrstati u bilo koju od uobičajenih psihijatrijskih kategorija. Ovo nije zbog toga što su zli ljudi zdravi, već jednostavno zbog toga što još uvek nemamo definiciju njihove bolesti.

I kao što pravim razliku između zlih ljudi i običnih kriminalaca, tako razlikujem i zlu ličnost od zlog dela. Drugim recima, nisu zla dela ono što čoveka čini zlim. Da je tako, svi bismo mi bili zli, jer svi ponekad radimo ono što ne treba.

Greh se, najuopštenije rečeno, može definisati kao »promašaj«. To znači da smo svaki put kada »promašimo« počinili greh. Greh nije ni manje ni više, nego kada ne uspemo da budemo neprekidno savršeni. A kako je nama nemoguće da neprekidno budemo savršeni, mi smo svi grešnici. Mi rutinski propuštamo da damo sve od sebe u svakoj situaciji a svaki takav propust je neka vrsta zločina prema Bogu, našem bližnjem ili prema samom sebi, ako ne baš pred zakonom.

Kao što znamo, ima težih i lakših zločina. Međutim, o zlu je pogrešno razmišljati na taj način. Tu nema gradacije. Možda se prevariti bogatog čini manje lošim delom nego prevariti siromaha, ali i jedno i drugo je prevara. Pred zakonom postoje razlike u tretmanu privrednog kriminala, utaje poreza, korišćenja ceduljica na ispitu, priče za vašu ženu da morate da ostanete duže na poslu a u stvari je varate, ili kada kažete svome mužu (ili sebi) da niste imali vremena da podignete njegovo odelo sa hemijskog čišćenja jer ste bili prezauzeti, dok ste, u stvari, ceo dan proveli na telefonu sa susetkom. Za neke od ovih slučajeva svakako ima više opravdanja nego za druge, naročito u određenim okolnostima, ali ostaje činjenica da su sve to laži i izdaje. Ako ste toliko skrupulozni da niste ništa slično skoro učinili, onda se zapitajte da možda ne lažete sami sebe. Ili se, možda, zavaravate u vezi sa nečim. Ili ne dajete sve od sebe — što je samoizdaja. Budite savršeno poštteni prema sebi i videćete da činite grehe. Ako to ne vidite, onda niste sasvim poštteni prema sebi, a to je samo po sebi greh. Od toga se ne može pobeći. Svi smo mi grešnici.²⁶

²⁶ I pored toga što je tako često i čak zlobno zloupotrebljavana, lepota hrišćanske doktrine leži baš u njenom, punom razumevanja, pristupu grehu. Taj pristup je dvostran. S jedne strane, on insistira da je ljudska priroda grešna. Prema tome, svaki pravi hrišćanin sebe smatra grešnim. Činjenica da mnogi nazovi »hrišćani«, koji od svoje pobožnosti prave predstavu, u dubini duše ne misle da su grešni, ne znači da postoje propusti u doktrini, već da ih ima u ljudima koji nisu u stanju da po toj doktrini žive. Kasnije ćemo govoriti više o zlu prerusenom u hrišćanstvo. S druge strane, hrišćanska doktrina isto tako insistira na tome da je

Ako se zli ljudi ne mogu definisati prema nezakonitosti njihovih dela ili težini njihovih grehova, kako ih onda definisati? Odgovor je — po njihovoj doslednosti u grehu. Njihova destruktivnost je obično suptilna i neverovatno dosledna. To je zbog toga što je osnovna karakteristika onih koji su »prešli crtu« u tome što *apsolutno* odbijaju da tolerišu osećanje sopstvene grešnosti.

Već sam rekao da je Džordž, zahvaljujući *blagoslovenom osećanju krivice*, uspeo da izbegne da postane zao. Zbog toga što je bar donekle bio voljan da podnosi osećanje sopstvene grešnosti, uspeo je da odbaci pakt sa đavolom. Da nije osećao bol krivice zbog tog pakta, njegova moralna deterioracija bi se nastavila. Osećanje sopstvene grešnosti je ono što nas, više nego bilo šta drugo, čuva od slične deterioracije. Kao što sam na drugom mestu napisao:

»Blaženi siromašni duhom«, počeo je Isus kada je došlo vreme da se obrati masama. Sta je hteo da kaže ovim uvodom? . . . Zbog čega da sebi umanjujemo vrednost — čemu služi osećanje sopstvene grešnosti? Ako se ovo pitate, setite se fariseja. Oni su u Isusovo vreme bili »marke«. Sebe nikako nisu smatrali siromašnima duhom. Naprotiv, oni su bili ti koji sve znaju i razumeju — oni koji zaslužuju da budu kulturne vođe Jerusalima i Palestine. A oni su bili i ti koji su Isusa ubili.

Siromašni duhom ne čine zla. Zlo neće počiniti čovek koji nije siguran u svoju ispravnost, onaj ko ispituje svoje motive, ko se boji da ne izneveri samog sebe. Zlo ovoga sveta čine duhovne »marke«, današnji

svima nama oprošteno ako smo u stanju bar da se pokajemo. Potpuna spoznaja naše grešnosti može da nas dovede u stanje gotovo nepodnošljive bespomoćnosti ako istovremeno ne verujemo u milostivog hrišćanskog Boga. Prema tome, Crkva, ako postavi stvari na pravo mesto, treba da smatra da je beskrajno bavljenje grehom (proces inače poznat kao »preterana skrupuloznost«) isto tako greh. Kada nam već Bog prašta, ne praštati sebi znači postavljati sebe iznad Boga i time se podavati grehu izvitoperenog oblika gordosti.

fariseji, uvereni u svoju ispravnost, koji ne vide svoje grehe zbog toga što neće da se podvrgnu neugodnosti dubljeg samoispitivanja.

Ma koliko neugodan, taj osećaj lične grešnosti upravo je ono što tu grešnost sprečava da potpuno izmakne našoj kontroli. To ponekada zaista boli, ali je i veliki blagoslov jer je to najefikasnije sredstvo kojim možemo da se zaštitimo od sopstvene sklonosti ka grehu. Sv. Tereza Lisijska to tako lepo, na svoj blagorodan način, kaže: »Ako si voljna da spokojno podnosiš iskušenje da samoj sebi budeš neprijatna, onda ćeš Isusu biti prijatno utočište«. ²⁷

Zli ljudi spokojno ne podnose iskušenje da budu sami sebi neprijatni. U stvari, oni to nikako ne podnose. Na primer, kod Bobijevih roditelja nisam otkrio ni tračak samoprekora. I baš iz tog odbijanja da se stave na optuženičku klupu proističe njihovo zlo.

Ljudska zloćudnost je raznolika. Nepodnošenje sopstvenog osećanja grešnosti ove ljude pretvara u nepopravljive vreće gr eha. Na primer, moje iskustvo je pokazalo da su to neverovatno pohlepni ljudi. Zbog toga su i škrtice — takve škrtice da njihovi »darovi« mogu da budu ubistveni. U knjizi *Put kojim se rede išlo* naveo sam lenjost kao jedan od najosnovnijih grehova. U drugom delu istog poglavlja navodim gordost — jer svi se gresi mogu ispraviti osim grešnog verovanja da smo bez greha. Ali, možda je pitanje o tome koji je greh najgori na nekom nivou sporno. Svi gresi izdaju i drže nas izdvojenim i od božanskog i od drugih ljudskih bića. Kao što jedan duboki religiozni mislilac kaže, svaki greh može da »otvrdne u pakao«:

... Duša može da zapadne u stanje u kome čak ni sama ljubav ne može da joj pomogne jer je otvrdnula prema ljubavi. U suštini, pakao je stanje bića koje sami sebi stvaramo: stanje konačnog rastanka sa Bogom do koga nije došlo zbog toga što se Bog odrekao čoveka, već zbog toga što se čovek odrekao Boga i to odri-

²⁷ Marylin von Waldener i Scott Peck, *Kako da uzvratim?*

canje je za sva vremena jer ga je nemoguće uzdrmati. U ljudskom iskustvu postoje ovakve analogije: mržnja koja je toliko šlepa, toliko mračna, da je ljubav samo čini još žešćom; ponos koji je toliko okamenjen da ga skromnost ispunjava prezirom; i najzad, inertnost — inertnost koja može u tolikoj meri da ovlada ličnošću da je ni najveća kriza ili bilo kakav spoljni uticaj ne može pokrenuti, već je samo još više zakopava u i onako duboku nepokretljivost. Tako je i sa dušom i Bogom; ponos može da otvrdne u pakao, svaki od sedam osnovnih oblika rđavog delanja može da otvrdne u pakao a isto tako i duhovna lenjost koja je, ustvari, osećanje dosade prema božanskim stvarima, inertnost koju mrzi da se pokaje čak i kada sama vidi ambis u koji duša srlja zato što se vremenom, kroz male propuste, navikla da odbija sve što bi je koštalo bilo kakvog napora. Neka nas Bog, u milosti svojoj, sačuva od toga.²⁸

Međutim ono što je glavna karakteristika ljudi koje nazivam zlim, jeste izvlačenje na račun drugih. Usled toga što sebe, u dubini duše, vode iznad svake kritike, oni nemilosrdno napadaju svakoga ko se usudi da im nešto pri govori. Oni žrtvuju druge da bi očuvali verovanje u sopstvenu savršenost. Evo jednog primera: dečak pita oca: »Tata, zašto si baku nazvao kučkom?« »Rekao sam ti da me ostaviš na miru!« — ria to zaurla otac. »E, sad ćeš da vidiš. Odučiću te ja od tog prostačkog rečnika. Ispraću ti usta sapunom. Možda ćeš onda prestati da govoriš ružne reči i znaćeš kada da ćutiš.« Odvlači ga u kupatilo da ga kazni. I tako je, u ime »ispravnosti i discipline«, počinjeno zlo delo.

Prebacivanje krivice na drugoga obavlja se kroz mehanizam koji se u psihijatriji naziva projekcijom. Kako zli ljudi smatraju da su u suštini bez mana, oni neizbežno u svakoj konfliktnoj situaciji sa spoljašnjim svetom dolaze do zaključka da je krivica do sveta. Pošto moraju da poriču

²⁵ Gerald Vann, *Hristov bol i Božja tuga* (Temple Gate Publishers, Illinois, 1947, s. 54—55).

sopstvenu rđavost, oni moraju rđavost da vide u drugima. Sopstveno zlo *projektuju* na svet oko sebe. O sebi nikada ne misle da su zli, ali zbog toga to misle o drugima. U našem primeru, otac u sinu vidi nevaspitanje i prostakluk i preduzima mere da ga »dovede u red«. A mi znamo da je on, otac, taj koji je nevaspitan i prost. Otac je na sina projektovao sopstveni prostakluk i onda ga napao u ime dobrog roditeljskog odgoja.

Prema tome, zlo se najčešće čini da bi se krivica svalila na drugoga i kod ljudi koje nazivamo zlim, to je hronična pojava. U knjizi *Put kojim se rede išlo* zlo sam definisao kao: »življavanje političke moći, to jest, nametanje sopstvene volje drugima, bilo otvorenim, bilo prikrivenim prisiljavanjem u cilju sprečavanja... duhovnog razvoja (s. 279). Drugim recima, zli ljudi napadaju druge umesto da priznaju sopstvene nedostatke. Duhovni razvoj zahteva, pre svega, da čovek prizna da mu je to potrebno. Ako nismo u stanju da dopustimo sebi da priznamo da imamo mana, ne preostaje nam ništa drugo nego da na svakom koraku uništavamo dokaze o njihovom postojanju.»

Ono što je zaista čudno jeste da su zli ljudi često destruktivni zbog toga što pokušavaju da unište zlo. Međutim, problem je u tome što oni zlo pogrešno lociraju. Umesto što uništavaju druge, trebalo bi da uništavaju bolest u

²⁹ Ernest Becker u svom poslednjem delu *Bekstvo od zla* (Macmillan, 1965) ističe suštinsku ulogu koju izvlačenje na tuđ račun igra u genezi ljudskog zla. Mislim da greši kada smatra da je strah od smrti glavni razlog iz koga zli ljudi uvek druge krive za sve. Ja mislim da je u pitanju strah od samokritike izjednačavao sa strahom od smrti. Samokritika je poziv na menjanje ličnosti. Cim sebi priznam da je neki deo moje ličnosti za kritiku, odgovoran sam da ga menjam. Ali proces menjanja ličnosti je bolan. To je kao smrt. Stara šema ličnosti mora da se menja da bi je zamenila nova. Zli ljudi su patološki vezani za status kvo svoje ličnosti koju u svom narcizmu svesno smatraju savršenom. Mislim da je sasvim moguće da zli ljudi smatraju da je i najmanja izmena u voljenoj im ličnosti ravna totalnom uništenju. U tom smislu opasnost od samokritike može zloj osobi zaista da izgleda kao sinonim opasnosti od istrebljenja. Zbog čega je to tako, postaće jasnije kada se budemo malo dublje pozabavili pitanjem narcizma.

sebi. Pošto život često nanosi udarce njihovoj uobrazilji (da su savršeni), oni mrze život i pokušavaju da ga unište, obično u ime ispravnosti. U stvari, njihova krivica, možda, i nije toliko u tome što mrze život, koliko u tome što **ne** mrze grešni deo sebe. Sumnjam da su Bobijevi roditelji namerno hteli da ubiju Stjuarta ili Bobija. Imam utisak da bih, da sam imao prilike da ih bolje upoznam, došao do zaključka da je njihovo ubistveno ponašanje bilo u potpunosti diktirano ekstremnim oblikom samozaštićivanja, koje neumitno vodi ka žrtvovanju svih pre nego sebe.

Sta je uzrok tom nedostatku samomržnje? Tom odbijanju da čovek samom sebi bude neprijatan, što je izgleda bazični greh ljudi koje nazivamo zlim i u korenu je njihovog konstantnog svaljivanja krivice na druge? Ne verujem da se radi o nesvesnosti. Ima ljudi i po zatvorima i na slobodi koji kao da uopšte nemaju svest ili super-ega. Psihijatri ih nazivaju psihopatama ili sociopatama. Bez ikakvog osećanja krivice, oni ne samo što izvršavaju zločine, već to čine i bez ikakve rezerve. Njihova zločinstva nemaju neku određenu formu ili značenje; za njih se ne bi moglo reći da za svoje zlo svaljuju krivicu na druge. Bez svesti o onome što rade, psihopate kao da nije mnogo briga ni za šta pa ni za sopstvena **zločinstva**. Izgleda da **im** je **manje-više** sve jedno da li su zatvoreni ili na slobodi. Tačno je da i oni pokušavaju da prikriju svoje zločine, ali napori u tom cilju su im obično vrlo površni i loše isplanirani. Ovakve ljude ponekad nazivamo »moralnim imbecilima«, U njihovom nedostatku brige za bilo šta postoji gotovo neka vrsta bezazlenosti.

A to nikako nije slučaj sa ljudima koje nazivam zlim. Budući potpuno posvećeni očuvanju svoje umišljene savršenosti, oni su bez prestanka zaokupljeni naporom da sačuvaju svoj dobar glas i sebe kao primer moralne čistote. O tome mnogo brinu. Imaju istančano uho za društvene norme i ono što drugi misle o njima. Baš kao i Bobijevi roditelji, oni se lepo oblače, ne zakašnjavaju na posao, plaćaju porez i spol ja posmatrano, njihovom načinu života se ništa ne može zameriti.

Reči kao što su: »imidž«, »pojava«, »spoljašnji« ključne su za razumevanje moralnosti zla. Dok, s jedne strane, nemaju nikakve motivacije da *budu* dobri, oni intenzivno žele da izgledaju dobri. Njihova »dobrota« postoji samo na nivou pretvaranja. Ona je, u stvari, laž. Zbog toga su oni »ljudi laži«.

U stvari, ta laž je smišljena, ne toliko da obmane druge, koliko sebe same. Oni ne mogu i neće da podnose bol samoprekora. Dekor u kome žive postavljen je tako da o njima daje sliku ispravnosti. A ipak, kada u samom zlu ne bi postojalo osećanje dobrog i rđavog, ovo samoobmanjivanje ne bi bilo potrebno. Mi lažemo samo onda kada znamo da nešto nije onako kako bi trebalo da bude. Mora biti da samom činu laganja prethodi neka rudimentarna forma savesti. Potrebu da nešto sakrijemo ne bismo osećali ako prethodno nismo osetili da to nešto treba sakriti.

Ovde dolazimo do paradoksa. Već sam rekao da zli ljudi smatraju da nemaju mana. Međutim, mislim da oni istovremeno u sebi imaju osećanje sopstvene zle prirode, one koji ne priznaju. Ono od čega tako frenetično pokušavaju da pobjegnu jeste upravo to osećanje. Suštinska komponenta zla nije odsustvo osećanja sopstvenog greha ili imperfekcije, već odbijanje da se to osećanje toleriše. Kod zlih ljudi se istovremeno pojavljuje i svesnost o sopstvenom zlu i očajnička borba da se ta spoznaja izbegne. Za razliku od blaženog nedostatka moralnosti kod psihopate, ovi ljudi su neprestano zauzeti sakrivanjem dokaza o sopstvenom zlu, pod tepihom svoje savesti. Za sve što su radili, Bobijevi roditelji su imali racionalan razlog — odgovor, koji ako mene nije, njih je svakako zadovoljavao. Problem nije u nedostatku savesti, već u naporima da se savest spreči da obavlja svoj posao. Kada pokušavamo da se sakrijemo od samih sebe, mi postajemo zli. Zlodela zlih ljudi se ne izvršavaju direktno, već indirektno i deo su procesa njihovog zataškavanja. Zlo ne potiče iz odsustva krivice, već iz napora da se od nje pobjegne.

Zbog toga se često dešava da zlo prepoznamo baš zbog toga što je prurušeno. Ispred lošeg čina može se primetiti

laž koja je smišljena da bi ga prikrila. Vidimo osmeh koji skriva mržnju, uglađenu masku koja prikriva bes, satensku rukavicu koja pokriva pesnicu. Zbog toga što su takvi eksperti u prurušavanju, zlonamernost zlih ljudi je vrlo teško jasno odrediti. U većini slučajeva im je nemoguće skinuti maske sa lica. Ali ono što možemo jeste bar u nekim trenucima spazimo »jezovitu igru šmurki u obskurnosti duše, u kojoj ona, sama ljudska duša, samu sebe zaoblazi, izbegava i sama se od sebe skriva.«⁸⁰

U knjizi *Put kojim se rede išlo* izložio sam pretpostavku da je lenjost ili želja da se izbegne bilo kakva »legitimna patnja« u korenu svih mentalnih oboljenja. Ovde, takođe, govorimo i o izbegavanju bola. Međutim, ono u čemu se zli ljudi razlikuju od nas, ostalih mentalno bolesnih grešnika, jeste to što oni beže od specifičnog oblika bola. Uopšteno govoreći, oni nisu lenjivci koji izbegavaju bol. Naprotiv, oni će dati sve od sebe i mnogo više od drugih da bi dostigli i održali predstavu visokog ugleda. Oni su spremni na velike napore i podnošenje velikih teškoća da bi postigli status u društvu. Samo jednu stvar ne mogu da podnesu: bol sopstvene savesti, bol spoznaje da nisu savršeni i da su grešni.

Zbog toga što čine sve što mogu da bi izbegli taj bol koji donosi samoispitivanje, pod uobičajenim okolnostima, zli ljudi su poslednji koji bi ikada došli kod psihoterapeuta. Oni mrze svetlost — svetlost dobrote koja pokazuje kakvi su, svetlost ispitivanja koja ih razotkriva, svetlost isti-

⁸⁰ Buber, *Dobro i zlo*, s. 111. Budući da je pretvaranje primarna motivacija zlih ljudi, mnoge od njih ćete naći u crkvi. Zar ima boljeg načina da se sopstveno zlo sakrije pred sobom i pred drugima nego da čovek postane đakon ili da ima neko drugo vidljivo hrišćansko obeležje koje je dobro imati u našoj kulturi? Pretpostavljam da se u Indiji zli ljudi ponašaju kao primeri »dobrih« Hindusa ili »dobrih« muslimana. Ovim ne želim da kažem da su zli ljudi bilo šta drugo do majušna manjina među religioznim ljudima ili da religioznim motivima većine ljudi ima šta da se prebaci. Hoću samo da kažem da zli ljudi imaju tendenciju da gravitiraju pobožnosti zbog toga što u njenom okrilju mogu dobro da se skrivaju i prurušavaju.

ne koja prodire u njihovu obmanu. Psihoterapija je proces osvetljavanja par ekselans. Osim ako nema nekih izvi-toperenih razloga, zla osoba će se opredeliti za bilo koje rešenje pre nego za psihijatrijski kauč. Pokoravanje disciplini samoposmatranja koju psihoanaliza zahteva čini im se kao samoubistvo. Glavni razlog za postojanje tako malog naučnog znanja o zlim ljudima jednostavno je u tome što oni ne dozvoljavaju da budu proučavani.

Ako centralni nedostatak zlih ljudi nije stvar savesti, onda šta jeste? Ja mislim da je suštinski psihološki problem ljudskog zla jedna posebna vrsta narcizma.

NARCIZAM I VOLJA

Narcizam ili preokupiranost samim sobom pojavljuje se u više oblika. Neki od njih su normalni. Neki su normalni kod dece, ali ne i kod odraslih. Neki su više patološki, a neki manje. Cela stvar je veoma kompleksna i važna. Međutim, kako cilj ove knjige nije izlaganje o celokupnom problemu, preći ćemo odmah na patološku varijantu, onu koju Erih From naziva »zloćudnim narcizmom«.

Za zloćudni narcizam karakteristična je volja koja se ničemu ne podređuje. Svaka mentalno zdrava osoba se na ovaj ili onaj način podređuje nečemu višem od sebe, bilo da je to Bog, istina, ljubav ili neki drugi ideal. Oni čine ono što Bog od njih zahteva, a ne ono što sami hoće ili žele. »Da bude volja Tvoja, ne moja«, kaže čovek koji se pokorava Bogu. On veruje u ono što je istina, a ne u ono što on želi da bude istina. Za razliku od Bobijevih roditelja, takvim ljudima su važnije potrebe onih koje vole od sopstvenih. Ukratko, svi mentalno zdravi ljudi podređuju svoju volju zahtevima sopstvene savesti. Ali ne i zli. U sukobu između njihove krivice i volje, krivica je ta koja mora da popusti, a volja da pobedi.

Čitaocu će naročito pasti u oči neverovatna svojevolsnost zlih ljudi. To su osobe izrazito jake volje, uporne u

sprovedenju svojih namera. U načinu na koji pokušavaju da kontrolišu druge pokazuju izrazitu snagu.³¹

Teolozi govore o zlu kao posledici slobodne volje. Kada nas je Bog stvarao po svom liku, dao nam je slobodnu volju i samim tim dozvolio mogućnost da se opredelimo za zlo. Isti problem može da se posmatra i sa aspekta svetovne teorije o evoluciji. Izgleda da je »volja« manje razvijenih bića u velikoj meri pod kontrolom njihovih instinkata. Međutim, u svojoj evoluciji od majmuna, čovek se u velikoj meri oslobodio takve kontrole i na taj način stekao slobodnu volju. Evolucija je čoveka stavila u situaciju u kojoj je, ako sam ne pronađe načina za samokontrolu kroz podređivanje nekom višem principu, postao totalno samovoljan. Pitanje zbog čega su neki ljudi sposobni da dostignu takvu podređenost, a drugi nisu još uvek je bez odgovora.

Ponekad se zaista čini da problem zla leži u samoj volji. Moguće je da se zli ljudi rađaju sa tako jakom voljom da im je nemoguće da je bilo čemu podrede. Istovremeno, izgleda mi da je izuzetno jaka volja — za dobro ili zlo — karakteristična za sve »velike ljude«. Jaka volja — moć i autoritet — Isusa zrači iz Svetog pisma **baš** kao i Hitlerovih iz »Mein Kampfa«. Međutim Isusova volja je bila volja njegovog oca, a Hitlerova, lično njego-

³¹ Preterana potreba za kontrolom kod zla, dobro je izražena u mormonskom miru po kome su Hristos i satana imali zadatak da naprave, svako svoj plan za odgajanje ljudske rase u povoju. Satanin plan je bio jednostavan (na sličnu ideju bi i danas došla većina vojnih ili poslovnih vođa): Bog je raspolagao armijom anđela. Treba samo odrediti po jednog anđela svakom ljudskom biću i neće biti problema da se drže na liniji. Hristov plan je bio radikalno različit i maštovitiji (i biofilniji): »Daj im slobodnu volju da idu putem koji sami odaberu«, predložio je on, »ali dozvoli da ja živim i umrem kao jedan od njih što će im dati primer ne samo toga kako treba da žive, već i KoliKa je tvoja briga za njih.« Bog je, kao što znamo, izabrao Hristov plan, kao kreativniji, a satana se pobunio protiv te odluke. Ta kontrolišuća priroda zla takođe je opširno opisana i u neobjavljenoj disertaciji Marguerite Shustei *Moć, patologija i paradoks* (Fuller Theological Seminary, 1977).

va. Između »voljnosti i samovolje« postoji presudna razlika."

Ova samovoljna nesposobnost za pokoravanje karakteristična je za zloćudni narcizam i naći ćemo je opisanu u pričama o satani i Kainu i Avelju. Satana je odbio da se pokori Božjem sudu po kojemu je Isus iznad njega. Ako je Isus omiljen, znači da satana nije. On je, znači, u Božjim očima manji od Isusa. Ako prihvati ovaj Božji sud, prihvatit će i sopstvenu nesavršenost. A to ne dolazi u obzir. Nemoguće je zamisliti da on nije savršen. Zbog toga nikakva pokornost nije dolazila u obzir, pa su pobuna i pad bili neizbežni. Isto je bilo i s Kainom i Aveljom; Bog je prihvatanjem Aveljeve žrtve izrazio kritiku na račun Kaina: Kain je bio manji od Avelja u Božjim očima. I pošto je odbio da prizna da je nesavršen, bilo je neizbežno da, isto kao satana, i Kain uzme zakon u svoje ruke i izvrši ubistvo. Na sličan, mada suptilniji način, zli ljudi uzimaju zakon u svoje ruke kada u ljudima oko sebe uništavaju život ili životnost, sve u odbranu narcisoidne predstave koju imaju o sebi.

Kaže se da »gordost stupa ispred pada«, a kao što je poznato, ono što laici nazivaju jednostavno gordošću, mi u psihijatriji pomodno zovemo »zloćudnim narcizmom«. Budući da je u korenu zla, nije čudo što Crkva smatra gordost prvom među gresima. Pod gordosti ne misli se na ponos koji čovek može da oseti posle dobro obavljenog posla. I ako u ovoj gordosti kao i kod normalnog narcizma ima zamki, ona ipak predstavlja i deo zdravog samopouzdanja i realističnog osećanja za sopstvenu vrednost. Ono na šta se misli jeste ona vrsta gordosti koja sasvim nerealno negira našu urođenu grešnost i nesavršenost — neka vrsta razmažene gordosti i arogancije koja ljude nagoni da odbijaju ili čak napadaju sud svakodnevice koji ukazuje na njihovu neadekvatnost. Bobijevi roditelji nisu videli nikakav propust u načinu odgajanja svoje dece bez obzira na očigledne rezultate. Po Buberovim recima, ljudi koji pate od zloćudnog narcizma insis-

³² Gerald D. May., *Volja i duh* (Harper & Row, 1982).

tiraju na »potvrđivanju bez obzira na ono što govore čijnjenice«. ³³

Sta je uzrok ovoj razmaženoj gordosti, ovoj arogantnoj predstavi o sopstvenoj savršenosti, ovom naročito zločudnom obliku narcizma? Zašto napada samo neke ljude, dok većina uspeva da se spase njegovih kandži? To ne znamo. Poslednjih petnaest godina psihijatri sve veću pažnju posvećuju fenomenu narcizma, međutim naše poznavanje ovog predmeta još uvek je u povoju. Na primer, još nismo uspeali da ustanovimo razliku između različitih tipova preterane okupiranosti sobom. Ima puno primera ljudi koji su očigledno i čak i preterano narcisoidni u ovom ili onom smislu, pa ipak nisu zli. Jedino što u ovom trenutku mogu da kažem jeste da je ono što je karakteristično za kategoriju narcizma od koje pate zli ljudi da on napada volju. Ali zbog čega su neki ljudi žrtve ove ili one kategorije, ili nijedne od njih, mogu samo da nagađam.

Iz iskustva sam naučio da se zlo prenosi u porodici. Osoba koju ću opisati u četvrtom poglavlju imala je zle roditelje. Međutim, ma koliko bila verodostojna, slika porodične situacije ne baca nikakvu svetlost na rešenja stare polemike o »prirodi protiv prirode«. Da li se zlo prenosi u porodici zbog toga što **je genetsko ili nasledno?** Ili ga deca uče imitirajući roditelje? Ili ga čak koriste kao odbranu od roditelja? I kako objasniti veliki broj dece zlih roditelja, koja, mada zaplašena, često nisu i sama zla? To ne znamo, a nećemo ni znati sve dok ne završimo ogroman posao mukotrpnog naučnog istraživanja ove oblasti.

Ipak, po vodećoj teoriji geneze patološkog narcizma, on predstavlja odbrambeni fenomen. Kako skoro sva mala deca pokazuju čitav niz narcisoidnih odlika, može se pretpostaviti da je narcizam nešto što ljudi obično »prerastu« tokom normalnog razvoja i stabilnog detinjstva uz pažnju brižnih roditelja koji nas vole i razumeju. Međutim, ako su roditelji okrutni i bez ljubavi ili je detinjstvo traumatično iz nekih drugih razloga, veru je se da

³³ *Dobri i zlo* s. 136.

infantilni narcizam ostaje kao neka vrsta psihološke tvrđave kojom se dete brani od neuravnoteženosti svog nepodnošljivog života. Ova teorija bi lako mogla da se primeni i na genezu ljudskog zla. Graditelji srednjevekovnih katedrala su iznad stubova postavljali groteskne figure demona — simbola zla — da bi njima odbili duhove većeg zla. Na isti način deca mogu da postanu zla da bi se odbranila od napada svojih zlih roditelja. Prema tome, ljudsko zlo se može posmatrati kao neka vrsta psihološkog graditeljstva te vrste.

Genezu ljudskog zla možemo posmatrati na dva načina. Činjenica je da su neki od nas vrlo dobri ljudi, a neki vrlo zli; ipak većina nas je negde u sredini. Prema tome, ljudsko dobro, kao i ljudsko zlo možemo smatrati nekom vrstom kontinuuma. Kao individue, mi možemo da se krećemo u ovom ili onom pravcu, duž tog kontinuuma. I kao što kod bogatih ljudi postoji tendencija da se još više obogate, a kod siromašnih da još više osiromaše, tako isto izgleda da kod dobrih ljudi postoji tendencija da postanu još bolji, a kod loših — još gori. Evo šta o tome kaže Erih From:

Naš kapacitet izbora se neprestano menja kroz životnu praksu. Sto više pogrešnih odluka donesemo, to nam više srce postaje tvrdo; što više ispravnih odluka, to je srce mekše — ili još bolje, punije životom. .. Svaki korak u mom životu koji ojačava moju samouverenost, moj integritet, moju hrabrost, moja ubeđenja, takođe povećava i moj kapacitet izbora između željene i neželjene alternative, sve dok mi najzad ne postane teže da se odlučim za neželjenu nego za željenu radnju. Nasuprot tome, svaka predaja, kukavičluk ili slabost otvara put ka daljim predavanjima i najzad, do gubitka slobode. Između dva ekstrema u kojima ili više nisam u mogućnosti da povučem pogrešan potez ili više ne posedujem slobodu, da povučem pravi, postoji bezbroj stepena slobode izfcora. U životnoj praksi stepen slobode izbora varira u svakom trenutku. Ako je stepen slobode

izbora visok, manje je napora potrebno da bi se donela ispravna odluka. Ako je mali, potreban je veliki napor, pomoć drugih ljudi i pogodne okolnosti. .. Većina ljudi ne uspeva u umetnosti života ne zbog toga što su urođeno rđavi ili nemaju dovoljno volje da bi vodili bolji život; razlog njihovog neuspeha je u tome što se ne probude u trenutku kada stoje na raskrsnici na kojoj treba da donesu odluku. Nisu svesni u trenutku kada im život postavlja pitanje i kada još mogu da dođu do alternativnih odgovora. Posle toga, uz svaki novi korak na pogrešnom putu postaje im sve teže da priznaju da je on zaista pogrešan, često zbog toga što to znači i priznati da treba da se vrate tamo gde su skrenuli u pogrešnom pravcu i da su u međuvremenu gubili vreme i energiju.⁸⁴

Ljudsko zlo From vidi kao razvojni proces: mi nismo stvoreni zli ili primorani da budemo zli, nego to postajemo, postepeno, vremenom, kroz dugi niz pogrešnih izbora. Divim se ovoj postavci — naročito tome što veliku važnost pridaje izboru i volji. Mislim da je to donekle zaista tako. Ali ne mislim da se na tome stvar završava. S jedne strane, ona ne uključuje sve one moćne sile koje imaju tendenciju da oblikuju biće malog deteta pre nego što je ono u mogućnosti da upotrebi svoju volju i slobodu izbora. A sa druge, kao da ne pridaje dovoljno značaja snazi same volje.

Video sam slučajeve gde bi se individua odlučila da učini nešto rđavo bez ikakvog razloga već iz čiste želje da upotrebi slobodu samoodlučivanja. Takva osoba će reći: »Ja tačno znam šta bi bilo ispravno učiniti u ovoj situaciji, ali ne pada mi na pamet da se sputavam zbog nekakve moralnosti, pa čak ni svoje savesti. Ako postupim ispravno, biće to zbog toga što je tako dobro. Ali, ako postupim rđavo, to će biti isključivo zato što ja to hoću. Prema tome, postupaću rđavo jer sam slobodan čovek i na to imam pravo.«

³⁴ *Covečje srce: Njegov dar za dobro i zlo*, s. 173—178.

Malahi Martin, govoreći o čoveku koji se bori protiv nečega što ga je obuzelo, daje, po meni, najbolji opis slobodne ljudske volje u akciji:

U trenutku je spoznao šta je ta snaga. To je bila njegova volja. Njegova autonomna volja. A on, sam, slobodno biće pred izborom. Jednim pogledom iskoša, izbacio je iz svog uma jednom zauvek celokupnu izmišljotinu mentalnih iluzija o psihološkim motivacijama, biheviističkim stimulacijama, obrazloženjima, mentalističkim ogradama, situacionoj etici, društvenim lojalnostima i staleškim normama. Sve je pretvoreno u šljaku i skoro se već raspalo, progutano plamenovima ovoga iskustva koji su još mogli i njegova da progutaju. Samo njegova volja je ostala. Održavala ga je još samo sloboda njegovog duha da sam odluči. Ostala je još samo agonija slobodnog izbora. .. posle se dugo pitao koliko je odluka u životu slobodno doneo pre te noći. Jer ono što je sada posedovao je agonija slobodnog odlučivanja — totalno slobodnog. Tek tako, zato što može. Bez ikakvih spoljašnjih stimulansa. Bez ikakve pozadine u sećanju. Bez ikakvog pritiska od strane naučenih ideja i ukusa. Bez ikakvog razloga, uzroka ili motiva koji bi prevagnuli. Bez ikakvog nagona za životom ili smrću—jer u ovom trenutku bio je indiferentan u odnosu na oboje. Postao je na neki način, kao Buridanovo magare srednjevekovnih filozofa, pred totalno slobodnim izborom. Slobodan da prihvati ili odbije. Korak u tamu. Sve kao da je iščekivalo njegov sledeći korak. Njegov lični. Samo njegov.^{8*}

Po mom mišljenju, pojam ^lobodne volje je kao tolike velike istine — paradoks. |Š jedne strane, slobodna volja jeste realnost. Mi možemo da donosimo odluke oslobođeni od normi ili raznih drugih uticaja. Ali s druge, mi ne možemo da izaberemo slobodu. Postoje samo dva stanja bića: podređivanje Bogu i dobrom ili odbijanje da

³⁵ *Davolov talac* (Bantam Books, 1977) s. 193—193.

se podredimo bilo čemu osim svojoj volji — što automatski vodi u podređivanje zlu. Mi na kraju krajeva uvek pripadamo li Bogu ili đavolu. Ovaj paradoks je, kao što znamo, izrazio THrlštos kada je rekao: »Koji čuva dušu svoju, izgubiće je: a ko izgubi dušu svoju mene radi, naći će je.«⁸⁸ Ovo je izrazio i junak Dajsert u zaključnim redovima drame Pitera Safera Equus: »Ne mogu da kažem da je ovo od Boga: toliko daleko ne mogu da idem. Ali, poštu ću mu odati. U mojim je ustima sada oštar lanac. I više ga ne mogu izvaditi.«⁸⁷. C. S. Luis kaže: »Nema u univerzumu neutralnog terena, svaki kvadratni centimetar je u svakoj sekundi posed Božji koji đavo pokušava ponovo da osvoji.«³⁸ Pretpostavljam da je jedina prava sloboda ona kada se čovek nalazi tačno na sredini između Boga i đavola, neposvećen ni dobrom ni potpunoj sebičnosti. Ali ta sloboda znači biti pocepan. Ona je nepodnošljiva. Kako Martin ukazuje, mi moramo da se opredelimo. Ili jedno ropstvo ili drugo.

Sasvim adekvatno, zaključujući ovaj odeljak o konceptima iz psihologije, ostajemo licem u lice sa pojmom ljudskog zla.

Ne mislim da treba da izaberemo jedan koji smatramo pravim, a druge da odbacimo. U psihijatriji postoji pravilo da svi važniji psihološki problemi imaju nekoliko determinanti — tj. više od jednog uzroka, baš kao što biljke često imaju više korenja. Siguran sam da problem zla nije izuzetak. Ipak, dobro je zapamtiti da se među tim faktorima nalazi tajanstvena sloboda ljudske volje.

³⁶ Jev. po Mateju 10 :39, 16 :25; po Marku 8 :35; po Luki 9 : 24.

³⁷ Avon Books, 1974.

³⁸ *Hrišćanstvo i kultura* sadržano u *Hrišćanskim refleksijama*. Objavio Walter Hooper, B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, 1967, s. 33.

SUSRET SA ZLOM U SVAKODNEVNOM ŽIVOTU

U Džordžovom slučaju imali smo prilike da posmatramo osobu koja nije zla, ali je u smrtnoj opasnosti da to postane. Zatim smo, kao ilustraciju principa o kojima govorimo, u prethodnom poglavlju posmatrali slučaj bračnog para koji je, iz ko zna kojih razloga, prešao tu liniju. Sada ću nastaviti sa opisivanjem ljudi koji su, jednostavno, zli. Govoriću, takođe, i o lečenju onih koji su, kao što je bio slučaj sa Bobijem, njihove žrtve. Pošto sam muškarce, žene i porodice koje opisujem upoznao kroz svoju psihijatrijsku praksu, brine me da čitalac ne pomisli: »Dobro, to su posebni slučajevi. Ti ljudi, možda, i jesu zli, ali ja ne poznajem nikog ko je takav. On ne govori o mojoj vrsti ljudi — mojim kolegama, poznanicima, prijateljima ili rođacima.« Među neupućenima postoji tendencija da ljude koji posećuju psihijatra smatraju ne-normalnim; da misle da su ti ljudi potpuno drugačiji od običnog sveta. A to nije tačno. Sviđalo se to nama ili ne, psihijatar vidi isto toliko psihopatologije na koktel-partijama, konferencijama i u velikim kompanijama, koliko i u svojoj ordinaciji. Ne kažem da nema apsolutno nikakve razlike između ljudi koji odlaze kod psihijatra i onih koji to ne čine, već da su razlike među njima veoma suptilne i često na štetu onih »normalnih«. Proces živ-

ljenja je težak i kompleksan čak i u najpovoljnijim okolnostima. Svi mi imamo problema. Da li ljudi odlaze kod psihijatra zbog toga što su njihovi problemi veći od uobičajenih ili zato što imaju više hrabrosti i mudrosti da se sa njima suoče? Ponekada je motiv za to ono prvo, ponekada drugo, a ponekad i jedno i drugo. Iako su podaci izneti u ovoj knjizi sakupljeni kroz moju psihijatrijsku praksu, oni u većini slučajeva više govore o ljudskim bićima uopšte nego o psihijatrijskim pacijentima.

Na primer, slučaj Bobijevih roditelja je neobičan samo u jednom pogledu: što je ishod bio relativno uspešan. Bobijeva sreća je bila u tome što je ukrao auto i time na sebe skrenuo pažnju pre nego što se ubio. Sreća je bila i to što je imao rodbinu koja je pristala da preuzme teret brige oko njega. I najzad, sreća je bila i u tome što je kroz socijalno osiguranje njegovih roditelja bilo dovoljno novca za njegovo lečenje. Većina žrtava zla nema toliko sreće. A što se tiče ostalog, Bobijev slučaj nije bio nimalo neobičan. Čak i ja, među svojom malobrojnom klijentelom, skoro svakog meseca sretnem poneki primer roditelja kao što su Bobijevi. Isto je i sa ostalim psihijatrima. Naši susreti sa zlom nisu jednom ili dva puta u životu, već gotovo **rutinski**, tamo **gde** postoji **ljudska kriza**. I smatram da zlo svakako treba da nađe mesta u našem leksikonu, baš pod tim imenom. Tačno je da opasnosti od upotrebe ovakvog naziva nisu male i o njima ću govoriti u zaključnom poglavlju. Ali bez imena nikada nećemo sasvim jasno znati šta radimo u takvim slučajevima. Naše mogućnosti da pomognemo žrtvama zla ostaće ograničene, a za lečenje onih koji su sami zli, neće biti nikakve nade. Jer kako da lečimo nešto što se ne usuđujemo ni da proučavamo?

Dok će čitalac, možda, i prihvatiti da se kod Bobijevih roditelja zaista radilo o nečemu zlom, za veliki broj neupućenih ljudi to će biti samo primer nečega što nije normalno. To što ja kažem da se mi, psihijatri, redovno susrećemo sa zlom, ne potvrđuje njegovo prisustvo kao činjenicu. Na kraju krajeva, sigurno nema mnogo roditelja koji deci za Božić poklanjaju samoubilačko oružje!

Zbog toga ću sada preći na slučaj jednog drugog petnaestogodišnjeg dečaka, koji je bio i identifikovani pacijent i žrtva zla. Vrednost ovog slučaja je, možda, baš u onome u čemu se razlikuje od Bobijevog. Jer ovde ćemo govoriti o dečaku čiji su dobrostojeći roditelji, mada nisu pokazivali otvorenu želju da ga bukvalno ubiju, iz nekog razloga, bili rešeni da ubiju njegov duh.

SLUČAJ RODŽERA I NJEGOVIH RODITELJA

U jednoj fazi svoje karijere radio sam u vladinoj administraciji što je značilo da sam se manje bavio psihoterapijom. Ipak, s vremena na vreme sam primao pacijente na kratku konsultaciju. To su često bili članovi porodica visokih političkih funkcionera. Jedan takav slučaj je bio gospodin R., imućni pravnik, koji je u to vreme bio na plaćenom odsustvu za vreme kojega je radio kao generalni savetniku velikom federalnom odseku. Bio je juni. Gospodin R. mi se javio u vezi sa svojim sinom, Rodžerom, koji je mesec dana ranije napunio petnaest godina. Inače dobar đak jedne privatne škole u predgrađu, Rodžer je u toku devetog razreda počeo ozbiljno da popušta u uspehu. Na kraju godine, školski savetnik je predložio da Rodžer, i pored toga što će mu dozvoliti da upiše narednu godinu, ode kod psihijatra da bi se utvrdilo šta je dovelo do njegovog slabog uspeha tokom celog prethodnog razreda.

Po svom običaju, prvo sam se video sa Rodžerom kao identifikovanim pacijentom. U mnogome me je podsetio na Bobija. Razlikovali su se jedino po društvenoj klasi. Bez obzira na kravatu i lepo skrojeno odelo, delovao je nezgrapno, sa licem izgubljenog, starijeg pubertetlije. I kao i Bobi, govorio je malo, ne podižući pogled sa poda. Nije kopao po rukama i nisam osećao da je depresivan onoliko koliko je to bio Bobi. Ali oči su mu bile podjednako beživotne. Rodžer očigledno nije bio srećan dečak.

Kao i sa Bobijem, ni razgovor sa Rodžerom nigde nije odveo. Nije znao zbog čega je popustio u školi. Nije bio svestan svoje depresije. Rekao je da je u njegovom životu »sve u redu«. Najzad, odlučih da sa njim krenem u igru koju inače praktikujem sa manjom decom. Podigao sam sa stola ukrašenu vazuu. »Zamisli da je ovo čarobna lampa«, rekao sam, »i ako je protrljaš, pojaviće se duh koji će ti ispuniti tri želje. Možeš da poželiš šta god hoćeš. Sta bi poželeo?«

»Pa, valjda stereo-uređaj.«

»Dobro«, rekoh. »To je pametan izbor. Imaš još dve želje. Zato hoću da sada smisliš nešto zaista veliko. Ne brini ako izgleda nemoguće. Seti se, ovaj duh je svemoćan. Zato traži da ti ispuni nešto što najviše želiš.«

»Motocikl?« — pitao je Rodžer bez oduševljenja, ali je postao malo manje apatičan nego do tada. Izgledalo je da mu se naša igra dopadala, ako ništa drugo, bar više nego sve ostalo do tada.

»Fino«, rekao sam. »To je odličan izbor. Ali ostala ti je samo još jedna želja. Zato, seti se, treba da smisliš nešto zaista veliko. Traži nešto što ti je zaista važno.«

»Pa, želeo bih da idem u školu u kojoj postoji internat.«

Zapanjeno sam buljio u Rodžera. Neočekivano smo prešli na nešto realno i lično. U mislima sam stegao pesnice. »To je veoma interesantan izbor«, prokomentarisao sam. »Da li bi mogao da mi kažeš nešto više o tome?«

»Nema šta da se kaže«, promrmljao je Rodžer.

»Pretpostavljam da želiš da promeniš školu zbog toga što ne voliš ovu u koju ideš«, rekao sam.

»Škola je u redu«, odgovorio je Rodžer.

Ponovo sam pokušao: »Onda, možda, želiš da odeš od kuće. Možda ti tamo nešto smeta.«

»Kod kuće je u redu«, rekao je Rodžer, ali kao da se u njegovom glasu pojavio tračak straha.

»Jesi li rekao roditeljima da bi želeo da živiš u internatu?« — pitao sam.

»Prošle jeseni.« Rodžerov glas se skoro pretvorio u šapat.

»Kladim se da ti je zato trebalo hrabrosti. I šta su rekli?«

»Rekli su, ne može.«

»O, pa zašto su to rekli?«

»Ne znam.«

»Kako si se osećao kada su ti rekli da ne može?«

»U redu«, odgovorio je Rodžer.

Osetio sam da smo postigli sve što je bilo moguće u jednom susretu. Rodžeru je trebalo dosta vremena da izgradi poverenje u terapeuta koje je potrebno da bi se zaista otvorio. Rekao sam mu da ću porazgovarati sa njegovim roditeljima pre nego što ukratko ponovo porazgovaram sa njim.

Gospodin i gospođa R. bili su zgodan par, ranih četrdesetih godina, besprekorno obučeni, očigledno iz dobrih porodica.

»Tako je lepo od vas što ste nas primili, doktore«, rekla je gospođa R. otmeno, skidajući bele rukavice. »Sigurna sam da ste veoma zauzeti zahvaljujući svojoj visokoj reputaciji.«

Zamolio sam ih da mi kažu u čemu je, po njihovom mišljenju, problem sa Rodžerom.

»Upravo zbog toga smo i došli kod vas, doktore«, rekao je gospodin R., smešeći se ugladeno. »Mi ne znamo šta da mislimo. Da znamo, već bismo nešto preduzeli i ne bi bilo potrebe da se konsultujemo sa vama.«

Brzo, lako, gotovo kao da vodimo konverzaciju, tečno se smenjujući u svojim odgovorima, skicirali su mi celu priču. Rodžer je proveo divno leto u teniskom kampu sve do početka školske godine. U porodici nije bilo nikakvih promena. On je oduvek bio normalno dete. Trudnoća je bila normalna. Porođaj takođe. Kao beba, Rodžer je normalno primao hranu i lako naučio da ide na nošu. Sa vršnjacima se normalno družio. U kući je retko kada bilo problema. Sto se tiče njih dvoje i njihovog braka — bez problema. Naravno, tu i tamo bi se oko nečega sporečkali, ali nikada pred decom. Rodžer je imao desetogodišnju sestru koja je bila dobra u školi. Njih dvoje su se ponekada svađali, ali ne više nego što je uobičajeno među decom.

Dobro, Rodžeru sigurno nije lako da bude starije dete, ali to ipak ništa ne objašnjava, zar ne? Ne, njegovo popuštanje u školi je prava misterija.

Bilo je pravo zadovoljstvo razgovarati sa ljudima koji su toliko inteligentni i kulturni da odgovaraju na moja pitanja i pre nego što ih postavim. Ipak, osećao sam se pomalo neugodno.

»Bez obzira što *ne znate* šta muči Rodžera«, rekao sam, »siguran sam da imate bar nekakvu predstavu o čemu bi moglo da se radi.«

»Naravno. Pomišljali smo da je, možda, u pitanju škola, odgovorila je gospođa R. »Međutim, zbog njegovog dosadašnjeg uspeha, nisam sigurna da je u tome problem. S druge strane, deca se menjaju, zar ne? Možda mu je sada potrebno nešto drugo.«

»Da«, gospodin R. je priložio svoj komentar. »Pomišljali smo da ga upišemo u obližnju katoličku parohijsku školu, koja je maltene iza ugla a i veoma jevtina.«

»Vi ste katolici?« — pitao sam.

»Ne, episkopijanci«, odgovorio je gospodin R. »Ali mislili smo da bi disciplina parohijske škole Rodžeru dobro činila.«

»Ta škola uživa veoma dobru reputaciju«, dodala je gospođa R.

»Recite mi nešto, da li ste ikada pomišljali da Rodžera pošaljete u neku školu sa internatom?« — pitao sam.

»Nismo«, odgovori gospodin R., »ali naravno, ako je to nešto što vi predlažete, doktore, onda ćemo svakako razmisliti. Samo što bi to bila zaista skupa solucija, zar ne? Prosto je neverovatno koliko takve škole danas koštaju.«

Usledila je kratka tišina. »Rodžer mi je rekao da vas je prošle jeseni pitao da li može da ide u školu sa internatom«, rekao sam.

»Je li?« Gospodin R. je za trenutak izgledao zbunjen.

»Sećaš se, dragi«, glatko upade gospođa R., »u to vreme smo o tome ozbiljno razmišljali.«

»Da, da, svakako«, prihvatio je gospodin R. »Ja sam mislio da pitate da li smo o tome razmišljali nedavno, ot-

kako je Rodžer popustio u školi. A ono onda kada je pitao, baš smo dobro o tome razmislili.«

»I koliko znam, odlučili ste se protiv te mogućnosti?«

Ovde je gospođa R. uzela loptu. »Možda imamo predrasuda o tome, ali i moj suprug i ja smatramo da decu u tako ranom dobu ne treba slati od kuće. Čini irii se da veliki broj dece odlazi u škole sa internatima samo zato što ih roditelji neće. Smatram da je za decu najbolje da rastu u dobrom, stabilnom, porodičnom domu. Zar nije tako doktore?«

»Možda bi trebalo ponovo da razmislimo o tome, dušo, ako nam doktor to savetuje«, umešao se gospodin R. »Sta mislite doktore? Da li mislite da će Rodžerov problem biti rešen ako ga pošaljemo u internat?«

Bio sam na mucii. Osećao sam da sa gospodinom i gospođom R. nešto ozbiljno nije u redu. Ali to se jedva primećivalo. Kako su mogli da zaborave da ih je sin pitao da li može da ode iz kuće i živi u internatu? A onda su se kao setili. To je laž. Posumnjao sam da nešto prikrivaju. Ali nisam bio siguran. A i šta onda? Zar ću ceo slučaj izgraditi na temelju tako male laži? Zamišljao sam da u Rodžerovoj kući nešto nije u redu i to nešto toliko važno i veliko da je on iz očajanja tražio da ide u internat. Ali to su samo moja razmišljanja. Sam Rodžer mi nije rekao ništa loše o situaciji u kući. Na prvi pogled, gospodin i gospođa R. su bili visoko obrazovani, inteligentni, brižni i odgovorni roditelji. Međutim, nešto mi je ipak govorilo da bi za Rodžera bilo zdravije da živi u internatu. A opet za to nisam imao nikakvih dokaza. Kako da to obrazložim njegovim roditeljima, koji, bez obzira na svoje bogatstvo, toliko razmišljaju o novcu? I zbog čega toliko razmišljaju o novcu? Nije bilo načina da im garantujem da će se Rodžerov uspehv popraviti ako ode u neku od tih škola, a ni da će on tamo zaista biti srećniji. A opet, ako mnogo okolišim, možeda se desi nešto što će ga povrediti? Poželeo sam da budem na nekom drugom mestu.

»J?« — upitao je gospodin R., očekujući moj odgovor.

»Pre svega«, rekao sam, »čini mi se da je Rodžer u depresiji. Ne znam zbog čega. Petnaestogodišnjaci najčeš-

će ne umeju da kažu zbog čega su u depresiji i obično je potrebno uložiti puno vremena i rada da bi se uzrok otkrio. Ali to što je popustio u školi dokazuje da je u depresiji, a to što je u depresiji govori da nešto nije u redu. Nešto mora da se promeni. To neće proći samo od sebe. Niti je to nešto što će Rodžer da preraste. Mislim da će se situacija pogoršati ako se ne uradi ono što treba. Da li imate nešto da pitate?«

Nisu imali.

»Zatim, mislim da bi Rodžerov odlazak u internat bio ono što treba da se uradi — ili bar jedna od stvari koje treba uraditi«, nastavio sam. »Međutim, u ovom trenutku ne mogu sa sigurnošću da tvrdim da je to zaista tako. Povodim se, uglavnom, samo za onim što on želi. Ali to nije malo. Iz iskustva znam da deca njegovog doba ne postavljaju takve zahteve olako. Sta više, iako možda nisu u stanju da izraze svoje razloge, ona često instinktivno osećaju šta je za njih dobro. Rodžer i sada, šest meseci posle razgovora sa vama, još uvek želi da ide u internat i ja mislim da to treba ozbiljno da shvatite i poštujuete njegovu želju. Da li sada imate nešto da pitate? Ima li nečega što ne razumete?«

Rekli su da razumeju.

»Ako bi trebalo da odlučite sada, ovog trenutka«, nastavio sam, »rekao bih vam da ga pošaljete u internat. Ali ne čini mi se da morate odmah da odlučite. Mislim da ima vremena za malo dublje razmišljanje. A pošto u ovom trenutku nisam u stanju da vam garantujem da će se njegov uspeh u školi popraviti i ako i sami želite da o svemu ovome prvo dobro razmislite, predlažem da tako i učinite. Kao što sam vam rekao telefonom, ja radim samo kratke konsultacije pa ne bih mogao da učinim ništa više. Osim toga, nisam ni prava osoba za to. Obično kada radimo sa tinejdžerima koji nisu u kontaktu sa svojim osećanjima, primenimo najbolje oruđe za tu svrhu — psihološki test. Zato bih vas uputio da sa Rodžerom odete kod doktora Levensona. On je psiholog koji ne samo što radi testove, nego je i specijalista za psihoterapiju adolescenata.«

»Levenson?« — gospodin R. je pitao. »To je jevrejsko ime. zar ne?«

Pogledao sam ga sa iznenađenjem. »Ne znam. Možda je. Polovina ljudi u našem poslu su verovatno Jevreji. Zašto pitate?«

»Onako«, odgovorio je gospodin R., »iz radoznalosti. Nemam predrasuda ili tako nešto.«

»Kažete da je taj čovek psiholog?« — pitala je gospođa R. »Kakve je reputacije? Nisam sigurna da bih imala poverenja da Rodžera poverim nekome ko nije psihijatar.«

»Reputacija doktora Levensona je besprekorna«, rekao sam. »U njega možete imati poverenja koliko i u bilo kog psihijatra. Ja mogu da vas uputim na nekog psihijatra ako je to zaista ono što želite, ali iskreno rečeno, u ovom kraju ne znam nijednog čije mišljenje poštujemo više kada se radi o slučajevima kao što je ovaj. Osim toga, svaki psihijatar će ionako Rodžera uputiti kod psihologa da uradi psiho-test. I najzad«, rekao sam gledajući u gospodina R., »psiholozi naplaćuju manje nego psihijatri.«

»Novac nije važan kada su u pitanju naša deca«, odgovorio je gospodin R.

»Ja sam sigurna da doktor Levenson sasvim odgovara«, rekla je gospođa R. navlačeći rukavice.

Napisao sam ime i broj telefona doktora Levensona na praznom papiru za recepte i pružio ga gospodinu R. »Ako nemate nikakvih pitanja, ja bih sada porazgovarao sa Rodžerom«, rekao sam.

Ovo kao da je izazvalo uzbunu. »Sa Rodžerom? Zašto hoćete ponovo sa njim da razgovarate?« — pitao je gospodin R.

»Rekao sam mu da ću se posle razgovora sa vama ponovo videti sa njim«, objasnio sam. »Ja to rutinski radim sa svim adolescentnim pacijentima. Na taj način imam priliku da im kažem šta sam preporučio njihovim roditeljima.«

Gospođa R. je ustala. »Na žalost, sada moramo da idemo. Nismo očekivali da će ovo toliko potrajati. Vi ste za-

ista ljubazni što ste nam poklonili toliko vremena, doktore.« Pružila mi je ruku u rukavici.

Prihvatio sam njenu ruku i pogledavši je u oči, rekao: »Trebalo bi uskoro da vas vidim. Neće potrajati duže od nekoliko minuta.«

Gospodinu R. kao da se nije žurilo. Još uvek sedeći rekao je: »Ja ne vidim zbog čega treba ponovo da vidite Rodžera. Sta se njega tiče šta ste nam vi preporučili? Na kraju krajeva, mi smo ti koji odlučuju, zar ne? On je samo dete.«

»Konačna odluka jeste vaša«, složio sam se. »Vi ste roditelji i vi plaćate račune. Ali radi se o njegovom životu. Njega se najviše tiče šta se ovde odlučuje. Ja ću mu reći da je moj predlog da pođe u školu sa internatom i, možda, i kod doktora Levensona, samo predlog, a da ste vi oni koji odlučuju. U stvari, reći ću mu da ste vi u mnogo boljoj poziciji da znate šta je za njega najbolje jer ga vi poznajete već petnaest godina, a ja manje od jednog sata. Ali on ima pravo da zna šta mu se dešava i pod pretpostavkom da ćete ga odvesti kod doktora Levensona, mislim da je fer da mu se kaže šta da očekuje. Bilo bi prilično nehumano to ne uraditi. Zar ne mislite?«

Gospođa R. pogleda u svoga muža. »Pusti doktora da uradi onako kako smatra da je najbolje, dragi. Ako se sad upustimo u filozofsku diskusiju, još više ćemo zakasniti.«

I tako sam ponovo porazgovarao sa Rodžerom. Ukratko sam mu rekao šta sam preporučio njegovim roditeljima. Rekao sam mu i to da će, ako bude odlazio kod doktora Levensona, najverovatnije raditi neke psiho-testove.

Objasnio sam mu da nema čega da se plaši i da većina ljudi misli da su ti testovi vrlo zabavni. Rodžer je odgovorio da je sve to »u redu«. Nije imao pitanja. Na kraju, instinktivno, učinio sam nešto neuobičajeno. Dao sam mu svoju posetnicu i rekao da može da mi se javi ako želi. On ju je uzeo i pažljivo stavio u novčanik.

Te večeri sam pozvao Levensona da mu kažem da sam Rodžera i njegove roditelje uputio kod njega. Rekao sam mu i da nisam siguran da će se zaista pojaviti.

Mesec dana kasnije video sam se sa Levensonom na nekom sastanku i pitao ga šta je bilo sa Rodžerom. Odgovorio je da mu se njegovi roditelji nikada nisu javili. To me nije naročito iznenadilo. Mislio sam da više ništa neću čuti o Rodžeru.

Prevario sam se.

Sedam meseci kasnije, krajem januara, gospodin R. me je po drugi put potražio. »Rodžer je ovoga puta zaista preterao«, rekao je. »Taj dečak je sada u zaista ozbiljnoj neprilici.« Rekao je da će mi upravnik Rodžerove škole napisati pismo u vezi sa tim »incidentom« i da će ono verovatno stići za dan-dva. Zakazali smo konsultaciju za sledeću nedelju.

Pismo je stiglo sledećeg popodneva. Napisala ga je sestra Meri Rouz, upravnica škole sv. Toma Akvinski, koja se nalazila u kraju u kome stanuje Rodžerova porodica.

»Poštovani dr Pek,

Kada sam gospodinu i gospođi R. predložila da potraže savet psihijatra za svoga sina, odgovorili su mi da ste ga već jednom ranije lečili i zamolili da vam pošaljem ovaj izveštaj.

Rodžer je kod nas došao prošle jeseni iz lokalne privatne škole u kojoj je popuštao u uspehu. Ni ovde nije postigao bolji akademski uspeh, završivši polugođe sa samo dobrim uspehom. Međutim, njegovo društveno prilagođavanje je bilo odlično. Zavoleli su ga i đaci i profesori. Naročito nas je impresionirao svojim radom u našem programu za društveno zalaganje. Za svoj udeo u programu Rodžer se prijavio da posle škole radi sa retardiranom decom. Ne samo da je preda mnom pokazivao veliki entuzijazam za ovakvu vrstu rada, već su i njegovi nadzornici u svom izveštaju podvukli njegovu neobičnu osećajnost i predanost u odnosu sa decom. U stvari, čak su izglasali i fond iz koga će ga poslati na konferenciju o mentalnoj retardaciji, koja se održavala u Njujork-Sitiju za vreme Božićnih praznika.

Incident o kome želim da vam pišem se dogodio 18. januara. Tog popodneva je Rodžer zajedno sa još jednim đakom provalio u sobu Oca Džeroma, starog, penzionisa-

nog sveštenika, koji stanuje u školi, i ukrao mu sat i još neke stvari. Obično bismo takvog đaka odmah isključili iz škole. To smo zaista i učinili sa onim drugim detetom. Ali ceo incident nam se čini izrazito nekarakterističnim za Rodžera, pa smo na sastanku škole glasanjem odlučili da ga zadržimo usprkos svemu i njegovim slabim ocenama ako vi potvrdite da je to u njegovom interesu. Mi svi očigledno veoma volimo tog mladića i mislimo da imamo šta da mu pružimo.

Dodaću još nešto što će vam možda biti od pomoći. Na sastanku sam čula od nekoliko profesora da je Rodžer izgledao u velikoj depresiji po povratku sa Božičnog raspusta, a to je bilo još pre pomenutog incidenta.

Molim Vas da mi se bez oklevanja obratite ukoliko vam bude potrebno još nekih informacija.

U očekivanju vašeg odgovora,

S poštovanjem,

Meri Rouz

upravnik

I ovoga puta sam, kada je porodica došla na konsultaciju, prvo primio Rodžera. I kao i prošlog puta, on je izgledao depresivan. Ali bilo je i neke razlike. Kao da je malo otvrdnuo. Njegovo ponašanje je pokazivalo mešavinu gorčine i lažne kuraži. Nije znao zbog čega je provalio u sobu starog sveštenika.

»Kaži mi nešto o Ocu Džeromu«, zamolio sam ga.

Rodžer kao da se malo iznenadio. »Nema šta da se kaže«, rekao je.

»Da li je to fini čovek ili nije fini čovek?« Navaljivao sam. »Da li ti je simpatičan ili ti nije simpatičan?«

»Pa, on je onako, u redu«, odgovorio je Rodžer kao da o tome nikada nije razmišljao. »Imao je običaj da nas zove na čaj i biskvite. Ne znam. Simpatičan je, valjda.«

»Pitam se zbog čega si pokrao čoveka koji ti je simpatičan.«

»Ne znam zbog čega. To sam već rekao.«

»Da nisi, možda, tražio biskvite?« — bila je moja pretpostavka.

»A?« — Rodžer se postideo.

»Ili si, možda, tražio ljubaznost. Možda je tebi potrebna sva ljubaznost do koje možeš da dođeš.«

»Ma, ne!« — uzviknuo je Rodžer tvrdo. »Tražili smo nešto da ukrademo.«

Promenio sam temu. »Kada sam te prošlog puta video, Rodžere, predložio sam da odeš kod psihologa, doktora Levensona. Da li si ikad otišao?«

»Nisam.«

»Zašto nisi?«

»Ne znam.«

»Da li su tvoji roditelji ikada o tome sa tobom razgovarali?«

»Nisu.«

»I šta ti o tome misliš? Zar ti se ne čini čudno da ti i tvoji roditelji nikada niste ni razgovarali o onome što sam vam savetovao?«

»Ne znam.«

»Prošlog puta smo razgovarali i o tvom eventualnom odlasku u internat«, rekao sam. »Da li ste ti i tvoji roditelji posle toga još nekada razgovarali o tome?«

»Ne. Samo su mi rekli da ću da pođem u školu sv. Tome.«

»Kako si se osećao kada su ti to rekli?«

»U redu.«

»Ako bi se sada ukazala prilika da pređeš u jednu od tih škola, da li bi to još uvek želeo?«

»Ne. Želim da ostanem u školi sv. Tome. Molim vas, doktore Pek, pomozite mi da ostanem.«

Bio sam iznenađen i dirnut Rodžerovom iznenadnom spontanošću. Škola mu je očigledno postala važna. »Zbog čega hoćeš da ostaneš?«

Za trenutak, Rodžer je delovao zbunjeno i zamišljeno. »Ne znam«, rekao je posle kratke pauze. »Tamo me vole. Osećam da me tamo vole.«

»I ja tako mislim, Rodžere«, odgovorio sam. Sestra Meri Rouz mi je sasvim jasno napisala da te svi vole i žele da ostaneš u školi. Pa pošto i ti to želiš, ja ću i predložiti i njoj i tvojim roditeljima. Kad smo već kod toga, ses-

tra Meri Rouz kaže da si veoma dobro radio sa retardiranom decom. Kako je bilo u Njujorku?»

Rodžer je izgledao zbunjen. »U Njujorku?»

»Pa, da, ono kada si išao na konferenciju o retardaciji. Sestra Meri mi je rekla da je škola glasala da te pošalje na taj put. To je velika čast za nekog ko još nema ni šesnaest godina. I kako je bilo na konferenciji?»

»Nisam otišao.«

»Nisi otišao?« — ponovio sam glupavo. Onda je počeo da me obuzima užas. Intuitivno sam osećao šta sledi. »Zašto nisi otišao?«

»Roditelji me nisu pustili.«

»A zbog čega?«

»Rekli su da je moja soba neuredna.«

»Kako si to primio?«

»U redu«, rekao je Rodžer tupo.

Odlučio sam da dopustim nijansu besa u svom glasu. »U redu? Škola te nagradi uzbudljivim putovanjem u Njujork na osnovu tvog ličnog uspeha, a roditelji ne dozvole da ideš, i ti mi kažeš da je to 'u redu\ To je sranje.«

Rodžer je izgledao vrlo nesrećan. »Moja soba jeste bila neuredna.«

»I ti misliš da je kazna bila adekvatna prestupu? Misliš da je to što ti soba nije uredna dovoljan razlog da ti se ne dozvoli takav uzbudljiv put — put koji si zaslužio, put na kome bi nešto naučio?«

»Ne znam;« Rodžer je samo tupo sedeo ne znajući šta da kaže.

»Da li si bio razočaran ili ljut?«

»Ne znam.«

»Da li misliš da, možda, jesi bio razočaran i ljut i da možda to ima neke veze sa tvojim provaljivanjem u sobu Oca Džeroma?«

»Ne znam.«

Naravno da nije znao. Kako je mogao da zna? Sve je to bilo nesvesno. »Rodžere, da li ti se ikada desi da se naljutiš na svoje roditelje?« — upitao sam pažljivo.

Rodžer je nastavio da gleda u pod. »Oni su u redu«, rekao je.

Rodžerova depresija je bila bez promena. Isto je važila i za uglađenu sabranost njegovih roditelja. »2ao nam je što vas ponovo uznemiravamo, doktore«, izjavila je gospođa R. dok sam ih uvodio u ordinaciju posle viđenja sa Rodžerom. Sela je i skinula rukavice. »Nemamo ništa protiv toga što smo opet ovde«, rekla je smešeći se, »ali, naravno, nadali smo se, za Rodžerovo dobro, da nešto ovako neće ponovo biti neophodno. Pretpostavljam da ste primili pismo od upravnika škole?«

Odgovorio sam da jesam.

»Moja supruga i ja veoma brinemo da je taj dečak sada već duboko zagazio na put običnog kriminalca«, rekao je gospodin R. »Možda je trebalo da poslušamo vaš savet i pošaljemo ga onom doktoru. Kako se ono zvao? Znam da je bilo neko strano ime.«

»Dr Levenson.«

»Da. Kao što rekoh, možda je trebalo da ga pošaljemo kod tog vašeg dr Levensona.«

»A zašto niste?« Očekivao sam dobro pripremljen odgovor. Pošto su mi se ponovo obratili, znali su da će se to pitanje neizbežno postaviti. I naravno, nisu gubili ni trenutka, nego su ga čak i sami spomenuli. Baš me je zanimalo šta će reći.

»Pa, eto, vi ste nas ostavili u ubeđenju da sve zavisi od Rodžera«, odgovorio je gospodin R. pomirljivo. »Sećam se da ste rekli nešto kao da se radi o njegovom životu — ili nešto tako. A znam da ste posle nas o tome razgovarali i sa njim. Pa pošto on nije pokazivao naročito oduševljenje za odlazak kod tog vašeg dr Levensona, odlučili smo da ne vršimo pritisak na njega.«

»Osim toga, bili smo zabrinuti i za Rodžerovo samopouzdanje«, pridružila se gospođa R. »Kako je već imao slabe ocene u školi, brinuli smo da će odlazak kod psihologa loše uticati na njegovo samopouzdanje. Samopouzdanje je veoma važno kod mladih ljudi, zar ne doktore? . . . A možda smo se i prevarili«, dodala je uz šarmantni smeh.

Ovo je bilo stvarno dobro smišljeno. U nekoliko reči su uspeli da izokrenu celii situaciju tako da je ispalo da smo za to što oni nisu poslušali moj savet krivi Rodžer i ja. Nije bilo nikakvog smisla da o tome nastavim sa njima da raspravljam. »Da li imate bilo kakvu ideju o tome šta je moglo da navede Rodžera da se upusti u krađu?« — pitao sam.

»Nikakvu, doktore«, odgovorio je gospodin R., »mi smo, naravno, pokušali da razgovaramo sa njim, ali on ništa nije hteo da nam kaže. Potpuno smo izgubljeni.«

»Krađa je često izraz ljutnje«, rekao sam. »Da li imate neku ideju šta je moglo Rodžera da naljuti? Nešto u svetu oko njega, nešto u školi ili nešto kod vas?«

»Ništa o čemu mi znamo, doktore«, odgovorila je gospođa R.

»Da li se nešto desilo između vas i njega otprilike mesec dana pre nego što se odlučio na krađu, a što je moglo da ga razljuti ili povredi?«

»Ne, doktore«, ponovo je odgovorila gospođa R. »Kao što smo vam već rekli, mi smo potpuno izgubljeni.«

»Kako sam razumeo, Rodžeru niste dozvolili da otputuje u Njujork na konferenciju o mentalnoj retardaciji za vreme Božićnjih praznika«, rekao sam.

»Oh, pa nije, valjda, da se Rodžer zbog toga potresao?« — uzviknula je gospođa R. »Nije izgledao potresen kada smo mu rekli da ne može da ide.«

»Rodžer ima velikih teškoća u izražavanju ljutnje«, rekao sam. »Veliki deo njegovog problema leži baš u tome. Nego, recite mi, da li ste vi mislili da ćete ga potresti time što mu nećete dozvoliti da ide?«

»Kako smo mogli da znamo? Otkud mi možemo da predvidimo takve stvari?« — odgovorila je gospođa R. pomalo ratoborno. »Mi nismo psiholozi, znate. Mi smo samo učinili ono što smo smatrali ispravnim.«

Pred očima mi se pojavila slika gospodina R. na bezbrojnim političkim sastancima na kojima se saveti moćnika bave razmatranjima i primenama baš takvih predviđanja. Ali još jednom, nije bilo nikakve svrhe boriti se sa

njima. »Zbog čega ste mislili da je ispravno ne dozvoliti Rodžeru da ode na taj put?« — pitao sam.

»Zbog toga što neće da spremi svoju sobu«, odgovorio je gospodin R. »Neprestano mu govorimo da sobu mora da drži urednom, ali on to jednostavno neće. Zato smo mu rekli da nije podesan da bude ambasador u inostranstvu kad nije u stanju ni sopstvenu kuću da drži u redu.«

»Ne vidim kakve veze ima ambasador u inostranstvu sa kratkim putovanjem do Njujork-Sitija«, rekao sam, već pomalo razdraženo. »Osim toga, mislim da su vaša očekivanja od njega u ovom pogledu potpuno nerealna. Vrlo je malo petnaestogodišnjih dečaka koji svoje sobe drže urednim. U stvari, bilo bi zabrinjavajuće da nije tako. Meni ne izgleda da je to adekvatan razlog da se mladom čoveku ne dozvoli da ode na uzbudljiv put na kome će nešto naučiti i koji je zaslužio sopstvenim zalaganjem na vrednom polju rada.«

»I o tome smo hteli da porazgovaramo sa vama, doktore,« — rekla je gospođa R. ljubazno i čak slatko. »Ja uopšte nisam sigurna da Rodžer treba da nastavi da radi sa tom retardiranom decom. Na kraju krajeva i neka od te dece su mentalno obolela.«

Osećao sam se bespomoćno.

»Možemo mi ovako lepo da pričamo koliko hoćemo«, progovori gospodin R., »ali nešto moramo što hitnije da preduzmemo. Ako se nešto odmah ne učini, taj dečak će postati običan kriminalac. Letos smo nešto govorili o školi sa interantom. Da li to još uvek preporučujete, doktore?«

»Ne«, odgovorio sam. »Kada smo u junu o tome razgovarali, nisam bio potpuno siguran da je to dobra ideja i zbog toga sam predložio da Rodžer pre svega ode kod dr Levensona. Takva škola je i dalje jedna od mogućnosti, ali sada sam još manje siguran da je prava. Rodžer voli svoju novu školu. U njoj se oseća voljenim i mislim da bi za njega bilo prilično traumatično ako bi ga iz nje iznenada ispisali. Ne vidim nikakvu potrebu za donošenjem

brzih, nepromišljenih odluka i zato bih vam, još jednom, preporučio da Rodžera povedete kod dr Levensona.«

»Znači, opet se vraćamo na početak«, uzviknuo je gospodin R. očigledno iznerviran. »Zar ne možete da nam preporučite ništa konkretnije?«

»Pa, imao bih još nešto da preporučim«, rekoh.

»A šta?«

»Ozbiljno vam savetujem da vas dvoje, takođe, pođete na terapiju. Mislim da je Rodžeru ozbiljno potrebna pomoć. A isto tako mislim da je potrebna i vama.«

Usledio je trenutak ledene tišine. A onda se gospodin R. osmehnuo malim osmehom koji je govorio da ga sve ovo zabavlja.

»To je veoma zanimljivo, doktore,« — rekao je staloženo. »Baš me interesuje zbog čega smatrate da je nama potrebna ta, kako ste je nazvali, terapija?«

»Drago mi je što vas interesuje«, odgovorio sam. »Ja sam mislio da će vas, možda, uzrujati. Mislim da vas dvoje treba da se podvrgnete psihoterapiji zbog toga što izgleda da nemate saosećanja za Rodžera. Psihoterapija za vas same mi se čini kao nešto što bi moglo da vam pomogne da Rodžera bolje razumete.«

»Doktore«, nastavio je gospodin R. staloženo i ugladeno, »vaš savet me zbilja intrigira. Neću da se hvalim, ali izgleda da sam prilično uspešan u svojoj profesiji. Moja supruga je takođe uspešna u svojoj. Nemamo nikakvih problema sa svojim drugim detetom. Moja supruga je čak i jedna od vodećih ličnosti u našoj opštini. Ona je član odbora i veoma aktivno uključena u crkvene aktivnosti. Zaista me intrigira zbog čega nas smatrate mentalno obolelim.«

»Hoćete da kažete«, parafrazirao sam ja, »da je Rodžer onaj koji je bolestan, a da ste vi zdravi. Istina. Rodžerovi problemi su vidljiviji. Ali, pre svega, Rodžerovi problemi su i vaši problemi. A sa mog stanovišta, sve što ste u prošlosti učinili da bi se ti problemi resili bilo je pogrešno. Rodžer je želeo da se upiše u školu u kojoj postoji internat. Vi ste ga odbili i više o tome niste ni razmišljali. Ja sam vam savetovao da ga povedete kod dr

Levensona. Odbili ste taj savet. I sada, kada ga je njegov mali kolektiv nagradio za lično zalaganje, vi mu niste odobrili da primi nagradu, bez ikakvog razmišljanja o tome kako će se to na njega odraziti. Ja ne kažem da vi svesno pokušavate da povredite Rodžera. Ali kažem da, sa stanovišta psihologije, vaše ponašanje odaje osećanje velikog neprijateljstva prema njemu.«

»Drago mi je što ste istakli da je to tako samo sa vašeg stanovišta, doktore«, rekao je gospodin R. nastupajući u svojoj najboljoj ulozi veštog advokata. »Jer to i jeste tako samo sa samo vašeg stanovišta, zar ne? A postoje i druga stanovišta, zar nije tako? Priznaću vam da zaista počinjem da osećam izvesno neprijateljstvo prema Rodžeru, sada, kada je na putu da postane običan kriminalac. A znam i da smo sa vašeg, psihološkog stanovišta, mi, njegovi roditelji, odgovorni za svako njegovo i najsitnije zlo delo: Ali lako je vama da upirete prstom u nas. Niste vi onaj koji u znoju svoga rada pokušava da mu pruži najbolje obrazovanje i najstabilniji mogući dom, nego smo to mi. Vi sa tim ništa nemate.«

»Ono što moj suprug pokušava da kaže, doktore,« — pridružila se gospođa R. — »jeste da, možda, postoji i neko drugo objašnjenje. Na primer, moj ujak je bio alkoholičar. Zar nije moguće da je Rodžerov problem genetske prirode, da je, možda, nasledio neki defektni gen i da bi ispao ovakav bez obzira na to kako se mi prema njemu ponašamo?«

Gledao sam ih osećajući sve veći užas. »Mislite, zar nije moguće da je Rodžer, možda, neizlečiv — to je ono što pokušavate da kažete, zar ne?«

»Pa, nama Jiri bilo strašno da pomislimo da je on zaista neizlečiv. Ja se svakako nadam da negde možda i postoji neki lek ili nešto što bi moglo da mu pomogne« — mirno je rekao gospodin R. »Ali mi ni u kom slučaju ne možemo očekivati da vi, doktori, pronađete lek baš za sve, zar nije tako?«

Sta sam mogao da kažem? Morao sam da zadržim naučnu distancu. »Postoje brojna psihijatrijska stanja koja su potpuno ili delimično zasnovana na nasleđu i gene-

tici. Međutim, u Rodžerovom slučaju ne postoji ništa što bi govorilo u prilog pretpostavci da su njegove teškoće deo jednog takvog stanja. Moja dijagnoza za problem koji ima vaš sin je depresija koja nije ni nasleđena, ni neizlečiva. Na protiv, smatram da su njegove teškoće apsolutno izlečive pod uslovom da mu se pomogne da shvati svoja osećanja, a vama, da promenite način na koji se odnosite prema njemu. Ja ne mogu da garantujem da je moja dijagnoza tačna. Ona je zaključak do koga sam došao na osnovu svog iskustva i rasuđivanja. Izraženo u procentima, rekao bih da je devedeset osam procenata tačna. Ako nemate poverenja u moju dijagnozu, treba da potražite mišljenje još nekog psihijatra. Ja mogu da vam preporučim, a možete i sami da potražite nekog koga vi hoćete. Ali moram da vam kažem da nemate mnogo vremena. Iako smatram da se radi o nečemu što se može izlečiti, ako nešto hitno ne preduzmete, to kasnije može i da se promeni.«

»Ali to je samo vaše mišljenje, doktore, zar ne?« Gospodin R., je navaljivao na mene na način na koji vodi svoje najbolje sudske procese.

»Jeste«, složio sam se. »To je samo moje mišljenje.«

»I zato nema naučnih dokaza, zar ne? Vi mislite da je to problem kod Rodžera, ali vi ne znate. Tako je, zar nije?«

»Tako je.«

»Znači, potpuno je moguće da Rodžer pati od neke nasledne bolesti čiju dijagnozu vi u ovom trenutku niste u stanju da uspostavite.«

»Jeste, to je moguće, ali vrlo malo verovatno.« Zastao sam da bih zapalio cigaretu. Ruke su mi se tresle. Pogledao sam ih. »Znate«, rekao sam, »meni se čini da ste vi spremniji da poverujete da Rodžer ima neku neizlečivu bolest — da ga otpišete — nego da poverujete da je i vama samima potrebna terapija.«

U njihovim očima se za delić sekunde pojavio strah, pravi životinjski strah. Ali skoro istog momenta su povratili svoju ugladenost.

»Mi samo pokušavamo da uspostavimo činjenice, doktore. Teško da nas možete kritikovati zbog toga što želimo da razlučimo činjenice od fikcije, zar nije tako?«, objasnio je gospodin R.

»Mnogi ljudi se boje da pristupe psihoterapiji«, rekao sam osećajući se kao neko ko pokušava da u Kremlju prodaje Biblije. »To je sasvim prirodno. Niko nije tek tako spreman da dopusti da neko ispituje njegove unutarnje misli. Ali kada jednom krenete, više nije tako zastrašujuće. Ako mislite da bi pomoglo, ja ću se sam prihvatiti da radim sa vama. To bi narušilo moje pravilo da radim samo konsultacije, ali učinio bih sve što mogu da biste vi i Rodžer dobili svu potrebnu pomoć.«

Nisam uopšte očekivao da prihvate moju ponudu i jednim delom sebe sam se i nadao da neće. Ali osećao sam se obaveznim da bar pokušam. Koliko god da bi mi bilo mučno da radim sa njima, nisam mogao tek tako da ih uputim na nekog drugog. Sada, sedam godina posle Bobjevog slučaja, bar sam znao sa čime imam posla.

»Oh, ja sam sigurna da ste u pravu doktore«, rekla je gospođa R. prijateljski kao da ćaskamo uz popodnevni čaj. »Bilo bi zaista prijatno pričati o samom sebi i imati nekoga na koga čovek može da se osloni. Ali to zahteva puno vremena a i veoma je skupo, zar ne? Ja bih, zaista, želela da smo bolje plaćeni i da imamo mogućnosti sebi to da priuštimo. Ali mi imamo dvoje dece koju treba školovati. Na žalost, mi jednostavno nismo u mogućnosti da godinama dajemo hiljade dolara na nekakvu umetnost.«

»Ja ne znam da li ste dobro plaćeni ili ne«, odgovorio sam joj, »ali znam da ste najverovatnije pokriveni nekom vrstom socijalnog osiguranja što znači da biste platili samo petinu od ukupne cene tretmana. A ako mislite da je i to mnogo, razmislite o porodičnoj terapiji gde bi vas vaš terapeut primao zajedno sa Rodžerom.«

Ovde je gospodin R. ustao. »Ovo je bio zaista interesantan razgovor, doktore. Da, zbilja ste nas prosvetlili. Ali dosta smo vas zadržali, a i ja moram da se vratim u kancelariju.«

»A šta ćemo sa Rodžerom?« — upitao sam.

»Sa Rodžerom?« — gospodin R. me je zbunjeno pogledao.

»Da. On je provalio u tuđu sobu. Popustio je u školi. U depresiji je. Zaplašen je. U neprilici je. Sta će biti sa njim?«

»Pa, o Rodžeru ćemo morati duboko da razmislimo«, odgovorio je gospodin R. »Da, zaista duboko. A i vi ste nam dali dosta materijala za razmišljanje, doktore. Zbilja ste nam pomogli.«

»Ja se nadam da jesam«, rekao sam ustajući i sam. Razgovor je očigledno bio završen, sviđalo se to meni ili ne. »I nadam se da ćete o mom predlogu dobro da razmislite.«

»Pa, naravno, doktore«, rekla je gospođa R. mazno, »o svemu što ste rekli ćemo ozbiljno razmisliti.«

I kao i prošlog puta, gospodin i gospođa R. su pokušali da me spreče u nameri da ponovo razgovaram sa Rodžerom. »On nije deo nameštaja«, insistirao sam. »On ima pravo da zna šta se događa.«

I tako sam proveo još nekoliko kratkih momenata sa Rodžerom. Otkrio sam da u novčaniku još uvek drži moju podsetnicu. Rekao sam mu da ću pozvati sestru Meri i preporučiti joj da ga primi da nastavi školovanje u školi sv. Tome. Rekao sam mu da sam ponovo preporučio da ode kod dr Levensona. Takođe sam mu rekao da sam njegovim roditeljima preporučio da se i sami podvrgnu terapiji. »Znaš, Rodžere,« — rekao sam, »ja ne mislim da je sve ovo samo tvoj problem. Mislim da tvoji roditelji imaju psihološki problem koji je veliki bar koliko i tvoj. Imam utisak da se baš mnogo ne trude da te razume ju. I ne znam čak ni da li će se zaista potruditi da nađu pomoć koja ti je potrebna.«

Rodžer se, kao što sam i očekivao, ni u šta nije upuštao i tako smo se rastali.

Tri nedelje kasnije u pošti sam našao ček uz pisamce gospođe R., napisano na elegantnom papiru, sa njenim ličnim zaglavljem:

Poštovani dr Pek,

-Bilo je veoma ljubazno od Vas što ste nas prošlog meseca primili iako nismo na vreme zakazali. Moj suprug i ja veoma cenimo Vašu brigu za Rodžera. Želim da Vas obavestim da smo poslušali vaš savet i poslali Rodžera u školu u kojoj postoji internat. To je vojna akademija u Severnoj Karolini, koja ima odličnu reputaciju u pogledu rada sa decom koja imaju problema u ponašanju. Sigurna sam da će sada sve krenuti nabolje. Puno vam hvala za sve što ste učinili za nas.

Sa iskrenim poštovanjem
G-đa R.

To se odigralo pre deset godina. Nemam pojma šta je sa Rodžerom. Trebalo bi da mu je sada dvadeset pet godina. Ponekad se setim da se pomolim za njega.

Ono što otežava pisanje o zlu je njegova suptilnost. Počeo sam sa opisivanjem slučaja Bobi ja i njegovih roditelja, jer je tu bar sve bilo očigledno. Dati detetu oružje kojim je njegov brat izvršio samoubistvo primer je tako nečuvvene i sramne okrutnosti da će svako doći do zaključka da se zaista radi o zlu. Ali Rodžerovi roditelji nisu počinili ništa tako strašno; u njihovom slučaju se radi samo o izboru škole, putovanjima i uopšte, o uobičajenim odlukama koje roditelji donose rutinski. To što se moj sud o tim pitanjima razlikovao od njihovog nije dovoljno da Rodžerove roditelje označi kao zle. U stvari, možda sam ja taj koji je zao kada svoje pacijente koji se ne slažu sa mojim mišljenjem i ne prihvataju moje savete smatram zlim? Da, možda, ne zloupotrebljavam koncept zla ako ga olako primenjujem na svakome ko se suprotstavi mom sudu?

Ovaj problem zloupotrebe koncepta zla je sasvim realan i o njemu će se duže govoriti u zaključnom delu knjige. Ja sam svakako dužan da opravdam svoj zaključak da je Rodžer žrtva zla. To mi je naročito važno zbog toga što je od dva slučaja, Bobijev i Rodžerov, Rodžerov tipičniji. Kod Bobijevih roditelja smo videli zlo u sasvim očiglednoj manifestaciji; međutim takvi slučajevi su veoma retki.

Ono se inače najčešće pojavljuje u mnogo suptilnijem obliku i čini sasvim obično, izgleda na prvi pogled normalno pa čak i racionalno. Kao što sam već rekao, zli ljudi su majstori u pretvaranju; oni se retko pokazuju u pravoj boji — bilo drugima, bilo samima sebi. Nije zmija bez razloga čuvena po svojoj suptilnoj lukavosti.

Zbog toga, osim u veoma retkim slučajevima, nismo u stanju da donesemo sud o zloj osobi posmatrajući je samo u jednoj situaciji; umesto toga, naš sud se mora zasnivati na čitavom nizu opservacija njihovog ponašanja kao i njihovog stila i načina delanja. Nije stvar bila samo u tome što su Rodžerovi roditelji odlučili da ga pošalju u Školu koju im nisam savetovao; u periodu od godinu dana oni su doneli tri takve odluke, jednu za drugom. Nisu samo u jednoj određenoj situaciji postupili ne obazirući se na to kako se Rodžer osećao; oni su stalno tako postupali, u svakoj situaciji. Bili su neverovatno dosledni u svojoj bezobzirnosti prema njemu kao osobi.

Pa ipak, da li je to zlo? Zašto umesto toga ne bismo mogli da kažemo da su gospodin i gospođa R. bili izrazito neosetljivi ljudi i ostavimo stvar na tome? Zbog toga što oni nisu neosetljivi. Veoma inteligentni, oni su imali rafiniran osećaj za društvene nijanse. Mi ovde ne govorimo o siromašnim seljacima iz Apalačije, već o visoko obrazovanom, kulturnom, prefinjenom paru iz visokih političkih krugova, koji se podjednako dobro snalazi na sastancima odbora i na partijama koktela. Oni ne bi postali ono što jesu da su bili bez osećaja. Gospodinu R. nije moglo da se desi da donese nepromišljenu zakonsku odredbu, a gospođa R. ne bi nikada zaboravila da pošalje cveće tamo gde treba. Ali Rodžera su zaboravljali i nisu ga uzimali u obzir. Ta njihova neosetljivost prema njemu bila je, u stvari, selektivna. Svesno ili nesvesno, oni su je sami izabrali.

Zašto? Zbog čega su to izabrali? Da li je to bilo zbog toga što jednostavno nisu hteli da se gnjave sa Rodžerom pa su zato sve svoje reakcije na njega sveli na ono što bi bilo najjevtinije ili najlakše bez obzira na njegove stvarne potrebe? Ili su, možda, na neki mračan način, u stvari, hteli da ga unište? Ne znam. I nikada neću znati, Cini mi

se da kod zla postoji nešto što je u suštini neshvatljivo. Ili ako ne neshvatljivo, onda bar, na sebi svojstven naćii; zagonetno. Zli ljudi uvek svoje motive prikrivaju lažima.

Ako se ćitalac sada vrati na onaj deo u knjizi gde opisujem svoje interakcije sa gospodinom i gospođom R., naći će nešto između jednog i dva tuceta lažL Tu se ponovo srećemo sa tom neverovatnom doslednošću. Ne radi se o jednoj ili dvema lažima. Rodžerovi roditelji su me lagali konstantno, rutinski. Bili su to ljudi laži. To nisu bile ogromne laži. Zbog njih ne bi išli na sud. Ali je tim lažima sve bilo prožeto. Ćak i njihovo dolaženje kod mene je bila laž.

Zbog ćega su tražili moj savet kada, u stvari, nisu iskreno bili zabrinuti za Rodžera, niti ih je moj savet zaista zanimao? Odgovor je, to je bio deo njihovog pretvaranja. Oni su hteli da *izgleda* kao da zaista pokušavaju da pomognu Rodžeru. Pošto su im u njegovoj školi to savetovali svaki put kada je bilo problema, izgledalo bi nemarno sa njihove strane da mi se nisu obratili. Za slućaj da ih neko pita: »Vi ste ga, svakako, već vodili kod psihijatra, zar ne?« — gospodin i gospođa R. su hteli da zvuće uverljivo kad kažu: »O, da, nekoliko puta, ali izgleda da ništa ne pomaže.«

Jedno vreme sam se pitao zbog ćega su Rodžera po drugi put doveli kod mene kada naš prvi susret za njih nije bio naroćito prijatan i kada su znali da će morati da objasne zbog ćega me nisu poslušali. Izgledalo mi je to kao ćudan izbor. Ali, sam se setio da sam im još tada jasno rekao da pacijente primam samo na kratke konsultacije. Znaći, neće biti izloćeni nekom velikom pritisku da poslušaju ono što im budem savetovao. Vrata za bekstvo su im bila širom otvorena. Moj radni raspored je savršeno odgovarao za njihovo pretvaranje.

Sasvim prirodno, budući da je smišljeno da prikrije ono što mu je suprotno, ono što zli ljudi najćešće glume je ljubav. Poruka koju su gospodin i gospođa R. odašiljali trebalo je da glasi: »Zbog toga štćijsmo dobri roditelji koji vole svoje dete, mi smo duboko zabrinuti za Rodžera.« Kao što sam naglasio u prethodnom poglavlju, kada se zli

ljudi pretvaraju, oni to rade da bi zavarali sebe bar isto onoliko koliko i druge. Potpuno sam spreman da poverujem da su gospodin i gospođa R. živeli u ubeđenju da su zaista činili sve što su mogli za Rodžera. I kada bi rekli — a siguran sam da su to govorili — »Nekoliko puta smo ga vodili kod psihijatra, ali niko nije mogao da mu pomogne«, oni bi zaboravili detalje koji su sačinjavali istinu.

Svaki iskusni psihoterapeut zna da ima zaista mnogo roditelja koji ne vole svoju decu i da se među njima, ogromna većina pretvara da ih voli. Valjda nisu svi ti ljudi zaslužili da ih nazivamo zlima? Pretpostavljam da nisu. Pretpostavljam da se tu radi o gradaciji, gde u skladu sa dva tipa mita Martina Bubera, u jedan spadaju oni koji »padaju«, a u drugi oni koji su »pali«. Ne znam tačno gde je linija koja ih razdvaja. Ali znam da su je gospodin i gospođa R. prešli.

Pogledajmo pre svega do koje mere su ti ljudi bili spremni da žrtvuju Rodžera da bi sačuvali narcisoidnu predstavu o sebi. Izgledalo je da tu sebi nisu postavili nikakve granice. Nimalo se nisu ustručavali da o svom sinu govore kao o »genetskom kriminalcu«, da ga lagano vode putem koji vodi do zaključka da mu nema pomoći, da je neizlečiv i deformisan, sve u odbranu od mog predloga da se i sami podvrgnu terapiji. Osećao sam da je njihova spremnost da se, ako treba, posluže Rodžerom da bi skinuli krivicu sa sebe, bila bez granica.

Sledeća stvar je stepen — dubina i izopačenost — njihovih laži. Gospođa R., piše: »Želim da Vas obavestim da smo poslušali Vaš savet i poslali Rodžera u školu u kojoj postoji internat.« Kakva neverovatna izjava! Ona tvrdi da sam im ja savetovao da Rodžera ispisu iz škole sv. Tome, a ja sam bio izričito protiv toga. I tvrdi da su poslušali moj savet, a to nikako nisu, jer sam im ja savetovao da se pre svega i sami podvrgnu terapiji. I najзад, još treba da zaključimo da su tako postupili *zbog toga* što sam im ja tako savetovao, dok su, u stvari, moj savet smatrali potpuno irelevantnim. Ne samo jedna laž, ne čak ni dve, već tri laži isprepletene jedna u drugu, u jednoj jedinoj, kratkoj

rečenici. To gotovo liči čak neku vrstu genijalnosti čija je neverovatna izvitoperenost gotovo za divljenje. Pretpostavljam da je gospođa R. i sama verovala u ono što je napisala: »Poslušali smo Vaš savet«. Buber je to lepo opisao kada je govorio o »jezovitoj igri šmurki u opskurnosti duše, u kojoj ona sama, ljudska duša, samu sebe zao bilazi, samu sebe izbegava i sama se od sebe skriva.«³⁹

Najtipičnija žrtva zla je dete. To se može i očekivati ne samo zbog toga što su deca najslabiji i najpovodljiviji članovi društva, već i zbog apsolutne moći koju roditelji imaju nad njihovim životima. Dominacija gospodara nad robom se mnogo ne razlikuje od dominacije roditelja nad detetom. Nezrelost deteta koja rezultira u njegovoj zavisnosti daje roditeljima veliku moć, ali ne negira mogućnost da ta moć, kao i svaka druga, bude zloupotrebljavana ili u različitim stepenima zlonamerna. Stavije, odnos deteta i roditelja stavlja dete u poziciju nametnute intimnosti. Gospodar može uvek da proda roba ako mu se nešto u njihovom međusobnom odnosu ne dopada. Međutim, isto kao što deca ne mogu da se oslobode roditelja, ni roditelji, ne mogu da se oslobode dece i pritiska koji ona vrše na njih.⁴⁰

Druga tipična i prilično intrigirajuća karakteristika i Bobijevog i Rodžerovog slučaja je neverovatno jedinstvo njihovih roditelja. I jedan i drugi par su funkcionisali kao tim. Ne možemo da kažemo da je Bobijev otac bio zao, a majka nije ili da je majka bila zla, a otac je samo bio uz nju. Kako se meni činilo, oni su oboje bili zli. Tako je bilo i sa gospodinom i gospođom R. Oboje su delovali podjednako neiskreno; oboje su učestvovali u donošenju destruktivnih odluka; oboje su pokazali podjednaku spremnost da

³⁹ *Dobro i zlo* (Charles Scribner's sons, 1953, s. 111).

⁴⁰ Ako neko hoće da krene u potragu za zlim ljudima, najbolje neka počne od njihovih žrtava. Na primer, među roditeljima dece i adolescenata koji pate od emocionalnih poremećaja. Time ne želim da kažem da su *sva* takva deca žrtve zla ili da su *svi* takvi roditelji zloćudne ličnosti. Konfiguracije zla prisutne su samo u manjem broju slučajeva. Međutim, taj broj je ipak značajan.

Rodžera otpišu kao neizlečivog čim se postavilo pitanje njihovog udela u njegovom problemu.⁴¹

Deca ipak nisu jedine žrtve zla sa kojim se srećemo u svakodnevnom životu. Pogledajmo sada slučaj Hartlija i Sare, para bez dece, oboje u zrelih četrdesetim godinama. Opisau jedan jedini razgovor koji sam imao sa njima. On pokazuje da između stradanja deteta izloženog zlu i zrele osobe u istoj situaciji postoje, u nekim oblicima, velike razlike. Daće nam takođe i još jedan ključ za razumevanje fenomena »zlog para« o kome smo upravo govorili. I najzad, ovaj slučaj će otkriti još jednu, novu zagonetnu dimenziju problema psihijatrijske klasifikacije ljudskog zla.

SLUČAJ HARTLIJA I SARE

Primio sam ih nedelju dana pošto je Hartli bio otpušten iz državne bolnice. Mesec dana pre toga, jedne subote u 11 sati ujutru, Hartli je sebi brijačem isekao vrat sa obe strane. Razgoličenih grudi, ušao je u sobu u kojoj je Sara svodila račune i izjavio: »Upravo sam ponovo pokušao da se ubijem.«

Sara se okrenula i videla njegov okrvavljeni torzo. Pozvala je policiju, a policija hitnu pomoć. Hartlija su odvezli u odeljenje za hitne slučajeve. Posekotine su bile relativno plitke; nije uspeo da povredi ni vratne žile, ni arterije. Pošto su mu previli rane, prebacili su ga u državnu bolnicu. Ovo je za poslednjih pet godina bio njegov treći pokušaj samoubistva i treći boravak u državnoj bolnici.

⁴¹ Ovo roditeljsko jedinstvo mnoge psihijatere neće iznenaditi. U ispitivanju slučajeva dece koja su tučena nailazimo da po pravilu oba roditelja učestvuju u zločinu. Čak i u slučajevima incesta između oca i kćerke obično otkrijemo da je i majka bar delimično saradivala. Još jednom, ne želim da kažem da su svi roditelji koji tuku svoju decu ili su sa njima u incestualnom odnosu obavezno zli. Ove primere sam uzeo samo kao ilustraciju činjenice da gotovo uvek oba roditelja snose krivicu za stvaranje psihopatologije kod svoje dece. Oni koji su čitali knjigu *Sybil* od Flore Schreiber (Warner Books, 1974), podsetiće se na istinitost ovog principa.

Hartli i Sara su se nedavno doselili u kraj u kome sam radio, pa je on, po izlasku iz bolnice bio upućen kod mene na dalju terapiju. Otpušten je sa dijagnozom »involutivna depresivna reakcija«. Bio je na jakoj dozi antidepresanata i pilula za smirenje.

Kada sam izašao da se pozdravim sa njim, Hartli je sedeo pored svoje žene, beživotnim očima nemo buljeći u prazno. Bio je sedokos, srednjeg rasta, ali je izgledalo kao da se smanjio, kao da je bio silom zgnječen u vrlo mali prostor. Zamaralo me je čak i da ga gledam. Bože, pomišlio sam, kada će ove državne bolnice prestati da izbacuju ljude pre nego što ih bar malo dovedu u red. On je još uvek depresivan kao Crna rupa Kalkute. Ipak, pokušao sam da budem srdačan. »Ja sam dr Pek«, rekao sam mu. »Izvolite kod mene.«

»Može li da pođe i moja supruga?« — prozborio je Hartli molećivim glasom.

Pogledao sam u Saru. Mršava, koščata žena, iako manja rastom od Hartlija, izgledala je nekako veća. »Ako nemate ništa protiv, doktore,« — rekla je slatko se smešeći. Od njenog osmeha mi nije bilo ništa bolje. Nekako nije išao uz pomalo gorak izraz koji su odavale bore zbijene oko njenih usana. Nosila je naočare sa čeličnim okvirima i podsećala me na neku misionarku.

Uveo sam ih oboje u svoju ordinaciju. Kada smo posedali, pogledao sam u Hartlija. »Zbog čega ste hteli da pođe i vaša supruga?« — pitao sam.

»Osećam se ugodnije ako je ona pored mene«, tromo je odgovorio. Bez naročite topline; ovo je bila samo izjava o činjeničnom stanju.

Verovatno sam ih pogledao ispitivački.

»Hartli je takav već duže vremena, doktore,« — izjavila je Sara smešeći se veselo. »Ne da mi da ga ostavim ni za momenat.«

»Je li to zbog toga što ste ljubomorni?« — pitao sam Hartlija.

»Nije«, rekao je tupo.

»Pa onda, zbog čega?«

»Bojim se.«

»**Cega** se bojite?« — pitao sam.

»Ne znam čega. Jednostavno se bojim.«

»**Ja** mislim da je to zbog njegovih misli, doktore,« — upala je Sara. »Hajde, Hartli, njemu možeš da pričaš o tvojim mislima«, poučila ga je. Hartli ništa nije rekao.

»O kakvim to mislima ona govori?« — pitao sam.

»O mojim mislima o ubistvu«, odgovorio je Hartli monotonno.

»Ubistvu?« — ponovio sam. »Hoćete da kažete da razmišljate o ubijanju?«

»Ne. Samo. ubij.«

»Ništa **ne** razumem«, nemoćno sam rekao.

»To je samo pomisao na reč«, objasnio je Hartli bez emocija. »Pada mi na pamet reč ‚ubij\ Kao da je neko izgovara. Može da se pojavi bilo kada, ali to najčešće bude ujutru. Kada ujutru ustanem i pođem da se brijem, dok se gledam u ogledalu, to je već tu. ‚Ubij\ Skoro svakog jutra.«

»Mislite isto kao halucinacija?« — zapitkivao sam.

»**Čujete** glas koji vam kaže da ubijete.«

»Ne«, odgovorio je Hartli. »To nije glas nego samo reč **u** mojoj glavi.«

»Dok se brijete?«

»Da. Ujutru mi je uvek najgore.«

»Da li za brijanje koristite brijač?« — iznenada mi je proradila intuicija. Hartli je klimnuo glavom. »Zvuči kao da biste hteli nekoga da ubijete brijačem«, nastavio sam.

Hartli je izgledao zaplašen. To je bio prvi znak emocije koji je pokazao: »Ne«, odlučno je rekao. »Nikoga ja ne želim da ubijem. Nije to osećanje — to je samo reč.«

»Da, **ali** izgleda da ste pokušali da ubijete sebe«, primetio sam. »Zbog čega?«

»Osećam se tako grozno. Niko od mene nema nikakve koristi. Sari sam samo teret **u** životu.« Njegov glas se svom težinom navalio na mene. Život sa njim sigurno nije pesma.

»Je li vam on teret **u** životu?« — pitao sam Saru.

»Ma, ja se ne bunim«, odgovorila je ona živahno. »Volela bih da imam malo više vremena za sebe. I naravno, da imamo malo više para.«

»Znači jeste vam na teretu?«

»Gospod mi daje snagu«, Sara je odgovorila.

»Kako to da nemate dovoljno para?« — pitao sam.

»Hartli ne radi već osam godina. Toliko je depresivan, siroto srce. Ali provučemo se nekako zahvaljujući mom poslu u telefonskoj kompaniji.«

»Nekada sam bio trgovac«, upao je Hartli žalosnim glasom.

»Da, uspeo je da radi prvih deset godina našeg braka«, složila se Sara, »Ali nikada nije bio dovoljno agresivan — je T tako, dušo?«

»One godine kada smo se venčali, zaradio sam preko dvadeset hiljada dolara samo na proviziji«, pobunio se Hartli.

»Da, ali to je bilo pedeset šeste. To je bila izuzetna godina za prodaju električnih prekidača«, objasnila je Sara strpljivo. »Svako ko je te godine prodavao električne prekidače mogao je da zaradi te pare.«

Hartli je ćutao.

»Zbog čega ste prestali da radite?« — pitao sam ga.

»Moja depresija. Tako sam se grozno osećao ujutru da više nisam mogao da radim.«

»Zbog čega ste bili toliko depresivni?«

Hartli je izgledao zbunjen. Kao da nečega nije mogao da se seti. »Mora da je to bilo zbog onih mojih reči«, najzad je progovorio.

»Mislite, one reči u vašoj glavi, kao ,ubij'?«

Klimnuo je glavom.

Rekli ste, reči — u množini. Da li je bilo još nekih reči?« — pitao sam.

Hartli je ćutao.

»Hajde, dušo«, rekla je Sara, »ispričaj doktoru i o drugim recima.«

»Pa, jeste. Ponekad se pojave i druge reči«, priznao je oklevajući. Kao, ,seci' i ,čekić\«

»I šta još?«

»Ponekad ,krv\«

»To su sve ljutite reci«, primetio sam, »mislim da vam one ne bi dolazile da niste vrlo ljuti.«

»Ja nisam ljut«, tupo je insistirao Hartli.

»Sta vi mislite?« — pitao sam okrećući se Sari. »Da li je Hartli ljut?«

»Oh, ja mislim da me on mrzi«, odgovorila je uz svoj veseli osmeh kao da govori o simpatičnom nestašluku komšijskog deteta.

Buljio sam u nju u neverici. I sam sam počinjao da sumnjam da je u tome stvar, ali nisam očekivao da je ona toga potpuno svesna i tako mirna.

»Zar se ne bojite da može da vas povredi?« — pitao sam.

»O, ne. Hartli ni muvu ne bi zgazio — je l' da, dušo?« Hartli nije odgovorio.

»Ozbiljno«, rekao sam Sari, »on razmišlja o krvi i čekiću. Cini mi se da, kada bih bio na vašem mestu, prilično bih se bojao da živim sa mužem koji me mrzi i razmišlja o takvim stvarima.«

»Ali vi ne shvatate, doktore«, bezbrižno je Sara objasnila.

»On nikako ne može da me povredi. On je takav slabić.«

Bacio sam brz pogled na Hartli ja. Na njegovom licu nije bilo apsolutno nikakvog izraza. Sedeo sam tako zapanjen, u tišini, skoro ceo minut, pokušavajući da smislim kako da nastavim. Najzad sam ga upitao: »Kako se osećate kada čujete da vas vaša žena naziva slabićem?«

»Ima pravo. Ja jesam slabić«, promrmljao je.

»Ako ona ima pravo, onda kako se osećate zbog *toga*?«

»Voleo bih da sam jači«, odgovorio je bez oduševljenja.

»Hartli čak ne može ni da vozi«, upala je Sara. »Ne usuđuje se bez mene ni iz kuće da izađe. Ne srne da ode ni do samousluge ili bilo kog mesta gde ima puno ljudi — je l' tako, dušo?«

Klimnuo je u znak tupog odobravanja.

»Vi se, izgleda, u svemu slažete sa vašom suprugom«, primetio sam.

»Ona je u pravu. Ja nigde ne mogu da idem bez nje.«

»Zbog čega?«

»Plašim se.«

»Kog đavola se plašite?« — pitao sam pokušavajući da ga razmrdam.

»Ne znam«, ponizno je odgovorio. »Jedino što mogu da kažem jeste da se uplašim uvek kada treba nešto sam da uradim. Plašim se kad god Sare nema u blizini da mi pomogne.«

»Govorite kao da ste malo dete«, primetio sam.

Tu se Sara samozadovoljno osmehnula. »On i jeste dete u nekom smislu«, rekla je. »Ti nisi baš sasvim odrastao, je li, dušo?«

»Možda vi ne želite da on odraste«, rekao sam brzo se okrećući ka njoj.

Sara me je iznenada ošinula pogledom punim mržnje. »Želim?« — dreknula je. »Kada je iko pitao šta ja želim? Moje želje nisu važne. Moje želje nikada nikome nisu bile važne. Ne radi se o tome šta ja želim ili ne želim, već šta moram da radim, šta Gospod od mene zahteva da radim. Koga je briga što je Hartli takav teret? Koga je briga što ja moram sve da radim, svuda da vozim, da obavljam sve kupovine? Ali ja se ne žalim. Ne. Kakvog prava imam da se žalim? Ne. Sara nema nikakvih prava. Sara se ne žali. Hartli je u depresiji. Ja ne treba da se žalim. Hartli je crv od čoveka. Ali koga je briga za Saru? Ja samo podnosim teret koji mi je Gospod odredio. Sara samo radi ono što mora.«

Bio sam iznenađen njenom oštrinom i nisam bio siguran da želim ponovo da se upletem u istu stvar. Ali, nastavio sam, više iz radoznalosti nego zato što sam verovao da mogu bilo kako da pomognem u toj situaciji. »Koliko znam, vas dvoje nemate dece«, rekao sam. »Da li ste to sami odlučili?«

»Hartli nije sposoban da ima dece«, izjavila je Sara.

»Zbilja? Da li se zna zbog čega?«

Sara me je pogledala kao da ni o čemu nemam pojma. »Zbog toga što sam ja bila na ginekološkom pregledu i doktor je rekao da je sa mnom sve u redu.«

»Jeste li i vi bili na pregledu?« — pitao sam Hartlija. Odmahnuo je glavom.

»Zbog čega?«

»A zašto da idem?« — usprotivio se kao da sam nesposoban da vidim ono što je očigledno. »Ako Sari ništa ne fali, znači da meni fali.«

»Hartli, vi ste najpasivniji čovek koga sam u životu video«, rekao sam. »Vi pasivno uzimate zdravo za gotovo ono što vam vaša žena kaže, kao da to mora da bude istina. Vi pasivno prihvatate da to što je sa njom sve u redu, automatski znači da sa vama nije. Ima puno slučajeva gde je i kod muža i kod žene sve potpuno normalno, pa ipak nemaju dece. Možda je i kod vas sve sasvim u redu. Zašto ne proverite?«

»To nema svrhe, doktore«, odgovorila je Sara umesto njega. »Mi smo suviše stari za decu. A nemamo ni para za još testova. Vi ste zaboravili da sam ja jedina koja zarađujem. Osim toga«, dodala je smešeći se, »zar možete da zamislite Hartlija u ulozi oca? On čak ne može ni da zarađuje za život.«

»Ali zar ne bi vredelo da Hartli bar zna da fizički nije nesposoban da ima decu?«

»Sara je u pravu«, rekao je Hartli braneći izjavu svoje žene da je nesposoban. »To nema nikakve svrhe.«

Sada sam već bio vrlo umoran. Moj sledeći pacijent je bio na redu kroz dvadeset minuta, ali imao sam jaku želju da ovde prekinem ovaj razgovor. Nije bilo nikakve nade za bilo kakvu promenu. Nisam video nikakvu mogućnost da pomognem Hartliju. Suviše je duboko zagazio. Ali zbog čega? Sta i kako je, za ime Boga, dovelo do ovakve nesreće? »Pričajte mi o svom detinjstvu«, rekao sam.

»Nema šta da se kaže«, promrmlja Hartli.

»Dokle ste stigli u obrazovanju?« — pitao sam.

»Hartli je studirao na Jelu«, ponovo je Sara odgovorila umesto njega, »ali je popadao na ispitima, je **V** da dušo?«

Hartli je klimnuo glavom.

Razboleo sam se od pomisli da je ovaj crv od čoveka, kako ga je Sara sasvim tačno i grubo nazvala, jednom bio bistar student univerziteta. »Kako ste uspeali da se upišete na Jel?« — pitao sam.

»Moja porodica je bila bogata.«

»Ali mora da ste i vi bili prilično inteligentni«, primetio sam.

»Biti inteligentan ništa ne vredi ako čovek ne radi«, opet se umešala Sara. »Ja uvek kažem: koliko radiš, toliko i vrediš.«

Okrenuo sam se njoj. »Da li ste svesni da svaki put kada sam pokušao da upravim pažnju na dobre strane vašeg supruga, vi ste upadali da ga kastrirate?«

Ona je počela da sikće: »Ja ga kastriram? Ja sam ta koja ga kastriram? Svi ste vi doktori jednaki. Kažu, možda ga vi kastrirate. Ja sam za sve kriva, je T? O, da, Sara je kriva za sve. On je bez posla, on ne vozi, on ništa ne radi, ali sve je to Sarina krivica. Ja ću nešto da vam kažem, bio je on kastriran i pre nego što je mene upoznao. Majka mu je bila alkoholičarska mrcina. Otac mu je bio slabić isto kao i on. Nije bio sposoban ni školu da završi. A onda su još pričali da sam se udala za pare. Ha! Koje pare? Ta drolja, njegova majka, sve je pare potrošila na šljokanje. Ja nikakve pare nisam videla. Mene nikada niko nije pomagao. Saru niko ne pomaže. Sara sve sama radi. Ali zato mogu da je optužuju da ga kastrira. Mislite da ikoga od njih ja zanimam? Ne. Nikoga. Mene samo optužuju.«

»Mene biste mogli da zimate, Saro«, rekao sam blago i dodao, »ako mi to dozvoljavate. Zašto mi ne pričate o sebi? Kažite mi nešto o svojoj porodici i detinjstvu?«

»Znači, sada sam ja pacijent, je li?« — pitala je ogorčeno. »E, pa žao mi je, ali odbijam da budem vaše zamorče. Ne treba mi vaša pomoć. Meni ništa ne fali. Za sve što mi treba uvek mogu da se obratim mom popu. On me razume. On shvata teškoće kroz koje prolazim. Bog mi daje svu potrebnu snagu. Ja sam ovde dovela Hartlija da bi se

njemu pomoglo. On je taj kome treba pomoć. Njemu vi pomozite ako ste u stanju.«

»Saro, ja vam ozbiljno govorim«, rekao sam. »Vi ste potpuno u pravu kada kažete da Hartliju treba pomoć i mi ćemo mu pomoći koliko god budemo mogli. Ali ja mislim da i vama treba pomoć. Vi se nalazite u veoma teškoj situaciji i vidim da vas ona ponekad prilično potrese. Mislim da biste se mnogo bolje osećali kada biste sa nekim mogli da razgovarate ili kada biste mi dozvolili da vam dam neko blago sredstvo za umirenje.«

Ali dotle se Sara već sabrala. Zavalivši se u stolici, smešila se na mene kao da sam neki simpatičan, ali pomalo izgubljen mladi čovek. »Hvala vam, doktore, veoma ste ljubazni«, rekla je, »ali na žalost, ja nisam potresena. Vrlo je malo toga na ovom svetu što može mene da potrese.«

»Usuđujem se da se ne složim sa tim«, usprotivio sam se. »Mislim da ste se malopre baš potresli. Vrlo potresli.«

»Pa, možda ste i u pravu, doktore«, odgovorila je Sara, ne dozvoljavajući sebi da se ponovo uzbudi. »Hartlijeva bolest je za mene veliki teret. Bilo bi mi mnogo lakše kada on ne bi postojao.«

U sebi sam se zgrčio. Sve ovo, kao da nije imalo nikakvog efekta na Hartlija. On je već bio u takvoj depresiji i toliko izgažen da ga više ništa nije pogađalo. »Zašto ga onda ne ostavite?« — pitao sam. »Mislim da bi vam bilo bolje bez tog tereta. A možda bi na kraju krajeva bilo bolje i za Hartlija jer bi ga to primoralo da stane na svoje noge?«

»Ah, bojim se da sam Hartliju suviše potrebna da bi tako nešto uopšte došlo u obzir, doktore«, odgovorila je Sara uz materinski osmeh. Okrenula se svom mužu: »Ti ne bi mogao da živiš bez mene, zar ne, dušo?«

Hartli je izgledao prestravljen.

»To bi svakako bilo veoma teško za njega«, složio sam se. »Ali, mogli bismo da sredimo da provede neko vreme u bolnici. Vi ćete znati da je on tamo na dobroj nezi i da može da ostane sve dok mu ne bude bolje.«

»Misliš da bi to voleo, dušo?« — pitala ga je Sara. »Da li bi voleo da opet odeš u bolnicu i da ja opet moram \$a te ostavim?«

»Molim te«, zakuka Hartli, »molim te, nemoj.«

»Kaži, dušo, doktoru zbog čega nećeš da te ostavim«, naredila mu je.

»Ja te volim«, zacvileo je Hartli.

»Eto vidite, doktore,« — pobedonosno je objasnila Sara. »Ja ne mogu da ga ostavim zato što me voli.«

»Ali, da li vi volite njega?« — pitao sam.

»Volim?« — pitala je Sara gotovo zabavljajući se. »Sta tu ima da se voli? Ne, mislim da bi to najbolje moglo da se nazove osećanjem dužnosti, doktore. Ja imam dužnost da vodim o njemu računa.«

»Nisam siguran šta je tu dužnost, a šta potreba sa vaše strane«, rekao sam suprotstavljajući joj se. »Gledano odavde, meni se čini da u vama postoji duboko ukorenjena potreba za teretom koji Hartli predstavlja. Možda je to zbog toga što nikada niste imali dece. Možda od Hartlija pokušavate da napravite dete koje niste mogli da imate. Ne znam. Ali znam da iz nekog razloga imate neodoljivu želju da njime dominirate isto kao što i on ima neodoljivu želju da od vas zavisi. Ovaj čudni brak podmiruje vaše potrebe isto koliko i njegove.«

Sara se neprijatno nasmejala čudnim, šupljim kiko-
tom. »Babe i žabe, doktore«, rekla je. »Ili, jabuke i pomorandže. Ne možete ih upoređivati. Ne možete upoređivati mene sa Hartlijem; mi smo kao jabuke i pomorandže. Ali vi ne znate ko je ko je l' tako? Jesam li ja jabuka ili pomorandža? Je li moja koža glatka ili hrapava? Ili možda debela?« Ponovo se onako zakikotala. »Da, ja sam verovatno debelokožac. Mi, koje proganjaju, moramo da bude-
mo debelokošci. Vi ste pseudonaučni progonitelji. Ali to je u redu. Znam ja kako treba sa onima koji vole da ljušte pomorandže i seckaju jabuke. Gospod me voli. Naša je moć na nebesima. Možete vi da mislite i pričate šta god hoćete. Sve je to đubre«, siktala je. »I tako će i završiti, zar ne? Kore od pomorandži i kriške jabuka — • u đubrištu.

A i vi ćete tamo završiti, vi pseudonaučni progonitelji. U dubrištu. Sa ostalim voćem«, završila je pobedonosno.

Uplašio sam se da, možda, nisam pogrešio što sam se konfrontirao sa Sarom i slušao je dok je gubila kontrolu. Bilo je sasvim dovoljno što je Hartli pokušavao da izvrši samoubistvo i životario svoju bednu, patetičnu egzistenciju. Sta ako oboje završe u bolnici? Ona se verovatno osećala priteranom uza zid. Bolje da joj dam dosta prostora da se ponovo pribere. »E, pa došli smo do kraja našeg današnjeg sastanka«, rekao sam, i moramo da napravimo plan za terapiju. Kako mi se čini, vi, Saro, ne smatrate da vam je u ovom trenutku potrebna terapija i meni se čini da sasvim dobro funkcionišete. Ali, izgleda, da je Hartliju definitivno potrebna pomoć, šta vi mislite?«

»Jeste, jadni Hartli nije baš u najboljem stanju«, složila se Sara kao da se proteklih nekoliko minuta nikada nisu dogodili. »Moramo učiniti sve što možemo da mu nekako pomognemo.«

U sebi sam odahnuo. Izgleda da moje uplitanje u njihov brak nije pogoršalo situaciju, mada ništa nije ni pomoglo. »Da li mislite da treba da nastavite sa uzimanjem lekova?« — pitao sam Hartlija.

On je nemo klimnuo glavom. »Tvoje misli mogu da budu još gore ako ne uzimaš lekove, je T da dušo?« — rekla je Sara. On je opet klimnuo.

»Verujem da je tako«, rekao sam. »Sta mislite o psihoterapiji? Da li biste voleli da sa nekim detaljno razgovarate o sebi?«

Hartli je odmahnuo glavom. »Od toga mi bude loše«, promrmljao je.

»Njegov prošli pokušaj samoubistva je bio u vreme kada su pokušavali da mu daju psihoterapiju«, potvrdila je Sara.

Napisao sam recept za isti lek u istoj dozi koju je Hartli primao u bolnici i rekao da bih kroz tri nedelje želeo ponovo da ga vidim da bismo proverili da li u tretmanu treba nešto da se izmeni. »Ali sledeći sastanak neće biti ovako dug«, rekao sam, »u stvari, biće veoma kratak.«

»Naravno, doktore«, rekla je Sara, pošto smo sve troje ustali. »Vi ste već toliko učinili za Hartlija. Zaista ne znam kako da vam se zahvalimo.«

Dva minuta kasnije, pošto sam u Hartlijev karton upisao kratku belešku, pošao sam na kafu. Hartli i Sara su upravo završili plaćanje kod sekretarice i dok su išli prema izlazu, čuo sam Saru kako kaže: »Ovaj doktor je mnogo simpatičniji od onog na drugoj klinici, je 1* da? Bar je Amerikanac. Onoga ništa nismo razumeli kad je pričao, je T da dušo?«

Možda je najinteresantniji aspekt ovog slučaja ne toliko Sarino zlo, koliko Hartlijev odnos prema njemu. Hartli je bio Sarin rob. Tema ropstva se neretko pojavljuje u bajkama i mitovima, gde su princ, princeza ili neka druga bića zarobljeni zlom silom neke veštice ili demona. Kao i ostali mitovi o zlu i za ove treba dublje proučavanje. Ali za razliku od junaka takvih mitova, ja Hartlija nisam mogao da spasem ropstva. On je svojom voljom bio u ropstvu. On je dobrovoljno prodao Sari svoju dušu da je ona čuva. Zbog čega? U jednom momentu tokom seanse rekao sam Hartliju da je »najpasivniji čovek koga sam u životu video«. Pasivna osoba znači neaktivna osoba — osoba koja uzima umesto da daje, onaj koji prati umesto da vodi, prima umesto da čini. Mogao sam da upotrebim i neku drugu reč: »zavistan«, »infantilan«, »lenj«. *² Hartli je bio monumentalno lenj. Njegov odnos sa Sarom je bio odnos deteta koje se vezalo za majku. On čak nije mogao ni da dođe sam v, moju ordinaciju, a kamoli da rizikuje da utroši energiju u nezavisno, sopstveno razmišljanje.

Zbog čega je Hartli bio tako ekstremno lenj, ne znamo. Sarini komentari o njegovoj majci-alkoholičaru i ocu-slabiću govore o mogućnosti da su bili lenji roditelji koji se nisu mnogo zauzimali oko ispunjavanja Hartlijevih potreba u ranom detinjstvu. Možemo da pretpostavimo da je u vreme kada je sreo Saru Hartli već bio veoma lenja osoba, dete u odeći odraslog, koje nesvesno traži jaku majku koju nikada nije imao, da o njemu vodi brigu. Sara je potpuno odgovarala njegovim zahtevima, baš kao što je

on odgovarao njenoj potrebi da ima potencijalnog roba. Kada je jednom odnos među njima bio uspostavljen, počelo je vrzino kolo koje je, prirodno, pojačavalo intenzitet njihovih bolesti. Njena dominacija je još više podsticala njegovu podređenost, a njegova slabost je pothranjivala njenu želju da ima moć nad nekim.

Prema tome, Hartli nije bio samo nevoljna žrtva Sarinog zla. Ovo je važno, jer predstavlja dobar primer opšteg pravila: mi nikada slučajno ne postanemo partneri zla. To što nas, odrasle osobe, uteruju u zamke zla nije sudbina; mi te zamke sami postavljamo. Ovaj princip ćemo videti u akciji u jednom od sledećih poglavlja, gde ćemo se baviti fenomenom grupnog zla i pokušati da razmotrimo šta je to što čini da se ogroman broj ljudi tako lako udruži u primerima najodvratnijeg ponašanja.

Ali za sada ćemo ostati na najmanjoj od grupa — ^jednom paru — i posmatrati kako dvoje ljudi zajedno učestvuju u zlu. Slučaj Hartlija i Sare je interesantan delimično i zbog toga što izgleda nemoguće odrediti ko je u tom paru *onaj* koji je zao. Oba Bobijeva roditelja su izgledala zla. Gospodin i gospođa R. su izgledali podjednako upleteni u uništavanje Rodžerovog duha. Usled same prirode njihovog zla nije mi bilo moguće da im se dovoljno približim da bih ih dobro upoznao. Moja pretpostavka je da oni nisu bili baš podjednako zli kao što su izgledali. Sumnjam da je moguće da dvoje podjednako zlih ljudi opstanu zajedno u tako bliskoj zajednici kao što je brak. Bili bi suviše destruktivni za bilo kakvu kooperaciju. Zbog toga verujem da je u slučaju Bobijevih roditelja, jedno do njih dvoje bilo dominantni je u njihovom zajedničkom zlu i verujem da je to bio slučaj i sa gospodinom i gospođom R. Mislim da bismo, kada bismo bili u situaciji da ih izbliza ispitamo, našli da je u svakom paru zlih ljudi jedna osoba manje ili više u ropstvu druge, mada ne do one mere u kojoj je to bio Hartli.

Ako se čitaocu Sarin i Hartlijev odnos čini bizarnim, ja ću se složiti. Njihov slučaj sam izabrao baš zbog toga što su bili najbolesniji par koji sam sreo u dugogodišnjoj psihijatrijskoj praksi. Ma koliko bizaran, njihov

odnos je dobra ilustracija tipa odnosa koji je zapravo vrlo čest. Fenomen bračnog ropstva uopšte nije retkost. Čitaoci koji su i sami psihijatri viđali su u svojoj svakodnevnoj praksi na desetine takvih slučajeva. A i ostali čitaoci će, ako razmisle, sigurno prepoznati ovaj tip braka bar kod nekih ljudi koje poznaju.

Zlo je definisano kao upotreba moći da bi se uništio duhovni razvoj drugih u cilju odbrane i očuvanja integriteta naše obolele ličnosti. Ukratko, to je iskorišćavanje drugih. Mi ne iskorišćavamo jake već slabe ljude. Jer da bi zli ljudi koristili svoju moć, znači da moraju pre svega da je imaju. Oni moraju da imaju bar nekakvu dominantnost nad svojim žrtvama. Najuobičajeniji primer dominantnosti je dominantnost roditelja nad decom. Deca su slaba, bespomoćna i ne mogu da se izbave iz odnosa sa roditeljima. Zbog toga i nije čudo što deca kao što su Bobi i Rodžer predstavljaju većinu žrtava zla. Oni jednostavno nemaju ni dovoljno slobode ni snage da se izbave. A i kada odrasli poslanu žrtve zla, to znači da nemaju snage da se izbave. Oni mogu biti nemoćni u situaciji kada im neko prisloni revolver uz glavu, ili kada ih, kao što je bilo sa Jevrejima, u gomili sprovode u gasnu komoru ili kada ih, kao stanovnike Milaja, poredaju na streljanje. A mogu biti nemoćni i usled sopstvenog nedostatka hrabrosti. Za razliku od Jevreja ili stanovnika Milaja i za razliku od dece, Hartli je fizički bio u stanju da se izbavi. U teoriji, on je mogao jednostavno da napusti Saru. Ali on se za nju vezao lancima lenjosti i zavisnosti i mada je imao zvanje odrasle osobe, pristajao je da bude nemoćno dete. Kada god odrasla osoba, osim ako nije pod pretnjom pištolja, postane žrtva zla, to je zbog toga što je na ovaj ili onaj način napravila Hartlijevu pogodbu.

MENTALNA BOLEST I IMENOVANJE ZLA

Pojam imenovanja je tema ovog rada. Nje smo se u nekoliko navrata već dotakli: nauka je propustila da zlo imenuje jednim od predmeta proučavanja; taj se na-

živ ne pominje ni u psihijatrijskom leksikonu; mi se usuđujemo da neke ljude nazovemo zlim; zbog toga u njihovom prisustvu ponekad osećamo *bezimenu užas* i odbojnost; međutim, imenovanje zla nije bez opasnosti.

Kad nešto nazovemo pravim imenom, mi nad njime stičemo izvesnu moć. Mi ga kroz to ime identifikujemo. Bessposobni smo pred bolešću kojoj ne znamo tačan naziv, kao što je, na primer, »pneumokokna pneumonija« ili »plućna embolija«. Bez ovakve identifikacije smo izgubljeni kada treba da odredimo način lečenja. Velika je razlika i sa stanovišta terapije i sa stanovišta prognoze da li ćemo poremećaj kod pacijenta označiti kao »šizofreniju« ili »psihoneurozu«. Čak i kada nemamo efikasan način lečenja, dobro je imati bar ime oboljenja. Pitirijaza je ružna i ponekad neugodna kožna bolest za koju ne postoji adekvatna terapija. Ali pacijent će rado platiti dermatologa ako mu ovaj kaže: »Ma, to je samo pitirijaza. Nije lepra. Za nju nemamo leka, ali ne brinite, neće vam naškoditi i za dva do tri meseca će proći sama od sebe.«

Mi ne možemo čak ni da počnemo da se bavimo nekom bolešću dok je ne identifikujemo pomoću njenog adekvatnog imena. Lečenje oboljenja počinje od njegove dijagnoze. Ali da li je zlo bolest? Mnogi će reći da nije. Postoje brojni razlozi iz kojih čovek okleva da zlo stavi u kategoriju bolesti. Neki od njih su emocionalni. Na primer, navikli smo da prema obolelim ljudima osećamo sažaljenje i razumevanje, ali emocije koje u nama budi zlo su ljutnja i odvratnost ako ne i mržnja. Da li treba da osećamo sažaljenje i razumevanje prema roditeljima koji za Božić svom detetu poklanjaju oružje kojim je njegov stariji brat izvršio samoubistvo? Da li treba sa blagonaklonošću da gledamo na svakog ubicu, osim u slučajevima kada se radi o onima koji su očigledno ludi, »sišli s uma«. Ljudi koje smo ovde označili kao zle nisu ludi u uobičajenom smislu reči. Oni nisu mahniti, oni ne trambunjaju. Oni su usklađeni ljudi kulturnog ponašanja, koji rade odgovorne poslove, zarađuju novac, koji, na izgled, glatko funkcionišu u okviru svojih društvenih sistema i veoma ih je teško u površnoj analizi otkriti i označiti kao

i malo poremećene. Međutim, to što kada imamo posla sa zlim ljudima, mi teško da osećamo i delić razumevanja, govori samo o našoj emocionalnoj reakciji a ne daje odgovor na pitanje da li je zlo bolest ili nije. Lepru smo smatrali bolešću i u vreme kada smo se još plašili i gadjili gubavaca.

Ako sada zanemarimo naše emocionalne reakcije na zlo, doći ćemo do tri racionalna razloga koji nas sputavaju da zlo smatramo bolešću. Iako su sva ta tri razloga na svoj način ubedljiva, ja ću ipak ostati na poziciji da zlo treba da se smatra mentalnim oboljenjem. To ću potkrepiti analizom onoga što je pogrešno u svakom od njih. Po prvom, obolelim ljudima smatramo samo one koji pate od neke vrste nesposobnosti ili bola — ne postoji bolest bez patnje. Ovaj vrlo stari argument je još uvek, kao i u stara vremena, izložen oštrim napadima. Čak i sama reč »bolest« znači patnju. Kao što je poznato, mi sebe definišemo kao bolesne kada smo u stanju patnje koja nije neophodna i koju ne želimo.

A »zli ljudi« koje smo opisali sebe ni u kom slučaju ne smatraju obolelim i ne bi se reklo da pate. Oni sebe sigurno ne bi identifikovali kao. pacijente. U stvari, kao što sam već rekao, za zle ljude je karakteristično da, u svojoj narcisoidnosti, veruju da im ništa ne fali i da su primer ljudske psihološke savršenosti. Znači, ako su neprikrivena patnja i lična svest o svojoj obolelosti ono po čemu određujemo da li je neko bolestan ili nije, onda su zli ljudi poslednji koje treba smatrati mentalno obolelima.

Ali u ovom argumentu postoje ogromni propusti. Postoji čitav niz oboljenja koje su u početnim stadijumima potpuno asimptomatična. Neki biznismen je, prilikom rutinskog pregleda otkrio da ima pritisak 200/120, a osećao se potpuno zdravim. Da li da mu prepíšemo lek za snižavanje pritiska (koji će najverovatnije učiniti da se oseća manje zdravim)? Ili da čekamo da doživi fatalni srčani udar pa da onda njegovu hipertenziju okarakterišemo kao bolest? Papanikolau-test je postao deo rutinskog ginekolškog pregleda zbog toga što može da otkrije rak na ma-

terici u vreme kada ga je još moguće lečiti, a to može biti godinama pre nego što žena oseti bilo kakve tegobe. Da li treba da odgađamo bolnu hiruršku intervenciju sve dok ona ne počne da se oseća zaista loše — što će verovatno nastati u vreme kada bude već umirala od propadanja bubrega jer joj je ureter blokiran tumorom? Ako zaista tvrdimo da bolest definišu tekuće tegobe koje izaziva, onda između ostalih, visok krvni pritisak ili rak, u stvari, nisu bolesti. To mi se čini apsurdnim.

Kao što je poznato, ako nam doktor kaže da smo ozbiljno bolesni, mi mu verujemo na reč i počnemo da se smatramo bolesnim bez obzira na to da li nas nešto boli ili ne. Mi prihvatamo njegovu definiciju da smo bolesni i zatim i sami sebe definišemo kao bolesne, premda se, možda, uopšte tako ne osećamo.

Ali nije uvek tako. Uzmimo za primer slučaj seljaka koji usled ozbiljnog srčanog udara gubi svest i hitno ^e prenet u bolnicu. Sledećeg dana, kada se sasvim osvestio u šok-sobi, on po svaku cenu hoće da se oslobodi srčanog monitora koji mu je pričvršćen na grudi i ode kući. Bolničari pokušavaju da mu objasne daje imao srčani udar i da mora da leži da ne bi dobio još jedan. »Gluposti«, urla on, još žešće se otimajući. »Ništa meni ne fali. Srce mi je zdravo kao dren. Ne znam kako ste me skleptali, ali sada me pustite jer moram da pomuzem krave.« Pošto je pozvan doktor i ni nekoliko sledećih pokušaja nisu urodili plodom, da li treba da ga pustimo da se obuče i ode da radi na svojoj njivi? Ili treba da ga obuzdamo kako znamo i umemo, damo mu sedativ i onda pokušamo da mu objasnimo i damo mu vremena da prihvati činjenično stanje?

Ili, uzmimo slučaj alkoholičara u delirijum-tremensu, koji tri dana nije spavao, trese se kao prut, ima temperaturu 40C, puls 145 i teško je dehidrirao. On je ubeđen da je bolnica, u stvari, japanski logor smrti i da mora po svaku cenu odatle da se izbavi inače će ga ubiti. Da li da ga pustimo da izjuri iz bolnice i izbezumljeno jurca po ulicama krijući se iza automobila sve dok ne padne mrtav od iznurenosti, konvulzija ili dehidratizacije? Ili da ga sa-

vladamo i protiv njegove volje damo mu jake doze librijuma da bi najzad pao u san koji mu je bio očajno potreban, da bi posle toga mogao da počne da se oporavlja?

Naravno, u sva tri slučaja ćemo primeniti drugu alternativu jer znamo da su ti ljudi ozbiljno bolesni iako oni sami to ne misle niti prihvataju našu definiciju. Jasno nam je da je njihova nemogućnost da sami sebe definišu kao bolesne, bez obzira ne činjenice koje očigledno vode tome u prilog, i sama deo njihove bolesti. Zar nije tako i sa onima koji su zli? Ne kažem da zle ljude treba fizički savladivati i protiv njihove volje lišavati ih njihovih građanskih prava u normalnim tokovima života. Ali ponavljam ono što sam već rekao da je to što ti ljudi ne vide da su zli integralni deo njihovog stanja. I kažem i to da je svaka bolest, bilo da je to zlo, delirij um, dijabetes ili hipertenzija objektivna realnost i da se ne može definisati na osnovu subjektivnog priznavanja ili nepriznivanja.

I u konceptu po kome se bolest definiše na osnovu emocionalne patnje takođe ima propusta. Kao što sam izneo u knjizi *Put kojim se rede išlo*, često se dešava da baš oni koji su duhovno najzdraviji i napredniji među nama budu izloženi mnogo većim patnjama nego obični ljudi. Veliki vođi, ako su dobri i mudri, često prolaze kroz patnje i muke koje su običnom čoveku nepoznate. Nasuprot tome, u samom korenu mentalnih oboljenja obično leži odbijanje da se prođe kroz neku emocionalnu patnju. Oni koji u potpunosti dozive depresiju, sumnju, konfuziju i očaj mogu biti neuporedivo zdraviji od onih koji su, uglavnom, sigurni, samouvereni i samozadovoljni. Negiranje patnje, u stvari, bolje definiše bolest nego njeno prihvatanje.

Zli ljudi negiraju patnju koju donosi osećaj krivice — bolna spoznaja o sopstvenoj grešnosti, neadekvatnosti i nesavršenosti — i sručuju svoj bol na druge, projektujući na njih svoje nedostatke i okrivljujući njih za sve. Ako oni sami ne pate, ljudi koji sa njima žive često pate. Zli ljudi prouzrokuju patnju. Oni za ljude koji žive pod

njihovom dominacijom stvaraju minijaturno bolesno društvo.

Naše postojanje u realnosti nije samo individualno već i društveno; mi smo integralni delovi većeg organizma koji se zove društvo. Čak iako insistiramo da bolest definišemo na osnovu patnje, nije ni neophodno ni mudro zadržati se isključivo na planu individue. Možda roditelji koje smo opisali sami nisu patili, ali njihove porodice sigurno jesu. Simptomi poremećaja u porodici — depresija, samoubistvo, popuštanje u školi ili krađa — mogu se pripisati njihovom vodstvu. Služeći se terminologijom »teorije sistema«, patnja dece nije bila simptom njihove obolelosti već obolelosti njihovih roditelja. Da li da individuu smatramo zdravom samo na osnovu toga što sama ne pati ni od kakvih tegoba, bez obzira na to koliko patnje i tegoba stvara ljudima oko sebe?

I najzad, ko može da kaže od čega zli ljudi pate? Oni, svakako, ne izgledaju kao da duboko pate. Oni moraju tako da izgledaju jer nisu u stanju da dopuste sebi da priznaju bilo kakav nedostatak. Oni moraju pred sobom da izgledaju kao da su uvek na nivou, da sve stalno drže u svojim rukama. To od njih zahteva njihova narcisoidnost. Međutim, mi znamo da oni nisu zaista na nivou. Ma koliko sebe smatrali kompetentnim roditeljima, mi znamo da oni, u stvari, nisu kompetentni. Njihov kompetentan izgled je samo to: izgled. Pretvaranje. Umesto da budu u sopstvenoj vlasti, oni su u vlasti svoje narcisoidnosti koja ih silom tera da se bez prestanka lažno predstavljaju kao dobri i zdravi ljudi.

Zamislite samo koliko je psihičke energije potrebno da bi se to pretvaranje, toliko karakteristično za zle ljude, neprestano održavalo! Oni verovatno u svoje neiskrene racionalizacije i destruktivne kompenzacije utroše bar onoliko energije koliko i najzdravija osoba u iskreno delovanje iz ljubavi. Zbog čega? Sta je to što ih drži u vlasti i tera ih? U osnovi, to je strah. Oni su prestravljeni od mogućnosti da budu raskrinkani pred svetom i pred sobom. Oni žive u konstantnom strahu od suočavanja sa

sopstvenim zlom. Strah je najbolniji od svih emocija. Ma koliko se dobro pretvarali da su mirni i sabrani u svakodnevnom zbivanjima, zli ljudi provode život u strahu. Taj strah i patnja su **toliko** hronični i **toliko** utkani u njihovo biće da ih **Čni**, možda, više i ne prepoznaju kao takve. A i ako bi ih prepoznali, njihov uvek prisutni narcizam bi im zabranio da to priznaju. **Cak** i ako prema zlim ljudima ne osećamo sažaljenje zbog grozne starosti koja ih očekuje ili zbog stanja u kome će njihove duše biti posle smrti, siguran sam da je njihov život u stanju neprekidne obazrivosti zaista za žaljenje.

Bez obzira da li zli ljudi pate ili ne, doživljaj patnje je toliko subjektivan a njeno značenje toliko kompleksno da mislim da bolest uopšte ne treba definisati na osnovu nje. Umesto toga, bolest i tegobu bih definisao kao *svaki defekt u strukturi tela ili ličnosti koji nas sprečava da ispunimo svoj ljudski potencijal*.

Priznajem, možda se naša mišljenja razlikuju kada se radi o tome šta, u stvari, čini ljudski potencijal. Međutim, u svim kulturama i vremenima, uvek je bilo dovoljno muškaraca i žena koji su u svom odraslom dobu dostigli neku vrstu blaženstva egzistencije zbog čega za njih možemo da kažemo da su »postali uistinu ljudi«. Time mislimo na one čiji životi kao da dodiruju božanske Te ljude možemo proučavati i ispitivati njihove karakteristike.⁴³ Ukratko, to su ljudi koji su svesni i mudri; oni uživaju u životu, a sposobni su da se suoče sa smrću; oni nisu samo produktivni

⁴² Erih From je smislio termin »ince9tuozna simbioza« za jednu od tri komponente »sindroma propadanja«, ili zao tip karakterera. Iako nije u sebi imao druge dve komponente, Hartli je bio živi primer, pokretna definicija incestiozne simbioze. Moja pretpostavka je da je ušao u odnos podređenosti zlu upravo zbog toga. Sto je sam bio delimično zao. Tačno je da mu je bilo sasvim udobno u ropstvu. Nejasno svestan činjenice da je zarobljen u užasnoj stupici, on se opsesivno bacakao između dva najlakša načina da se izbavi: da ubije Saru ili da ubije sebe. Ali je bio suviše lenj da Čak i pomisli na jedini legitimni izlaz koji je stajao otvoren pred njim: očigledan, teži izlaz psihološke nezavisnosti.

⁴³ Vidi opis »samoostvarenih« ličnosti koji daje Abraham Maslow u knjizi *Motivacija i ličnost* (Harper Bros., 1954).

već i kreativni i očigledno imaju ljubavi za ostala ljudska bića koja predvode dobrotom i namere i ishode.

Međutim, većina ljudi je toliko osakaćena i u telu i u duhu da, bez ogromne psihoterapeutske pomoći, nikada neće dostići to uzvišeno stanje. U tim legijama bogalja — masi čovečanstva koja pati — žive zli, koje možda još i ponajviše treba sažaljevati.

Rekao sam da postoje još dva razloga iz kojih oklevamo da zlo okarakterišemo kao bolest. Njima možemo da se suprotstavimo sa manje reci. Jedan je postavka da je svako ko je bolestan samim tim i žrtva. Mi imamo tendenciju da bolest posmatramo kao nešto što nas je snašlo, kao okolnost nad kojom mi nemamo nikakvu kontrolu, kao nesrećan slučaj koji nam je nametnula besmislena sudbina, kao prokletstvo u čijem stvaranju mi nismo učestvovali.

Mnoge bolesti zaista tako izgledaju. Ali, čini mi se da za mnoge, ili možda čak većinu, to uopšte ne važi. Je li de te koje istrči na ulicu iako mu je bilo rečeno da to ne uradi žrtva ako ga udari automobil? Ili čovek koji doživi saobraćajnu »nesreću«, a jurio je daleko iznad dozvoljene brzine da ne bi zakasnio na sastanak? Ili da pogledamo za trenutak ogroman spisak **psihosomatskih** oboljenja i bolesti prouzrokovanih stresom? Da li su ljudi koji pate od glavobolja zbog toga što ne vole svoj posao, žrtve? Žrtve čega? Žena koja dobije napad astme kad god se nađe u situaciji u kojoj se oseća zapostavljenom, izolovanom i nevoljenom. Je li ona žrtva? Na ovaj ili onaj način, svi ovi ljudi i brojni drugi su sopstvene žrtve. Njihovi motivi, promašaji i opredeljenja u životu duboko i intimno su povezani sa stvaranjem njihovih povreda i oboljenja. I mada su donekle sami odgovorni za svoje stanje, mi ih ipak smatramo bolesnim.

Ovo pitanje, sa posebnim osvrtom na alkoholizam, nedavno je bilo tema debate u kojoj su jedni energično tvrdili da je alkoholizam bolest, a drugi da nije jer mu se ljudi sami predaju. Učesnici nisu bili samo lekari već i razna pravna lica i na kraju su zaključili da alkoholizam jeste

bolest iako alkoholičari često nisu žrtve nikoga do samih sebe.

Slično je i sa zlom. Zlo individue gotovo uvek bar donekle ima veze sa okolnostima pod kojima je rasla, sa grešima njenih roditelja i sa onim što su oni sobom doneli. Međutim, zlo je ipak stvar ličnog izbora i to ne jednog, već čitavog niza izbora. Činjenica da je svako od nas odgovoran za zdravstveno stanje svoje duše ne znači da je slabo zdravlje nešto različito od bolesti. Još jednom, mislim da stojimo na sigurnom i zdravom tlu ako u pokušaju da definišemo bolesno stanje zanemarimo pojam žrtve i odgovornosti i umesto toga, čvrsto se držimo ponuđene definicije, po kojoj je bolest *svaki defekt u strukturi tela ili ličnosti koji nas sprečava da ispunimo svoj ljudski potencijal*.

I najzad, poslednji argument protiv definisanja zla kao oboljenja je verovanje da se ono ne može lečiti. Zašto nešto čemu se ne zna ni lek ni način lečenja označiti kao bolest? Da u svojoj doktorskoj tašni kojim slučajem imamo eliksir mladosti, bilo bi smisla da starost smatramo bolešću, ali tako uglavnom ili bar trenutno, ne mislimo. Starost prihvatamo kao neizbežan deo ljudske situacije, kao prirodni proces koji nam je dodeljen i protiv koga je glupo buniti se.

Međutim, ovaj argument zanemaruje činjenicu da postoji čitav niz poremećaja, od skleroze multipleks do maulounnosti, za koje ne postoji ni lek ni način lečenja, pa ih ipak, bez oklevanja nazivamo bolestima. Možda ih tako nazivamo jer se nadamo da ćemo naći načina da ih savladamo. Ali zar to nije slučaj i sa zlom? Tačno je da trenutno ne raspoložemo nekim izvodljivim ili efikasnim načinom da lečimo ljude koji su teško oboleli od mržnje i destruktivnosti. U stvari, sama dosadašnja analiza zla otkriva različite razloge iz kojih je izuzetno teško čak i pristupiti tom stanju a da i ne govorimo o njegovom lečenju. Ali, da li je lečenje uopšte moguće? Da li da pred teškoćama koje nas očekuju jednostavno dignemo ruke i uzdahujemo da je stvar »izvan naših moći«? Čak i pored toga što je u pitanju najveći problem ljudskog roda?

Umesto da bude efektan protivargument, činjenica da trenutno ne znamo kako da lečimo zlo u ljudskoj ličnosti, najbolji je razlog da ga nazovemo bolešću. A to je zbog toga što oznaka bolesti podrazumeva da taj poremećaj nije nešto što se ne može izbeći, da je lečenje moguće, da ga treba naučno posmatrati i izučavati a da treba istraživati metode lečenja. Ako je zlo bolest, znači da ga treba smatrati predmetom naučnog istraživanja isto kao što su to šizofrenija ili neurastenija. Osnovna tvrdnja ove knjige je da fenomen zla može i treba da postane predmet naučnog istraživanja. Mi možemo i treba da izađemo iz stanja totalnog neznanja i bespomoćnosti u kome se trenutno nalazimo i krenemo u pravcu istinske psihologije zla.

Ako smo zlo označili kao bolest, onda treba da mu prilazimo sa osećanjem samilosti. Po svojoj prirodi, zli ljudi u nama bude želju da ih uništimo pre nego lečimo, da ih mrzimo pre nego sažaljevamo. Dok ove prirodne reakcije služe za zaštitu neupućenih, one istovremeno sprečavaju i bilo kakvu soluciju. Ne verujem da ćemo se imalo približiti eventualnom razumevanju i, kako se nadam, lečenju ljudskog zla sve dok lekarske profesije ne odluče da zlo nazovu bolešću koja spada u domen njihove profesionalne odgovornosti.

U planinama Severne Karoline živi jedan mudri, stari sveštenik u penziji koji je u svom veku ratovao protiv mračnih sila. Pošto mi je učinio uslugu da pregleda prvi rukopis ove knjige, dao je ovaj komentar: »Drago mi je što ste zlo nazvali bolešću. Ono nije samo bolest; ono je bolest nad bolestima.«

Ako zlo nazovemo psihijatrijskim poremećajem, da li je ono dovoljno jedinstveno da bude zasebna kategorija ili spada u neku od kategorija koje već postoje. Ono što iznenađuje, imajući u vidu meru u kojoj je bilo zapušteno, jeste da zlo bez problema može da se doda u naš postojeći sistem klasifikacije psihijatrijskih oboljenja kao potkategorija. Postojeća, široka kategorija poremećaja ličnosti u ovom trenutku pokriva ona psihijatrijska stanja u kojima negiranje lične odgovornosti predstavlja osnovnu karakteristiku. Time što vrlo nerado prihvataju bilo kakvo oseća-

nje ličnog greha i negiraju svoju nesavršenost, zli ljudi se lako mogu ubrojati u ovu široku dijagnostičku kategoriju. U ovoj klasi čak već postoji podkategorija koju nazivamo »narcisoidnim poremećajem ličnosti«. Ja mislim da bi bilo sasvim adekvatno zle ljude klasifikovati kao specifičnu varijantu narcisoidnog poremećaja ličnosti.

S tim u vezi, ovde moram nešto da dodam. Sećamo se da je Sara, kada sam se sa njom sukobio u pitanju njene odgovornosti za njen brak, potpuno »skrenula«. Trabunjajući o »jabukama i pomorandžama« i »pseudonaučnim proniteljima«, ne samo da je izgubila kontrolu nad sobom nego i sposobnost da prati sopstvene misli, što je više karakteristično za šizofreniju nego za poremećaj ličnosti. Da Sara nije, možda, patila od šizofrenije?

Psihijatri među sobom često spominju nešto što zovu »prolaznom šizofrenijom«. Pod time podrazumevamo ljude kao Sara, koji uglavnom dobro funkcionišu u društvu, koji nikada u potpunosti ne obole od šizofrenije niti moraju da se lece u bolnici, ali koji pokazuju dezorganizaciju u mišljenju — naročito u trenucima stresa — koja podseća na očigledniju »klasičnu« šizofreniju. Ovo, međutim, nije formalna dijagnostička kategorija i to iz dobrog razloga što o tom stanju još uvek dovoljno ne znamo. Ne znamo, u stvari, ni da li između toga i prave šizofrenije zaista postoji veza.⁴⁴

Ali bez obzira na nejasnoću, ovo pitanje se mora razmotriti zbog velikog broja slučajeva gde psihijatri zlim

⁴⁴ Odnos između zla i šizofrenije nije samo predmet za fascinantnu spekulaciju već i za veoma ozbiljno istraživanje. Izgleda da mnogi (ali svakako ne svi) roditelji šizofrenične dece pate ili od povremene Šizofrenije ili od zla ili od oboje. O »šizofrenogeničnim« roditeljima je dosta napisano i obično su to primeri ili prolazne šizofrenije ili zle ličnosti. Da li ovo znači da je prolazna šizofrenija jedna od varijanti prave šizofrenije i radi li se o običnoj genetskoj transmisiji? Ili je šizofrenija deteta psihološki produkt zle destruktivnosti njegovih roditelja? Da li, možda, i samo zlo ima genetsku osnovu kao što je, izgleda, slučaj kod najvećeg broja obolelih od šizofrenije? Ne znamo i nećemo znati sve dok psihobiologija ljudskog zla ne postane predmet opsežnog naučnog istraživanja.

ljudima daju dijagnozu »prolazne šizofrenije«. Nasuprot tome, mnogi ljudi koje nazivamo »prolaznim šizofreničarima« jesu, u stvari, zli. Iako nisu identične, izgleda da se ove dve kategorije u velikoj meri preklapaju. Takođe bi imalo smisla uvesti i element dijagnostičke konfuzije. Prava istina je da je imenovanje zla još uvek u početnom stadijumu.

Bilo kako bilo, ja mislim da je došao trenutak da psihijatrija prepozna jedan novi zaseban tip poremećaja ličnosti koji obuhvata one koje sam nazvao zlim ljudima. Pored odricanja odgovornosti, što je inače karakteristično za sve poremećaje ličnosti, ovom tipu bi se mogle dodati još neke specifičnosti po kojima se izdvaja od ostalih:

(a) upornost u destruktivnom ponašanju i izvlačenju na račun drugih, što je često vrlo prikriveno;

(b) preterana, mada često prikrivena, netolerantnost prema kritici ili bilo kakvoj drugoj formi povrede narcisoidnosti;

(c) pridavanje velike važnosti mišljenju drugih ljudi a i sopstvenom mišljenju kada se radi o njihovoj reputaciji »ljudi od reda«, što doprinosi stabilnosti njihovog načina života, ali ih isto tako i podstiče da budu pretenciozni i da negiraju u sebi postojanje osećanja kao što su mržnja ili osvetoljubivost i

(d) intelektualna neiskrenost, sa pojačanom mogućnošću blagih šizofreničkih poremećaja mišljenja u trenucima stresa.

Do sada sam o neophodnosti da se zlo nazove njegovim pravim imenom govorio sa stanovišta samih zlih ljudi da bismo mogli što bolje da shvatimo prirodu njihove bolesti, da bismo naučili kako da je suzbijemo i, nadam se, jednog dana i lečimo. Ali postoji još jedan razlog da se zlo nazove svojim imenom: lečenje njegovih žrtava.

Da je zle ljude lako prepoznati, identifikovati i da je njima lako upravljati, ne bi bilo potrebe za ovom knjigom. Ali kako stvari zaista stoje, od svih problema, sa ovim je najteže izaći na kraj. Ako je nama, objektivno nezavisnim i zrelim osobama toliko teško da se pomirimo sa činjenicom zla, zamislite kako je tek detetu koje je primorano da

živi u njegovoj sredini. Jedini način da dete emocionalno preživi je masivna fortifikacija njegove psihe. I dok je takva fortifikacija psihološke odbrane neophodna za njegov opstanak u detinjstvu, ona neizbežno donosi poremećaj ili kompromis u kasnijem životu.

I zbog toga se često dešava da deca zlih roditelja u zrelo doba uđu sa značajnim psihijatrijskim poremećajima. Mi već godinama radimo sa takvim žrtvama i često vrlo uspešno, a da nikada nismo morali da upotrebimo reč »zlo«. Ali sumnjam da bi neki od njih mogli u potpunosti da izleče ožiljke od zajedničkog života sa nekim ko je zao ako se uzrok njihovog problema ne nazove pravim imenom.

Pomiriti se sa zlom u sopstvenim roditeljima možda je najteži i najbolniji ispit koji je postavljen pred čoveka. Najveći broj na njemu padne i zbog toga nastavi da bude žrtva. Oni koji uspeju da dostignu taj neophodni bolni uvid u situaciju u stanju su i da zlo nazovu njegovim imenom. Jer, da bismo se sa nečim pomirili, moramo prvo da znamo »kako mu je ime«. Kao terapeuti, mi imamo dužnost da žrtvama zla pomognemo da dođu do pravog imena za ono što ih muči. U vinjetama dva slučaja o kojima ću sada govoriti takva pomoć ne bi uopšte bila moguća da terapeut nije prepoznao lik i izgovorio ime zla.

SLUČAJ VUDU SNA

Andela nije mogla da govori.

Terapiju je počela kada joj je bilo trideset godina zbog toga što nikako i ni sa kim nije uspevala da uspostavi blizak odnos. Bila je kompetentna učiteljica koja je uspešno držala pažnju učenika svojom tečnom elokvencijom. Ali onog momenta kada je trebalo da počne da radi sa mnom, jezik joj se vezao. Dugi periodi tišine bi povremeno bili isprekidani kratkim spazmovima i skoro potpuno nerazumljivim govorom. Kad bi pokušala da govori, često bi već posle nekoliko reči, dršćući briznula u plač. U početku sam mislio da je taj plač izražavao duboku tugu, ali sam postepeno shvatio da je to, u stvari, bio mehanizam

koji je trebalo da je spreči da se artikulirano izražava. Podsetila me je na dete koje plačući pokušava da protestu je protiv nepravednog tretmana i za to još dobije grdnju što odgovara. Anđela je priznala da slične probleme ima u svim svojim bliskim odnosima, ali da je sa mnom najgore. Ja sam za nju predstavljao figuru autoriteta — figuru roditelja. Anđelin otac je napustio porodicu kada joj je bilo pet godina. Majka ju je sama podigla. To je bila čudna žena. Kada je Anđeli, koja je inače Italijanka, bilo jedanaest godina, majka je njenu crnu kosu obojila u plavo. Anđela nije htela da menja boju kose. Ona je volela svoju crnu kosu. Ali njena majka je iz nekog razloga htela da ima plavokoso dete, i to je i dobila.

Ovaj incident je bio tipičan za njihov odnos. Anđelina majka kao da nije mogla ili nije htela da u njoj vidi zasebno ljudsko biće sa ličnim pravima. Na primer, Anđela nije imala nikakvu privatnost. Iako je imala svoju sobu, po naređenju majke, morala je uvek da drži otvorena vrata. Anđeli nikada nije bio jasan smisao ove naredbe, ali je znala da nema svrhe da se raspravlja. Jednom, kada joj je bilo četrnaest godina, pokušala je da zatvori vrata svoje sobe; majka je pala u tešku depresiju koja je trajala više od mesc dana pa je Anđela morala sve to vreme da kuva i vodi računa o svom malom bratu. Prvi izraz do koga smo došli pokušavajući da definišemo tip osobe koji je predstavljala Anđelinina majka, bio je »nametljiva«. Ona je bila nepopravljivo nametljiva. Nije se nimalo ustručavala da uzurpira Anđelininu ličnost i privatnost i nije dozvoljavala da je išta u tome sprečava.

U toku druge godine Anđeline terapije uspeli smo da uspostavimo vezu između njenog ćutanja i nametljivosti njene majke. Ćutanje je bilo jaz koji njena majka nije mogla da premosti. Koliko god da je majka pokušavala da prođe u njenu ličnost i misli, Anđelina ih je ćutanjem branila. U odgovor na svaki majčin pokušaj invazije, Anđeli bi se vezao jezik. Otkrili smo, takođe, da ovaj jaz ćutanja nije služio samo da odbije napade moje majke izvana, *Već* i da Anđelin bes zadrži unutra. Znala je da nema svrhe ni da pokušava da se suprotstavi majci; kazna za taj zločin

bila je surova. Onda je jezik počeo da joj se vezuje kad god bi bila u opasnosti da izrazi srdžbu.

.Kao što je poznato, psihoterapija je veoma napadan proces i terapeut neumitno predstavlja autoritet. Imajući u vidu da sam kod nje igrao ulogu roditelja i da sam pokušavao da prodrem u najskrivenije uglove njenog uma, nije čudo da je u odnosu na mene Anđela tako dramatično reaktivirala jaz ćutanja kojim se služila kroz celo detinjstvo. Tek kada je shvatila da između njene majke i mene postoji suštinska razlika, bila je u stanju da se otrese tog jaza. I mada sam i ja pokušavao da saznam njene misli i čak i da utičem na njih, Anđela je postepeno uvidela da, za razliku od njene majke, ja osećam poštovanje prema njenoj ličnosti i jedinstvenoj individualnosti njene duše. Prošle su dve godine pre nego što je bila u stanju da sa mnom slobodno razgovara.

Ali od majke još uvek nije bila slobodna. Pošto se udala za čoveka koji ju je, kao i njen otac, napustio, Anđela je, ostavši sama sa detetom, morala povremeno da se obraća majci za finansijsku pomoć. Sto je još važnije, nastavila je da se nada da će se njena majka jednoga dana promeniti i početi da je ceni onakvu kakva jeste. U to vreme, tri godine otkako je počela terapiju, Anđela mi je ispričala sledeći san.

»Bila sam kao u nekoj zgradi. Pojavila se neka okultna grupa u belim odorama. Trebalo je da ja budem deo nekakvog strašnog, okultnog rituala. I sama sam imala okultne moći. Mogla sam da se uzdignem sve do tavanice i lebdim. Ali bila sam i deo tog nekakvog rituala i to protiv svoje volje. Bila sam zarobljena u toj situaciji. Bilo je vrlo neprijatno.«

»Sta vi mislite o tom snu?« — pitao sam.

»O, meni je potpuno jasno odakle sve to dolazi«, odgovorila je Anđela. »Prošle nedelje sam na nekoj zabavi upoznala par koji se upravo vratio sa Haitija. Opisali su nam svoju posetu nekom mestu gde se izvodi vudu. To je bio šumski proplanak. Videli su okrvavljeno kamenje i kokoši je perje razbacano unaokolo. Slušala sam ih sa užasom. Sigurna sam da sam zbog toga imala taj san. To je

isto bio kao neki vudu-ritual u kome sam morala nešto da ubijem. A istovremeno bila sam i žrtva. Uh, bilo je grozno. Neću više o tome **da** govorim.«

»**Sta** mislite, na šta bi još mogao da se odnosi taj san?«

Ovo je izgleda nerviralo Anđelu. »Ni na šta. Jedini razlog za taj san je bio to što su oni ljudi pričali o vudu.«

»Ali to samo po sebi ne objašnjava san«, insistirao sam. Od svega što ste doživeli u poslednje dve nedelje izabrali ste baš o tome da sanjate. Za to mora da postoji neki razlog. Mora biti da vam vudu-rituali nešto znače iz nekog određenog razloga.«

»Vudu-rituali **me** uopšte ne interesuju«, izjavila je Anđela. Ne volim čak ni da mislim na taj san. Bio je tako ružan i odvratn.«

»**Sta** vas je najviše uznemirilo u tom snu?« — pitao sam.

»Bilo je tamo nešto zlo. Zbog toga ne želim o tome **da** razgovaram.«

»Možda trenutno u vašem životu postoji nešto zlo«, primetio sam.

»Ne, ne«, protestovala je Anđela. »To je samo glup san i želela bih da promenimo temu.«

»Da li mislite da u vašoj majci postoji nešto zlo?« — pitao sam.

»Bolesno, ne zlo«, odgovorila je Anđela.

»U čemu je razlika?«

Anđela nije direktno odgovorila na ovo pitanje. »U stvari, baš sam sada ljuta na majku«, rekla je umesto odgovora, »po stamilioniti put.«

»Zaista? Pričajte mi o tome.«

»Pa, eto, kao što znate, prošlog meseca mi je crkao auto. Od banke sam mogla da pozajmim novac za drugi, ali ne bih mogla da platim kamatu. Zato sam pozvala majku i pitala da li bi mi pozajmila hiljadu dolara bez kamate. Bila je puna razumevanja. Ali pošto novac nikako nije stizao, posle dve nedelje sam je ponovo pozvala. Ona mi je ispričala neku priču kako mora da sačeka

još dve nedelje inače će izgubiti kamatu u banci. Uopšte mi nije bilo jasno u čemu je problem i počela sam da sumnjam da ona, u stvari, ne želi da mi pozajmi novac, ali neće to otvoreno da kaže. A onda me je prošle nedelje pozvao brat. Pričali smo o tome kako ona uvek koristi njega kad hoće da mi poruči nešto što neće da mi kaže. Bilo kako bilo, on je nazvao samo da mi kaže da majka, možda, ima neki otok na dojci i da će, možda, morati da ide na operaciju. Rekao je, majka se brine da u starosti neće imati dovoljno para za lekare. Sada je slika već bila potpuno jasna. I najzad, pre tri dana sam primila formular za pozajmicu, koji mi je poslala da potpišem. Znam da ne očekuje da ću ga potpisati. Do pre godinu dana i ne bih. Ali ko je jebe. Novac mi je potreban, nemam odakle da ga dobijem i, prema tome, potpisala sam. Ali zato se sada osećam krivom.«

»Kažete, da se ovo dogodilo pre godinu dana vi ne biste potpisali?« — pitao sam.

»Osećala bih se suviše krivom. Ali svi ovi razgovori o mojoj majci koje smo vodili tokom terapije pomogli su mi da uvidim da je ovo samo još jedna od njenih tipičnih igara. Ona je stalno bolesna, stalno se sprema da ide u bolnicu i uvek je pred nekom operacijom. Stalno mi nešto pruža desnom rukom, a uzima levom.«

»Sta mislite koliko puta je do sada vaša majka sa vama igrala ovakve igre?«

»Ne znam. Stotine puta. Možda čak i hiljade.«

»To je kao neka vrsta rituala, zar ne?«

»Nego šta!«

»Znači, u poslednje vreme ste bili učesnik u nekom zlom ritualu, zar ne?« — primetio sam.

Andela me je gledala polako počinjući da shvata. »Mislite da je san bio o tome?«

»Mislim«, odgovorio sam. »I pored toga što ste stotine puta bili izloženi ovakvim ritualima i pored toga što znate da ona želi da se osećate krivom, ona i dalje u tome uspeva, zar ne? Vi se i dalje osećate krivom?«

»Da. Mislim, kako mogu da znam da ovog puta zaista nema nešto na dojci? Da nisam, u stvari, okrutna prema njoj?«

»I tako nikada ne znate da li ste vi žrtva ili tiranin u tom ritualu, baš kao u snu.«

»U pravu ste«, složila se Anđela. »Ja se stalno oscjećam krivom.«

Izgleda da je ključni element u vašem snu zla priroda tog rituala«, primetio sam. »Sta mislite šta je to što je zlo u vašem odnosu sa majkom?«

Izgedalo je da je Anđelina na mucu. »Ne znam. To što sam možda okrutna prema njoj?«

»Anđela, koliko para ima vaša majka?« — pitao sam.

»Zaista nemam pojma.«

»Ne pitam vas da mi kažete tačnu cifru« .rekao sam.

»Ali znate da je vlasnica tri zgrade apartmana u Čikagu, je li tako?«

»Da, ali nisu baš velike«, protestovala je Anđela.

»U redu«, rekao sam, »nisu baš oblakoderi, ali ako se dobro sećam, u svakoj od njih ima po deset apartmana, nalaze se u dobrom kraju i vaša majka je jedini vlasnik bez ikakvih dažbina sa njene strane. Je l' to tačno?«
Anđela klimnu glavom.

»I šta mislite, koliko vrede samo te tri zgrade — ako zaboravimo šta ima u banci — bar pola miliona dolara?«

»Pa, valjda«, nerado je odgovorila Anđela. »Ali znate ja nemam baš jasnu predstavu o novcu.«

»Da«, složio sam se. »To je jedan od načina da se izbegne ono što je očigledno. Sta mislite, možda te zgrade vrede i milion dolara?«

»Pa, moguće je da vrede,«

»Znači, vi znate da vaša majka ima bar nešto između pola miliona i milion dolara na svom imenu«, nastavio sam matematičkom logikom. »Pa ipak, kada je zamolite za pozajmicu da biste kupili auto u kome ćete se voziti vi i njeno unuče, ona se ponaša kao da je to za nju veliki izdatak. Ona je, zaista, prilično bogata žena, a govori o siromaštvu. A kada govori o siromaštvu, ona govori lažno, je li tako?«

»Da. Valjda je to i razlog što se toliko ljutim na nju«, prihvatila je Anđela.

»Anđela, gde god ima zla ima i laži«, rekao sam. »Zlo je uvek u vezi sa lažima. Ono što ritualni odnos između vas i vaše majke čini zlim je to što je zasnovan na lažima. Ne vašim lažima. Lažima vaše majke.«

»Ali moja majka nije zla«, povikala je Anđela.

»Zašto to kažete?«

»Zato što ... zato što nije, eto zašto. Mislim, ona je moja majka; znam da je bolesna, ali ne može biti da je zla.«

Vratili smo se na stvar. »U čemu je razlika između bolesti i zla?« — pitao sam.

»Nisam sigurna«, odgovorila je Anđela izgledajući prilično utučeno.

»Nisam ni ja, Anđela,« — rekao sam. »U stvari, mislim da je zlo verovatno neka vrsta bolesti. Ali sasvim određena vrsta bolesti. I to što ga zovemo bolešću ne čini ga manje zlim. Bolest ili ne, ja mislim da je zlo vrlo realno. I mislim da vi morate da se priviknete na tu realnost. Vaš san govori da ste kroz vezu sa vašom majkom u vezi i sa zlom. A pošto vezu sa majkom ne možete da prekinete, potrebno je da tačno znate šta radite. Mislim da vi i ja zajedno moramo odlučno da se suočimo sa pitanjem da li je vaša majka zla ili nije i šta je sve to za vas značilo u prošlosti i šta će značiti u vašoj budućnosti.«

Da bismo u potpunosti shvatili sile koje su bile prisutne u slučaju Anđele i možda još više u slučaju mlade žene koja će biti opisana u sledećoj vinjeti, moramo ponovo da se vratimo na fenomen narcizma. Svi mi imamo tendenciju da sebe vidimo u centru svojih odnosa sa drugima. Obično svaku situaciju gledamo sa aspekta kakav efekat ima na nas lično pa tek onda na ostale eventualne učesnike u istoj situaciji. Međutim, naročito ako nam je stalo do te druge ili drugih osoba, mi obično možemo i najčešće uspemo da pomislimo i na to kako sve to izgleda sa njihovog aspekta, koji može biti sasvim različit od našeg.

Ali kod zlih ljudi to nije tako. Tip narcizma od koga oni pate je, izgleda, toliko totalan, da oni, neko delimično, a neko u potpunosti, pate od nedostatka kapaciteta da se užive u druge. Andelina majka nije stala da se upita da li, možda, Andjela neće da bude plavokosa. Ništa više se ni Bobijevi roditelji nisu pitali kako će se on osećati ako mu za Božić poklone oružje kojim mu se brat ubio. I može se pretpostaviti da se ni Hitler nije ništa više pitao kako su se osećali Jevreji dok su ih gurali u gasne komore.

Znači, vidimo da ono što zlo čini opasnim nije samo to što ono motiviše zle ljude da iskorišćavaju druge, već i to što ih ono lišava potrebne discipline koja je posledica empatije i poštovanja prema drugima. Povrh toga što zli ljudi stalno traže žrtve za svoj narcizam, on im još dozvoljava i da ignorišu činjenicu da su njihove žrtve ljudska bića. Isto kao što im daje motiv za ubistvo, on im daje i neosetljivost prema činu ubistva. Slepilo narcizma prema drugima može da ide čak i dalje od nedostatka empatije; narcisoidni ljudi mogu čak i da uopšte ne »vide« druge ljude.

Svako od nas je jedinstven. Osim u mističkom pogledu, svako od nas je zasebna jedinka. Naša jedinstvenost svakoga od nas čini jednim »ja« i svakome od nas daje zaseban identitet. Svaka individualna duša ima svoje granice. I u međusobnim odnosima, mi uglavnom poštujemo te granice. Karakteristika i preduslov za mentalno zdravlje je i da granice našeg ega budu jasno označene i da smo u stanju da raspoznamo te granice kod drugih. Mi moramo da znamo dokle se prostiremo mi, a dokle počinju drugi.

Andjelina majka očigledno nije posedovala ovakvo znanje. Kada je obojila Andjelinu kosu, postupila je kao da Andjela i ne postoji. Andjela, kao zasebna, jedinstvena individua sa sopstvenom voljom i sopstvenim ukusom za njenu majku nije imala nikakvu realnost. Ona nije priznavala validnost Andjelinih granica. U stvari, i sama mogućnost postojanja takvih granica bila je za

nju anatema — što je bilo simbolizovano odbijanjem da joj dozvoli da zatvori vrata svoje sobe. Da se Andjela nije krila iza svog jaza ćutnje, njena majka bi je potpuno pretopila u svoj narcisoidni ego.

Odrastajući u takvoj situaciji, Andjela je uspela da razvije i očuva granice svog ega samo kroz odbranu od nasrtljivih uplitanja svoje narcisoidne majke. Na neki način, ona je to uspela i zahvaljujući tome što su te granice bile šire nego što je bilo potrebno, ali je to platila cenom izolovnosti i od drugih ljudi.

Drugi oblik razaranja koji narcisoidna nametljivost može da donese je simbiotički odnos. Ono što mi u psihijatriji nazivamo »simbiozom« nije međusobno korisna međuzavisnost. U mesto toga, to je međusobno parazitsko i destruktivno sparivanje. U simbiotičkom odnosu ni jedna ni druga strana neće da se odvoje i pored toga što je očigledno da bi to bilo bolje za obadve.

Dobar primer jednog takvog odnosa su Hartli i Sara. Hartli, slabiji deo para, ne bi bio u stanju da prodje kroz svoj stadijum deteta da Sara nije donosila sve odluke umesto njega. Ali ni Sara psihološki ne bi mogla da opstane bez Hartlijve slabosti koja je hranila njenu želju za dominacijom i superiornošću. Oni su funkcionisali kao jedna jedinka a ne kao dve zasebne individue. Zajedničkim sporazumom Sara je Hartlija gušila do te mere da on više nije imao nikakve lične volje ili identiteta osim kada se radilo o njegovim slabašnim pokušajima samoubistva. On je u velikoj meri napustio granice svog ega i ona ih je pretopila u svoje.

Ako su Sara i Hartli, dve sredovečne, odrasle osobe »uspeli« da zasnuju simbiotički odnos, nije ni čudo što to lako polazi za rukom zlim narcisoidnim roditeljima, gde je deci suđeno da potpadnu pod njihovu dominaciju. Vinjeta slučaja o kome ću sada govoriti opisuje dugotrajno lečenje koje je dovelo do postepenog odvajanja jednog takvog deteta iz simbiotičkog odnosa sa majkom.

SLUČAJ FOBIIJE OD PAUKA

Ni do dana današnjeg nije mi jasno kako to da je Bili do kraja istrajala u terapiji. Sama činjenica da je istrajala predstavlja ogromno priznanje i za terapeuta i za samu Bili. To je bilo, u nekom smislu, pravo čudo.

Bili je majka odvela kod mog kolege zbog slabog uspeha u školi. Tada joj je bilo šesnaest godina, bila je veoma bistra, i slaba u školi. Posle šest meseci terapije, malo se popravila. U to vreme je postalo jasno i da se Bili u međuvremenu na izvestan način vezala za terapeuta, zrelog, blagonaklonog čoveka, beskrajnog strpljenja. Tu je njena majka počela da govori da je problem rešen. Bili je želela da nastavi sa terapijom. Njena majka je odbijala da plati troškove. Terapeut je snizio već ionako minimalnu cenu tretmana, na pet dolara po seansi. Bili, koja je primala džeparac od pet dolara nedeljno i imala oko dvesta dolara ušteđevine, počela je da plaća od svojih para. Uskoro je majka prestala da joj daje džeparac. Bili je pred kraj školovanja odlučila da se prvi put zaposli da bi mogla da nastavi da plaća terapiju. To je bilo pre sedam godina. Bili je još uvek na terapiji, ali kraj se ukazuje na vidiku.

Ta njena izuzetna istrajnost u terapiji, koju je sama plaćala od svog džeparca i kasnije od svoje mršave plate, zaslužuje posebnu pažnju, naročito zbog toga što tokom prve tri godine Bili nije smatrala da joj bilo šta fali. Mora biti da je na nekom nesvesnom nivou osećala da nešto ozbiljno nije u redu, dok je na svesnom bila potpuno ravnodušna u odnosu na svoj »problem«. Imala je neku neodređenu želju da popravi uspeh u školi, ali je i spremno priznavala da skoro uopšte ne radi domaće zadatke. **Ovo** je sa podsmehom pripisivala »lenjosti«, i »na kraju krajeva, zar to nije čest slučaj kod srednjoškolaca?« Jedina stvar koja bi uopšte mogla da se smatra simptomom bio je njen strah od pauka. Bili je mrzela pauke. Sve pauke. Kad god bi videla pauka, ona bi bukvalno pobegla, u panici. Ako bi pauka primetila u kući, bez obzira koliko mali ili bezopasan bio, pobegla bi i ne bi se vraćala

dok ga neko ne ubije i ne ukloni. Ali to je bila egosinotična fobija. Dobro je znala da je njen strah od pauka ^e^i^negosto je uobičajeno, ali to je pripisavala neosetljivosti drugih ljudi. Kada bi samo shvatili koliko su pauci jezivi i oni bi se plašili isto koliko i ona.

Pošto nije svesno osećala da sa njom bilo šta nije u redu, nije čudo što je Bili često izostajala sa terapije. Ali, kako je njen terapeut te prve tri godine nastavio da »vise« u ordinaciji i Bili je nekako nastavljala da dolazi. U tom periodu žestoko je mrzela svoga oca i obožavala majku. Njen otac je radio kao bankarski činovnik. Bio je to stidljiv i uzdržan čovek i Bili se činio dalekim i hladnim isto onoliko koliko joj se majka činila bliskom i toplom. Jedinica, Bili i njena majka su bile drugarice. Poveravale su jedna drugoj i najskrivenije tajne. Njena majka je u svakom trenutku imala bar po nekoliko ljubavnika i Bili je obožavala da sluša priče o tim njenim izletima. Nije izgledalo da u tome ima bilo čega lošeg. Majka je za sve krivila nedostatak nežnosti i topline u karakteru svoga muža. To je izgledalo kao sasvim prirodna reakcija na njegovu nezainteresovanost za nju. Bili joj se pridružila u mržnji prema njemu. Uživale su u svojoj maloj konspiraciji.

Njenu majku je veoma zanimalo da sluša detalje iz seksualnog i romantičnog života svoje kćerke, a i Bili su isto tako interesovali detalji njenoga. Bili je mislila da zaista ima sreće što je majka toliko razume i voli. Nije mogla da objasni zbog čega je odbila da plaća njenu terapiju, ali nikako nije mogla a ni htela zbog toga da je kritiku je. I kada god bi terapeut pokušao da govori o tome, ona bi energično promenila temu.

Kada bi došao red na Bili da sa majkom priča o mladima, imala je svašta da joj kaže. Otvoreno govoreći, Bili je spavala s kim je stigla. Majka je zbog toga nije kritikovala; na kraju krajeva i sama je imala puno ljubavnika. Međutim, to nije bilo ono što je Bili zaista htela. Ona je, u stvari, žudela za dubokom, trajnom vezom sa muškarcem. Ali u tome iz nekog razloga nije uspevala. Ludo bi se zaljubila u nekog čoveka i gotovo istog

trenutka uselila u njegov stan, ali bi već posle nekoliko dana ili nekoliko nedelja veza počela da se hladi i Bili bi se vratila roditeljima. Lepa, inteligentna i šarmantna, Bili nije imala nikakvih teškoća u nalaženju novih ljubavnika. U roku od nedelju dana, ponovo bi bila zaljubljena. Ali, kao i uvek, pošto bi prošla još koja nedelja, njena nova veza bi bila mrtva. Bili je počela pomalo da se pita da možda ona ne ubija te svoje veze.

To pitanje i njen bol zbog toga što nije mogla da se zadrži uz svoje ljubavnike učinili su da Bili počne ozbiljnije da radi terapiju. Vrlo postepeno, počeo je da se ukazuje osnovni šablon. Bili nije mogla da podnese da bude sama. Pošto bi se u nekoga zaljubila, insistirala bi da ide svuda gde on ide. Po pravilu bi sa njim spavala bez obzira da li joj se to radi ili ne jer je to garancija da će ostati sa njom — bar za tu noć. Ujutru, kada bi se probudili, molila bi ga da ne ide na posao. Covek bi morao da se bori da se otrgne od nje. Počeo bi da oseća da ga guši. Počeo bi da otkazuje sastanke. Ona bi onda udvostručila napore da učvrsti vezu. Time bi ga još više gušila. I najzad bi on, pod ovim ili onim izgovorom vezu prekinuo. Bili bi se odmah ponovo zaljubila u prvog čoveka koga bi našla, bez obzira na to kakve je inteligencije ili karaktera. Nesposobna da bude sama, ona nije mogla da sačeka da se na sceni pojavi neko ko vredi. Zaljubljivala se makar u koga i momentalno se vezivala za njega, i tako se vrzino kolo ponavljalo.

Pošto je njen strah od samoće razotkriven, postalo je jasno i zbog čega je Bili bila slaba u školi. Za čitanje i pisanje je potrebna samoća. Bili nije mogla da radi domaće zadatke zbog toga što se nerado odvajala od ljudi — naročito svoje majke — koja je uvek bila spremna za priču, dugu bar onoliko koliko je potrebno da se uradi jedan zadatak.

I mada je to sada bilo ustanovljeno kao problem, Bili se osećala potpuno bespomoćnom da bilo šta uradi. Uviđala je da je njen strah od samoće na neki način ograničava, ali šta da se radi? To je deo njene prirode. Ma koliko bilo autodestruktivno, to je bila ona. Nije mogla ni

da zamisli da bude drugačija. I tako, ništa se nije prome-
nilo, osim što je njena fobija od pauka postala još gora.
Više se nije usuđivala da se sa svojim mladićima šeta
kroz šumu, pa čak ni kroz neosvetljene ulice, da slučajno
ne bi naišla na nekog pauka.

Ovde je njen terapeut odlučio da preduzme odlučan
korak. Isistirao je da Bili, koja je oduvek živela ili sa svo-
jim ljubavnicima ili sa roditeljima, nađe stan i počne da
živi sama. Ona je odbila. To bi bilo isuviše skupo. Na-
ravno, imalo bi i prednosti: ljubavnike bi mogla da do-
vodi kući, mogla bi da sluša muziku kada god hoće, mo-
gla bi da se oseća slobodnijom. Ali, odakle joj novac? Poš-
to je sada imala stalan posao, terapeut joj je podigao cenu
tretmana sa minimalnih pet dolara na standardnih dva-
deset i pet. Mesečno mu je plaćala sto dolara, što je
bilo četvrtina njene mesečne plate. Ponudio joj je da
ponovo spusti cenu na pet dolara po satu. To je dirnu-
lo Bili, ali rekla je da i pored toga neće imati dovoljno
para za stan. Osim toga, šta ako se jedne noći pojavi pauk
u stanu, a ona je potpuno sama? Sta onda? Ne, zaista
nije dolazilo u obzir da ona živi sama.

Moj kolega joj je skrenuo pažnju da ne čini apso-
lutno ništa da bi se oslobodila svog straha od samoće. Ako
ne preduzme nešto što će dovesti do toga da sama izabere
samoću, rekao je, njena terapija će biti beznadežna. Mo-
ra da postoji neko drugo rešenje, protivila se ona. On
je predložio da ga ona sama smisli. To nije mogla, ali
je nastavila da tvrdi da on od nje suviše zahteva i da tu
ideju mora jednostavno da zaboravi. On je na to rekao da
će odbiti da je i dalje viđa ako sebi ne nađe stan. Ona
je besnela zbog njegove okrutnosti. Ali on nije popuštao.
I tako, najzad, tokom četvrte godine terapije, Bili je iz-
najmila stan za sebe.

Odmah su se dogodile tri stvari. Jedna je bila ta da
je Bili postala svesnija kolika je snaga njenog straha od
samoće. Jedne noći u kojoj nije bila sa nekim ljubavni-
kom, sedeći u svom praznom stanu, postala je vrlo uz-
nemirena. Izdržala je do devet sati, a onda je morala da
se odveze kod majke, gde je ostala da priča i prespava.

Ako preko vikenda nije imala šta da radi, sve vreme bi provela sa roditeljima. Tokom prvih šest meseci otkako je iznajmila stan u njemu nije prespavala više od pet-šest puta. Plaćala je stan koji se nije usuđivala da koristi. To je bilo apsurdno. Počela je samu sebe da nervira. Počela je da se pita da, možda, slučajno ipak nije normalno što se toliko boji samoće.

Druga stvar koja se dogodila je bila promena kod njenog oca. Kada je Bili nerado saopštila da se seli u svoj stan, on je predložio da joj pokloni neki nameštaj koji je nasledio i koji je ležao neupotrebljen u skadištu. Onda je, na dan njene selidbe, od nekih prijatelja pozajmio kamion i pomogao joj da se preseli. Za useljenje joj je poklonio flašu šampanjca. Kada se jednom smestila, počeo je redovno da joj odnosi poklone za kuću. Otprilike svakog meseca bi od njega dobila ili lampu, ili neku grafiku da okači na zid, ili činiju za voće, ili komplet kuhinjskih noževa. Sve bi to on bez pompe, uvijeno u običnu braon hartiju, tik stavljao na njeno radno mesto. Ali Bili je shvatala da je birano s pažnjom. Sve je pokazivalo dobar ukus. Nikada ranije nije pomišljala da njen otac ima ukusa. I znala je da nema baš puno para za takve stvari. I mada je i dalje bio stidljiv i malo je govorio, veoma je dirnuo Bili svojim interesovanjem za nju. Pitala se da li, možda, to interesovanje, tako skriveno, odavno postoji.

Koliko je njen otac bio predusretljiv u vezi sa njenim novim stanom, toliko je majka bila sve suprotno od toga. Bili ju je u nekoliko navrata zamolila da joj da neke sitnice koje u kući niko nije koristio, ali njena majka im je odmah izmislila namenu. Nikada je nije pitala kako joj je u njenom novom stanu. U stvari, Bili je počela da primećuje da, kad god počne da priča o stanu, njena majka se iznervira i čak je i prekida. »Zar ne misliš da si pomalo egocentrična kad stalno pričaš o tom tvom stanu, tvoj stan ovo, tvoj stan ono?« — rekla je jednom prilikom. To je bila treća stvar koja se dogodila.

A onda, kada se jednom zakotrljala, ta stvar je počela da raste, kao lavina. U početku je Bili prilično prijalalo to što je njena selidba toliko oneraspoložila majku. Zar to nije bio najbolji dokaz koliko je majka voli? I zar nije bilo lepo biti uvek tako dobrodošao u roditeljskom domu i imati majku kod koje može da ode kad god hoće na male noćne razgovore, znati da je njena soba uvek čeka — da, ako neće, uopšte ne mora da se vrati u svoj prazan stan, gde je možda neki pauk čeka u mraku. Međutim, kako je vreme prolazilo, sve ovo je imalo sve manje čari. Pre svega, ona i njena majka više nisu imale njenog oca za predmet ogovaranja. Sada, kada bi majka počela sa nekim od njenih uobičajenih napada.. Bili bi rekla: »Hajde, mama, pa nije on baš toliko loš. Meni je ponekad baš sladak.« Ovakvim odgovorom bi još više raspalila majku. Počela bi još žešće da ga napada i kleveće ili bi se okrenula protiv Bili i počela nju da optužuje da nema saosećanja. Ovakve situacije su postajale sve neprijatnije dok, najzad, Bili nije morala da zamoli majku da prestane u njenom prisustvu da ogovara oca, jer bi se na kraju uvek posvađale. Ona je uvređeno pristala. Ali ostavši bez zajedničkog neprijatelja, Bili i njena majka su sada imale mnogo manje zajedničkih tema. A onda, i one srede uveče.

Bili je radila kao jedan od poslovođa neke male izdavačke kuće. Svakog četvrtka ujutru morala je da bude na poslu već u šest sati da bi organizovala veliku nedeljnu pošiljku u druge delove zemlje. Ako bi prethodnu noć provela u roditeljskoj kući, uvek bi nekako ispalo da Bili, umesto da legne ranije, bar do ponoći sedi i priča sa majkom i da se zbog toga, u četvrtak ujutru uvek oseća umornom i neispavanom. Uz pomoć terapeuta, odlučila je da sebi zada reč da će svake srede — bar tu jednu noć u nedelji — sigurno prespavati sama u svom stanu i da će kod kuće biti najkasnije do devet sati uveče. Svake nedelje terapeut je pitao da li je održala reč i svake nedelje je Bili morala da prizna da nije. U početku je bila besna na terapeuta. Onda je počela da se ljuti na samu sebe zbog toga što nije u stanju da se

drži svoje odluke. Počela je ozbiljno da ispituje tu svoju slabost. Nekoliko sledećih seansi, govorila je o svojoj ambivalentnosti u pogledu toga, o svom strahu od samotnosti njenog stana, o želji da ostane u toplini porodičnog doma. Tu je terapeut pitao da li misli da bi njena majka mogla da joj pomogne da održi svoj zavet.

Bili je bila oduševljena ovom idejom. Odmah je ispričala majci o zavetu i zamolila da joj pomogne da ga održi, tako što će svake srede uveče da je podseti da najkasnije do osam i trideset treba da krene svojoj kući. Ona je odbila. »To što radite ti i tvoj terapeut je vaša stvar, a ne moja«, rekla je. Bili se u sebi složila da njena majka donekle ima pravo što tako misli, ali je, takođe, počela sumnja da ona iz nekih ličnih razloga ne želi da Bili održi svoju reč. Ta sumnja je sve više rasla. Bili je počela da posmatra ponašanje svoje majke sredom uveče. Primetila je da je uvek baš oko osam i trideset započinjala neku naročito provokativnu temu za diskusiju. Pošto je otkrila ovu šemu, Bili je pokušala da je pokvari. U osam i četrdeset pet, usred jedne takve diskusije, ona je ustala i izjavila da mora da krene. »Zar ne misliš da si nevaspitana?« — pitala je majka. Bili je podsetila na reč koju je sebi zadala i rekla ako njena majka ne vidi razlog da joj u tome pomogne, mogla bi bar da ima poštovanja prema njoj i onome što pokušava. Počele su da se svađaju. Majka je plakala. Bila je već prošla ponoć kada se Bili vratila kući.

Posle toga, Bili je primetila da, ako majstorstvo njene majke da uvek oko osam i trideset započne neku provokativnu diskusiju ne donese željene rezultate, ona će, isto tako majstorski, umeti da započne svađu. Posle četrnaest nedelja bezuspešnog pokušavanja da se drži svog zaveta, Bili je prozrela i ovu šemu svoje majke. Te srede uveče majka je počela jednu od svojih priča. Bili je ustala rekavši da joj je žao, ali neće imati vremena da je sasluša. Njena majka je počela da se svađa. Bili je izjavila da ni za svađu nema vremena. Pošla je prema vratima. Majka ju je bukvalno vukla za rukav. Bili joj se otrgla. Stigla je u svoj stan tačno u devet sati. Posle pet

minuta zazvonio je telefon. Bila je to njena majka. Bili je tako žurno otišla, rekla je ona, da je zaboravila da joj kaže da joj je doktor rekao da, možda, ima kamen u žuči.

Sada su pauci plašili Bili još više nego ranije.

U to vreme, Bili je još uvek obožavala majku. Za vreme terapije je sada bila u stanju da je kritikuje sa svim slobodno i precizno, ali još uvek se uopšte nije ljutila na nju i još uvek je koristila svaku priliku da bude sa majkom. Izgledalo je kao da je dobila dva mozga — novi, koji je bio u stanju da objektivno posmatra njenu majku, nesmetano je živeo pored starog, koji je ostao potpuno neizmenjen.

Terapeut je stvar terao dalje. Ne radi se samo o sređi uveče, govorio je; možda njena majka ne želi da Bili razvije zasebnu egzistenciju ni u jednoj dimenziji. Podsetio je da je njena majka prestala da plaća terapiju čim se pokazalo da je važna za Bili. Da nije, možda, bila ljubomorna zato što se Bili vezala za nešto drugo, nešto što nije ona? I zbog čega joj je toliko smetalo što je Bili sebi iznajmila stan? Da joj, možda, ne smeta to što se Bili polako razvija i odvaja od nje? Možda, odvrátila je Bili, ali majka joj nikada nije branila da ima mladiće i ljubavnike. Zar to nije dokaz da nije tačno da je pokušavala po svaku cenu da je veže za sebe. Moguće, slagao se terapeut, ali je isto tako moguće da je to bilo zbog toga što je njena majka pokušavala da od Bili napravi kopiju sebe. Možda se majka služila promiskuitetom kćerke da bi opravdala sopstveni. U stvari, što su sličnije, to je manja opasnost da će se ikada razdvojiti. I tako su se borili i- nedelje u nedelju, iz meseca u mesec, napred, nazad, uvek na istu temu, bez rezultata na vidiku.

Ali u toku šeste godine terapije, dogodila se suptilna ali ogromna promena. Počela je da piše poeziju. Svoje pesme je prvo pokazala majci. Majku nisu naročito zanimala. Ali Bili se i pored toga njima ponosila. Bila je to nova, začuđujuća dimenzija nje same. Nešto što je bila samo ona, nešto samo njeno. Svoje pesme je beležila u lepoj svesci, sa elegantnim kožnim povezom. Potreba za

pisanjem joj nije dolazila često, ali kada bi došla, bila je snažna. Prvi put u životu, pišući pesme, Bili je otkrila da joj je lepo kada je sama. U stvari, morala je da bude sama. U roditeljskoj kući nije mogla da se skoncentriše na ono što piše, jer je majka stalno prekidala. Zbog toga bi, čim bi osetila potrebu za pisanjem, iznenada ustala i rekla da mora da ide kući. »Ali danas nije sreda«, vrištala je njena majka. I Bili bi ponovo morala da se otima iz njenih ruku. I dogodilo se da je, opisujući terapeutu jednu od ovakvih borbi u kojoj je majka nije puštala, Bili prokomentarisala: »Ponašala se kao neki prokleti pauk.«

»Ja već dugo čekam da te čujem da to kažeš«, uzviknuo je njen terapeut.

»**Sta** da kažem?«

»Da je tvoja majka kao pauk.«

»Pa?«

»Pa, ti mrziš pauke.«

»Ja ne mrzim svoju majku. I ne plašim je se.«

»A možda bi trebalo.«

»Ali ja to neću.«

»Pa se umesto toga plašiš pauka i mrziš njih?«

Sledeće nedelje Bili nije došla na **terapiju**. Kada se nakon toga pojavila, terapeut je rekao da misli da prethodne nedelje nije htela da dođe jer je bila ljuta na nje- ga zbog toga što je njenu fobiju od pauka povezo sa njenom majkom. Bili nije došla još ni dva sledeća puta. Ali kada se najzad pojavila, bila je spremna za suočavanje. »U redu«, rekla je, »znači patim od fobije. **Sta** je to uopšte? I kako radi?«

Fobije su posledica zamene mesta, objasnio je terapeut. Do njih dolazi kada se neki normalni strah ili odvratnost prema nečemu premesti i upravi na nešto drugo. Ljudi to rade u slučajevima kada neće da priznaju šta je pravi predmet njihovog straha ili odvratnosti. U slučaju Bili, ona nije htela da joj majka bude zla. To je sasvim prirodno. Koje dete pristaje da misli da mu je majka zlonamerna i destruktivna? Kao i svako dete, Bili je htela da misli da je njena majka voli, da je dobra, nežna

i da u njoj ima zaštita. Ali da bi u to mogla da veruje, ona je nekako morala da se oslobodi osećanja straha i odvratnosti prema zlu koje je u majci instinktivno osećala. To je učinila tako što je taj strah i odvratnost usmerila prema paucima. Pauci su zli — a ne njena majka.

»Ali moja majka nije zla«, Bili je izjavila. Tačno je da je nije podržavala u naporima da se osamostali i da se služila svakojakim trikovima i smicalicama da bi je sprečila da razvije potpuno nezavisnu egzistenciju. Ali to nije zlo. Njena majka se tako ponašala zbog toga što je bila usamljena. A ona, Bili, potpuno razume šta znači biti usamljen. Biti usamljen je strašno. A i ljudski. Ljudi su društvena bića; oni su potrebni jedni drugima. To što je njena majka nije puštala od sebe teško da se može nazvati zlom; to je samo deo ljudske prirode.

»To što je usamljenost deo ljudske prirode«, odgovorio je njen terapeut, »ne znači da je nesposobnost da se ona podnosi neophodan deo stanja u kome se ljudi nalaze.« Onda je nastavio da joj objašnjava da je zadatak svih roditelja da pomažu svojoj deci da se osamostale i odvoje od njih. Da bi u tome uspeli, roditelji moraju biti u stanju da podnose svoju samoću i čak da podstiču decu da ih jednog dana napuste. Ako umesto toga roditelj pokušava da osujeti ovo razdvajanje, on pokazuje ne samo nesposobnost u ispunjavanju roditeljskih zadataka, već i spremnost da žrtvuje odrastanje svog deteta u korist sopstvenih nedoraslih, egocentričnih želja. To je destruktivno. Da, on misli da je to zlo. I da je Bili u pravu što ga se plaši.

Bili je postepeno počela da uviđa istinu. I što je više uviđala, oči su joj se sve više otvarale. Sve je više primećivala stotine malih načina na koje je majka jedva primetno pokušavala da njen duh zadrži u ropstvu svojih kandži. Jedne večeri, Bili je napisala u svojoj kožom povezanoj, svesci:

Zbunjenost i krivica

Mogu da učine da čovek zaista poludi —

U čisto rublje

Koje si za mene oprala,
Stavljaš prvi jesenji list.

Manipulacija? Krivica?
... Tvoj metod zaista radi.

Ipak, malo se toga promenilo. Bili je sada bilo dvadeset i tri godine i još uvek je najčešće spavala u roditeljskoj kući i provodila najveći deo slobodnog vremena sa majkom. Bez obzira na to što je bila u velikom zaostatku sa plaćanjem terapije, trošila je veliki deo zarade da majku izvodi na ručak u najskupljem restoranu u njenom kraju. A ni u njenom odnosu prema muškarcima se ništa nije promenilo — isto zaljublivanje, isto preterano vezivanje, isto gušenje, isto raskidanje, ista frenetičina potraga, pa ponovno zaljublivanje — jedan muškarac za drugim, i tako u nedogled. Teškoće su tek sledile.

»Ništa se ne dešava«, požalila se Bili jednog dana za vreme terapije.

»I meni se tako čini«, odgovorio je terapeut.

»Ali zbog čega?« — zahtevala je Bili da zna. »Dolazim kod vas već sedam godina. Sta kog đavola još treba da uradim?«

»Probaj da otkriješ zbog čega se još uvek bojiš pauka.«

»Već znam da je pauk moja majka«, odgovorila je Bili.

»Zbog čega onda još uvek upadaš u njenu mrežu?«

»Znate zbog čega. Zbog toga što sam usamljena kao i ona.«

Terapeut je pogledao Bili. Nadao se da je spremna. »Znači moguće je da si delimično i ti pauk«, rekao je.

Bili je proplakala preostalo vreme terapije. Ali sledeće nedelje se pojavila tačno na vreme i čak jedva čekala da se prihvati mukotrpnog rada koji je čekao. Tačno je; ponekad se zaista osećala kao pauk. Kad god bi neki muškarac počeo da je napušta, ona bi se za nje-

ga zakačila kao njena majka za nju. Mrzela ih je zato što je napuštaju. Nije je bilo briga kako su se oni osećali. Nije je bilo briga za njih. Htela ih je samo za sebe. Da, bilo je to kao neko zlo u njoj, neki zao nagon, kao da je zao deo nje uzimao stvar u svoje ruke. Fobijom od pauka se nije služila samo da bi negirala zlo svoje majke, već i sopstveno.

Sve je bilo tako povezano i isprepletено. Ona je sebe identifikovala sa majkom. Kako da se istinski bori sa zlom u majci ako se istovremeno ne uhvati u koštac i sa sopstvenim? Kako da osuđuje majku zbog toga što joj ne dozvoljava da se osamostali, a da ne osuđuje i sebe zbog toga što odbija da podnosi sopstvenu usamljenost? Kako da prestane da pokušava u svoje mreže da zarobljava muškarce koji, isto kao i ona, treba da budu slobodni i samostalni i jaki? Problem više nije bio u tome kako da se izbavi iz mreže svoje majke, jer je identitet njene majke sada već u velikoj meri bio i njen; problem je bio kako sebe da oslobodi od sebe. I kako se za boga to radi?

Ali Bili to već radi. U ime Boga ili njenog istinskog bića ona nekako počinje da se razdvaja od svoje majke i zauvek oslobađa njihovog simbiotskog odnosa. Evo šta je nedavno zapisala u svojoj svesci sa kožnim povezom:

Neverovatno mi je kako tvoja bolest
Neprestano izbija u meni,
Deo mog sopstvenog bića,
A ja ga čak i ne znam.
Tako je teško boriti se
Protiv neprijatelja koji se ne vidi.

Tako je zastrašujuće znati da si u meni.
Toliko urasla u moje misli i osećanja
Da te je nemoguće razlučiti
Od *mene*.

To sam ja.

Osećam se kao mulat koji je
Deo Kju Kluks klana,
Mrzim deo sopstvene suštine,
Radim na tome da ga se oslobodim.

Možda je to najteža stvar
Koju ću ikada uraditi.
Ponekad se osećam tako neprirodnom.

Cesto se pitam kako to da sam ja
Postala od tebe različita;
Da imam volje da hoću da budem
Od tebe različita.

Izgleda da Bili počinje da kida lanac.

SARLINA: POUČAN SLUČAJ

Ranije sam istakao koliko je teško ozbiljno proučavati zle ljude zbog toga što oni prirodno izbegavaju svetlost. Negirajući svoju nesavršenost, oni beže i od samo vaspitanja i od bilo kakve situacije u kojoj bi drugi mogli bliže da ih ispitaju. Međutim, u ovom poglavlju ću opisati ženu koja je — iako je izgledalo da je do izvesne mere zla — ipak odlučila da se podvrgne obimnoj psihoanalitičkoj psihoterapiji.

Ovo je jedan od retkih slučajeva, ali nije jedini. Sam sam već imao prilike da pokušam da lečim jednog od takvih pacijenata a i da nadgledam neverovatno slične slučajeve. I svaki od njih se i pored dugotrajnog rada, završio neuspehom.

Neuspeh nije prijatan. Ali može da bude veoma poučan i u psihoterapeutskom poslu i u životu uopšte. Verovatno više možemo da naučimo iz svojih neuspeha nego uspeha. Ono što je sigurno jeste da me nijedan pacijent nije naučio toliko koliko ovaj koga ću opisati. Nadam se da će poslužiti i drugima. Pokušavajući da razumemo pre svega zbog čega je uopšte odlučila da se podvrgne terapiji, zbog čega je istrajala u nekih četiri sto-

tine seansi i zbog čega ništa od svega toga nije imalo bilo kakvog efekta na nju, možda ćemo na kraju doći do nekog dubljeg razumevanja na osnovu koga ćemo biti u stanju da pomognemo i lečimo ostale Sarline ovog sveta.

U POČETKU- KONFUZIJA

U početku Sarlina nije pokazivala ništa po čemu bi bila neobična. Kod mene je došla kada joj je bilo trideset i pet godina sa žalbom na depresiju koja je usledila posle raskida sa njenim mladićem. Nije izgledalo da je u jakoj depresiji.

Bila je sitna i dopadljiva, ali ne naročito lepa. Imala je smisla za humor i bila očigledno vrlo inteligentna. Međutim, u igri života nije mnogo postizala. Iz razloga koji su mi u početku bili nejasni, stalno je padala na ispitima u koledžu u kome se od učenika nije mnogo zahtevalo. Bez obzira na to, posle godinu dana volonterskog rada, bila je primljena za direktora verskog obrazovanja u njenoj episkopalnoj crkvi. Sest meseci kasnije, rektor ju je otpustio. To je pripisala njegovoj kapricioznosti. Ali šema se nastavljala. Izgubila je još sedam poslova pre nego što se zaposlia kao telefonistkinja, što je radila i u vreme kada je prvi put došla kod mene. Slično tome, i njen skorašnji raskid sa mladićem bio je samo jedan u nizu njenih neuspeha u romantičnim vezama. U stvari, Sarlina nije imala nijednog pravog prijatelja.

Ipak, ljudi obično pristupaju terapiji zbog ove ili one vrste neuspeha, tako da Sarlinina neuspešnost, iako prilična, nije izgledala neobična. Nisam imao pojma da će se ispostaviti da je ona »najpakleniji« od svih pacijenata sa kojima sam ikada radio.

Ispitujući njeno poreklo, otkrio sam da Sarlina nije imala iluzija o svojim roditeljima. Osim priličnih suma novca, izgledalo je da joj nisu baš mnogo pružili. Preokupiran svojim velikim nasleđstvom, otac nije vodio naročitu brigu o Sarlini i njenoj mlađoj sestri Editi. Njihova majka, fanatična episkopalka, koja je neprestano

ponavljala reči Isusa, pokazivala je neskrivenu mržnju prema svom mužu.

»Da mi nije vas dve devojčice, odavno bih ja njega napustila«, govorila im je bar jedanput nedeljno. »Naravno«, suvo joj se podsmevala Sarlina, »Edi i ja smo otišle od kuće pre više od deset godina, a ona ga još uvek nije napustila.«

Edi je postala lezbijka. Sarlina je sebe smatrala biseksualnom. Edi je bila prilično uspešna na svom poslu u banci, ali nije bila naročito srećna. Kada god bi smatrala da ima neki problem, Sarlina se nije ustručavala da za to krivi svoje roditelje. »Oni su nas stvarno zajebali — moj otac, koji je zaljubljen samo u svoje akcije i deonice, i moja majka — u svoj plinski šporet i molitvenik.« Njeni roditelji su zaista zvučali kao nebrižljivi i čak gadni i zlobni ljudi.

Ali mnogi pacijenti imaju zlobne roditelje. A ni Sarlinina neoubičajena religioznost je nije naročito izdvajala od ostalih. Pošto je bila otpuštena iz crkve, Sarlina je odlutala u nekakav kult koji se izdavao za mešavinu hindustičke, budističke, hrišćanske i ezoterične teologije zajedno sa verovanjem u »ljubavne vibracije i meditaciju.« Ali ovakvih kultova ima bezbroj i nije izgledalo da ovaj podstiče fanatizam ili zavisnost. Ako se uzme u obzir kako je njena majka zloupotrebljavala hrišćanstvo i koliko je Sarlina bila besna kada su je otpustili iz crkve, njeno učestvovanje u jednom takvom kultu izgleda sasvim prirodno.

Ono što je, međutim, predstavljalo razliku između ovog i ostalih slučajeva, bila je moja zbunjenost u odnosu na Sarlinu.

Posle pet ili šest sati provedenih sa pacijentom, psihijatri uglavnom steknu bar površnu predstavu o njegovom problemu i dođu bar do probne dijagnoze. Posle pedeset časova sa Sarlinom ja još uvek nisam imao pojma šta sa njom nije u redu. Da je neuspešna u životu, to smo znali. Ali zbog čega, to nismo.

Obeshrabren, u glavi sam prevrtao po listama dijagnostičkih kategorija postavljajući joj vrlo specifična

pitanja. Pitao sam se da, na primer, ne pati od opse-
sivno-kompulzivne neuroze i ispitivao je da vidim da li
ima neki od mogućih simptoma, kao na primer, ritualis-
tičko ponašanje. Sarlina je potpuno razumela o čemu go-
vorim. Sa priličnom dozom entuzijazma krenula je da
mi opisuje nekolicinu manje značajnih rituala koje je
obavljala u doba puberteta — u doba kada je uobiča-
jeno i gotovo normalno tako se ponašati. Na primer,
imala je običaj da pre spavanja poreda stvari po sobi po
određenom rasporedu i redosledu da bi mogla nesmetano
da spava. Kao detetu bilo joj je rečeno da vojnici u
kasarnama kada nameštaju krevete, moraju tako da za-
tegnu pokrivač da novčić mora sa njega da odskoči kada
ga oficir prilikom pregleda na krevet baci. Tako je Sarli-
na, kada joj je bilo trinaest godina, svakog jutra, pre ne-
go što opere zube, bacala novčić na krevet da vidi da
li će da odskoči. »Ali kada mi je bilo petnaest godi-
na«, rekla je, »shvatila sam da su te stvari blesavo gub-
ljenje vremena i jednostavno sam prestala da ih radim.
Od tada više nisam imala nijedan ritual.« Ponovo sam bio
zbunjen. I takav sam ostao. Prošlo je još oko tridesetak
seansi pre nego što sam počeo da dobijam prve nagove-
štaje Sarlininog karaktera.

Jednog dana, devet meseci od početka terapije,
kada mi je pružila ček za prethodni mesec, primetio sam
zaglavlje druge banke. »Promenili ste banku?« — pitao
sam neobavezno.

Sarlina je klimnula glavom. »Da, morala sam.«

»Morali ste?« — načuljio sam uši.

»Pa, da, istrošila sam čekove.«

»Istrošili ste čekove?« — ponovio sam glupavo.

»Sta, zar niste primetili?« Sarlina je zvučala poma-
lo uvređeno. »Svaki ček koji sam vam do sada dala imao
je drukčiji dizajn.«

»Ne, nisam primetio«, priznao sam, »ali kakve veze
to ima sa menjanjem banke?«

»Vi ne kapirate baš brzo, je li?« — odvratila je Sar-
lina, »pošto sam iskoristila sve dizajne za čekove koje

izdaje moja stara banka, morala sam da otvorim račun u novoj.«

Zbunjen više nego ikada, postavio sam pitanje: »A zbog čega morate uvek da imate drugi dizajn na čeku?«

»Zbog toga što je to ljubavno uzdarje.«

»Ljubavno uzdarje?« — opet sam ponovio, zapanjen.

»Pa, da. Kad god za nekoga ispisujem ček, upitam se koji bi dizajn u tom trenutku toj osobi odgovarao. Znače, u pitanju su vibracije. Pomoću ljubavi ja se uključujem u njihove vibracije i onda napravim selekciju. Ali nikada ne volim da jedan dizajn dam više nego jednom, a moja banka je imala samo osam različitih vrsta. U stvari, ovog puta sam zbog vas morala da menjam banku jer je ovo deveti ček koji sam vam napisala. A ionako bih morala da je promenim zbog električne distribucije. Samo što su oni prilično bezlični. Od njih je zbilja teško dobiti vibracije.«

Ostao sam zapanjen. Možda je trebalo odmah da se uhvatim za pitanje »ljubavi«. Ali bio sam preneražen bizarnošću ove male ali repetitivne interakcije. »To mi pomalo liči na neki ritual«, bio je najbolji komentar koji sam mogao da smislim.

»Pa, moglo bi se reći da je tako.«

»Ali, vi ste rekli da više nemate rituala.«

»O, imam ja puno rituala«, veselo je odgovorila **Sarlina**.

I imala je. Tokom sledećih nekoliko seansi opisala mi je bar tucе rituala. Skoro sve što je radila bilo je na ovaj ili onaj način povezano sa nekim ritualom. Postalo jje više nego jasno da **Sarlina** zaista pati od neke vrste opsesivno-kompulzivnog poremećaja. »Kako to da ste mi pre nekoliko meseci rekli da uopšte ne patite od rituala kada ih imate na desetine?« — Ispitivao sam je.

»Jednostavno nisam htela da vam kažem. Možda nisam u vas imala dovoljno poverenja.«

»Ali vi ste lagali.«

»Naravno.«

»Iz kog razloga **mi** plaćate pedeset dolara na sat da bih **vam** pomogao ako onda lažete da biste me stavili u

situaciju da ne znam kako da vam pomognem?» — pitao sam.

Sarlina mi je uputila prepređen pogled. »Ništa vam neću reći dok ne budem sigurna da ste spremni da znate«, odgovorila je.

Sada kada mi je »ispovedila« svoje rituale, nadao sam se da će se Sarlina u našem zajedničkom radu sve više otvarati i da ću samim tim i ja biti manje zbunjen. Međutim, to nije bilo suđeno. Sasvim postepeno mi je postajalo jasno da je ona »osoba laži«. I pored toga što je htela-ne htela, tokom meseci i godina otkrivala po koji aspekt svoje ličnosti, Sarlina je i dalje ostajala vrlo enigmatična. A ja sam ostajao zbunjen. Sta je, u stvari, htela? Sve do kraja je od mene krila informacije ako ni zbog čega drugog, onda zato što je htela da vlada situacijom. I kako se moje razumevanje njene ličnosti postepeno produbljivalo, tako je raslo i moje strahopoštovanje prema njenoj suštinskoj neshvatljivosti.

JEDNO ILI DRUGO: DETE ILI ODRASLA OSOBA

Ubrzo pošto mi je otkrila svoje rituale, Sarlina je počela da otkriva još nešto: da me intenzivno želi.

To me i nije čudilo u početku. Ja sam brinuo o njoj. Ona nije propuštala terapijske sastanke i redovno je za njih plaćala, po čemu sam zaključio da joj je stalo do svog razvoja. Na sve njene napore predusretljivo sam odgovarao svojim. Sve što je govorila, sve što joj se dešavalo, za mene je bilo od dubokog značaja. Prirodno je da pacijent počne da oseća romantičnu naklonost prema terapeutu ako je suprotnog pola kao odgovor na pažnju koju mu dosledno ukazuje. To je naročito slučaj kod pacijenata koji u detinjstvu nisu uspeli da prerastu edipovsku dilemu.

Sva zdrava deca prođu kroz stadijum seksualne želje prema roditelju suprotnog pola. Ta želja obično kulminira između četvrte i pete godine i poznata je kao edipovska

dilema. Ona stavlja dete u očajnu situaciju. Njegova romantična ljubav prema roditelju je beznadežna ljubav. Ono u sebi govori roditelju: »Ja znam da mi govoriš da sa tobom ne mogu da imam seksualni odnos zbog toga što sam dete, ali ako samo pogledaš kako se odraslo ponašam, promenićeš mišljenje.« Ovo »odraslo ponašanje« zahteva ogromnu energiju koju dete u jednom trenutku više nije u stanju da održava. Ono je iscrpljeno. Dilema se konačno rešava time što iscrpljeno dete prihvata realnost da ne može — i više i ne želi — da izgleda kao da je odraslo. Istovremeno, ono saznaje još jednu stvar: da u životu ne može sve da ima; ne može istovremeno i da seksualno poseduje roditelja i da bude dete. Zbog toga se odlučuje za prednosti koje ima kao dete i odriče se svoje preuranjene seksualnosti.⁴⁵

U psihoterapiji se dešava da pacijent koji je propustio da razreši edipovsku dilemu kao dete, po pravilu, mora da prođe kroz isti proces u odnosu na terapeuta u svom odraslom dobu. On ili ona mora da nauči da u datom trenutku prestane terapeuta da posmatra kao objekt svojih romantičnih i seksualnih želja i da se zadovolji time što će na simboličkom nivou postati njegovo dete. Kada jednom dođe do ovoga, sve počinje da ide glatko. Pacijent može da se opusti i da se neometano prepusti roditeljskoj brizi, mudrosti i ljubavi koje mu pruža terapeut.

Samo što između Sarline i mene to nije bilo baš tako.

Prvi nagoveštaj da u pogledu te faze terapije ona nije dobro napredovala bio je moj osećaj sve veće odvratnosti prema njoj. To je, inače, bilo vrlo neuobičajeno. U slučajevima kada bi neka privlačna pacijentkinja počela da oseća seksualnu želju prema meni, moj problem

⁴⁵ Jedan od razloga iz kojih Edipov kompleks ima toliku važnost za psihologiju jesu teškoće koje odrasle osobe, koje ga se nisu rešile na vreme, imaju kada treba nečega da se odreknu, što je, inače, potrebno za uspešno životno prilagođavanje. To su ljudi koji nisu naučili da je nemoguće čuvati svoj kolač i jesti ga u isto vreme.

bi obično bio kako da joj ne uzvratim na isti način. I sam bih počeo da dobijam seksualne želje i fantazije u odnosu na nju i morao bih sve da učinim da se one ni na koji način ne umešaju u stvaranje mojih sudova i moju obavezu prema ulozi terapeuta. U svakom slučaju, obično osećam toplinu prema pacijentima koji mi poklone svoju ljubav.

Ali sa Sarlinom to nije bilo tako. O njoj nisam imao nikakvih seksualnih fantazija. Naprotiv, bilo mi je muka i od same pomisli na seks sa njom. Čak i mogućnost neseksualnog dodirivanja izazivala mi je nejasnu muku u želucu. I to nikako nije prolazilo. Kako je vreme odmicalo, osećao sam sve jači poriv da se držim što dalje od nje. Moguće je da se taj moj osećaj sve jače odvratnosti nije odnosio samo na seks. I nisam ja bio jedini koji ga je imao. Jedna druga pacijentkinja, prilično inteligentna i perceptivna žena, započela je seansu pitanjem: »Znate onu gospođu koja dolazi da vas vidi pre mene?«

Klimnuo sam glavom. Mislila je na Sarlinu.

»E pa, od nje me hvata jeza. Ne znam zbog čega — nikada nismo čak ni razgovarale. Ona samo uđe u čekaonicu, uzme svoj kaput i ode. Nikada mi ni reč nije rekla, ali ja se ježim od nje.«

»Možda vam se čini neljubaznom«, pretpostavio sam.

»Nije to — ja baš i ne volim da razgovaram sa ostalim pacijentima. U pitanju je nešto drugo. Nešto kao — ne znam kako bih to nazvala — kao da u njoj postoji nešto zlo.«

»Ona ne izgleda čudno, zar ne?« — pitao sam, potpuno fasciniran.

»Ne, izgleda baš kao i svako drugi. Lepo se oblači. Možda je Čak i zaposlena. Ali od nečega u njoj me podilaze žmarci. Ne znam tačno šta je to. Ali ako sam ikada srela osobu koja je zla, to je ona.«

Bez obzira na to da li je moja odvratnost prema Sarlini bila primarno seksualna ili ne, njeno seksualno ponašanje za vreme terapije bilo je zaista neverovatno. Obično, kad bi se desilo da neka od mojih pacijentkinja

počinje prema meni da gaji nežna osećanja, postala bi stidljiva i pokušavala da to priкри je. Ali ne i Sarlina. Ona, koja je redovno zadržavala prave informacije o sebi, nimalo se nije ustručavala da mi otvoreno stavi do znanja svoje seksualne namere.

»Vi ste hladni«, optuživala me je. »Ne vidim zbog čega nećete da me zagrlite.«

»Da vam je potrebna uteha, možda bih vas i zagrlio«, odgovorio sam, »ali vaša želja za zagrljajem je, čini mi se, seksualna.«

»Vi i vaše pedantne kategorizacije«, vikala je Sarlina. »Kakve veze ima da li je meni potrebna seksualna ili bilo kakva druga uteha? Važno je da mi je potrebna uteha.«

»Vama nije potreban seksualni odnos sa mnom«, iznova sam pokušavao da joj objasnim. »To možete sa svakim da imate. Ono za šta mene plaćate je specijalna vrsta pažnje.«

»E, pa ja ne mislim da je vas i malo briga za mene. Vi ste kruti i distancirani. Niste topli. Uopšte ne vidim kako ćete da mi pomognete kada prema meni ne osećate čak ni toplinu.«

To sam i sam počeo da se pitam. Sarlina je uvek činila da se pitam da li sam pravi terapeut za nju.

U Sarlininoj želji prema meni bilo je nečeg nedozvoljenog, podmuklog i nasrtljivog. Leti bi ranije dolazila na terapiju i sedela u našoj bašti. Da me je pitala da to radi, verovatno je ne bih odbio. Ja volim da ljudi uživaju u cveću koje je hobi i moje supruge i moj. Ali ona nikada nije pitala. Dešavalo se nekih večeri kada nismo imali zakazanu terapiju da pogledam napolje i vidim Sarlinin auto, parkiran ispred naše kuće, i nju kako sedi u mraku i sluša tihu muziku sa radija. Bilo je stravično. Kada sam je pitao šta to znači, jednostavno je odgovorila: »Vi znate da ste čovek koga volim. Sasvim je prirodna želja da budemo u blizini onoga koga volimo.«

Jednoga dana kada nismo imali zakazanu terapiju, našao sam je u našoj biblioteci kako sedi i čita jednu od

mojih knjiga. Pitao sam je šta tu radi. »Ovo je čekaonica, zar nije?« — odgovorila je.

»To je čekaonica onih dana kada primam pacijente kojima sam zakazao«, rekao sam. »U danima kada ne primam pacijente, to je privatna soba u mojoj kući.«

»E pa, za mene je čekaonica«, odgovorila je Sarlina bez imalo ustručavanja. »Ko ima kancelariju u kući mora da očekuje da izgubi malo od svoje privatnosti.«

Pošto sam ustanovio da nije imala nikakvog opravdanog razloga da me vidi, morao sam bukvalno da je izbacim iz kuće. Više nego ikada u životu, lično sam doživeo ono što verovatno oseća žena koja je u situaciji da joj se udvara neko koga ona ne želi i ko čak može i da je siluje. U stvari, Sarlina me je u dva navrata, na kraju seanse, bukvalno zgrabila i pokušala da me zagrlji pre nego što sam uspeo da je odgurmem.

Glavni razlog iz koga se dešava da deca ne uspeju da reše edipovsku dilemu jeste što u doba pre četvrte godine života, u tzv. preedipovsko doba, nisu dobijala adekvatnu roditeljsku ljubav. Rešavanje edipovske dileme je kao gradnja prvog sprata na kući. To se jednostavno ne može uraditi pre nego što se postave temelji. Mnogi znaci su govorili da je to verovatno bio slučaj sa Sarlinom. Možeće je da je ona bila emocionalno osiromašena još od početka. Njena majka očigledno nije bila žena koja može da pruži ljubav. Sarlina se nije sećala zagrljaja nijednog od roditelja. Često je sanjala dojke. Ritualno se držala dijete koju je prepisivao njen kult zbog čega je bila u neprestanoj potrazi za neobičnim organskim hranama i kada bi jela u društvu, njena hrana je uvek bila drukčija od ostalih — uvek nešto posebno. Sa psihoanalitičkog stanovišta, Sarlinin osnovni problem nije bila nerešena edipovska diema, već stanje pre toga, preedipovska oralna fiksacija. Sarlinina čežnja za mojim zagrljajem i dodirom bila je, u stvari, potreba za materinskom toplinom i maženjem koje joj nikada nije bilo pruženo. Ja sam njenu želju za dodirom doživljavao kao odvratnu i preteču. A zar to nije bilo baš ono što joj je bilo tako očajno potrebno? Zar za njeno lečenje ne treba da ura-

dim baš ono što me ispunjava osećanjem takve mučnine? Možda treba da je stavim na krilo i mazim, milujem i ljubim sve dok se najzad ne smiri?

Možda je tako, a možda i nije. O tome sam ozbiljno razmišao. Ali, dok sam razmišljao, otkrio sam još nešto. Shvatio sam da, iako sam ja bio voljan da negujem Sarlinu kao da je gladna beba, ona nije bila voljna da u odnosu na mene prihvati ni ulogu deteta, a još manje bebe. Suština mog gađenja prema njenom dodiru ležala je u tome što je insistirala da taj dodir bude seksualan. Ona sebe nije smatrala gladnim detetom već sazrelom osobom koja uživa u seksualnom lovu. Neprestano sam, raznim sredstvima, uključujući i psihijatrijski kauč, iznova pokušavao da joj pomognem da zauzme pasivniju poziciju, poziciju deteta koje ima poverenja. Ali svaki od tih pokušaja je propao. Tokom sve četiri godine koliko je radila sa mnom Sarlina je insistirala da kontrola bude u njenim rukama. Da bi postala kao dete, morala bi meni da preda uzde i dozvoli mi da o njoj brinem kao roditelj. Morala bi da prestane da zahteva od mene seks. Ali ona na to nije pristajala. Htela je da uzde u svakom trenutku budu u njenim rukama.

Proces dubinskog lečenja, bar u okvirima psihoanalize, zahteva da se pacijent na nekom nivou i do nekog stepena vrati unazad. To* je težak i zastrašujući zahtev. Nije lako odrasloj osobi, koja je navikla da živi u nezavisnosti i psihološkoj opremi zrelosti, da dozvoli sebi da ponovo postane zavisno i tako lako povredivo dete. I što je uznemirenije ličnosti dublje, što je u detinjstvu pacijenta bilo više izgladnelosti, bola i ranjavanja, to je teže, u okvirima psihoterapeutskog odnosa, vratiti ga u detinjstvo. Jer to je kao smrt. A ipak nije neizvodljivo. I kada se postigne, dolazi do lečenja. Ako ne, temelj se ne može rekonstruisati. Bez povratka, nema lečenja; to je baš tako.

Ako bi trebalo tačno da označim šta je učinilo da Sarlina ne bude izlečena ni posle onolikih godina koje je provela sa mnom, bio bi to njen neuspeh u vraćanju. Pacijenti koji u tome uspeju dobiju potpuno novu

certu u ponašanju. Kod njih se pojavi neka smirenost koju ranije nisu imali. Oni dobiju neku vrstu nevinog poverenja koje u svakom trenutku, ako je potrebno, može da se povuče, ali koje isto tako može lako da se vrati. Odnos između pacijenta i terapeuta postaje ne samo uravnotežen već i razigran i pun radosti. To je idealno partnerstvo majke i deteta. Da se takvo stanje uspostavilo i kod Sarline, siguran sam da bih je, ako bi izgledalo da je to neophodno, stavio na krilo i pružio joj sve što treba. Ali do toga nikada nije došlo. Bez obzira što je u suštini očigledno bila dete, u njoj nikada nije bilo ničeg nevinog i istinski poštenog. Nastavila je do kraja da igra ulogu odrasle osobe. »Još uvek ne vidim zbog čega«, rekla je Sarlina odjednom, u trećoj godini terapije.

»Sta ne vidite?« — pitao sam.

»Zbog čega dete ne treba da ima seks sa svojim roditeljima.«

Još jednom sam joj strpljivo objasnio da je dužnost roditelja da detetu pomažu da se osamostali, a da su incestualne veze uvek prepreka na tom putu.

»Ali ovo ne bi bio incest«, rekla je Sarlina. »Vi niste moj otac.«

»Ja, možda, nisam vaš pravi otac«, odgovorio sam, »ali moja uloga, kao vašeg terapeuta, jeste uloga roditelja. Moj posao je da vam pomognem da odrastete, a ne da zadovoljavam vaše seksualne želje. Seks možete da dobijete bilo gde, među svojim vršnjacima.«

»Ali ja sam vaša vršnjakinja«, uzviknula je.

»Sarlina, vi ste moj pacijent. Vi imate svakojakih velikih problema za koje vam je potrebna pomoć. Ja hoću da vam pomognem u rešavanju tih problema. Ja ne želim da spavam sa vama.«

»Ali to što sam vaš pacijent ne znači da vam nisam ravna.«

»Sarlina, vi meni niste ravni i to je činjenica. Vi niste u stanju čak ni da zadržite najobičniji posao duže od nekoliko meseci. Niste još naučili da se orijentišete čak ni usred dana. Sa psihološke tačke gledišta, vi ste, u stvari, beba. I to je u redu. Imali ste loše roditelje

i ima svakojakih razloga koji čine da još uvek budete beba. Ali prestanite da se pravite da ste jednaki sa mnom. Zašto se ne opustite i dozvolite da vam ukazujem pažnju kao roditelj? Ja, zaista, hoću da vas volim na taj način. Ali, molim vas, prestanite da pokušavate da me posedujete seksualno. Zaboravite to, Sarlina.«

»Neću da zaboravim. Hoću da vas imam i nameram vam to da ostvarim.«

Iako nije mogla da bude otvorenija u iskazivanju svojih namera prema meni, još uvek sam osećao da su Šarlinini nasrtaji, u stvari, neiskreni. Ona je htela da bude podojena, ali da to bude prurušeno u seks. Tražila je detinju hranu prurušenu u seksualnost — što samo po sebi nije tako redak fenomen, samo što je Sarlina uporno odbijala da skine masku. Stalno sam iznova, na ovaj ili onaj način, ponavljao: »Vi, u stvari, hoćete da vam ja budem majka. To je u redu. To je lepo. I ja bih to voleo. Vama je to potrebno. Vi to, u stvari, i zaslužujete. U prošlosti su vas prevarili i nisu vam pružili ono što je trebalo zato to sada treba da vam se nadoknadi. Zaboravite taj seks. Niste vi još spremni za to. Suviše ste mladi. Opustite se. Ležite i uživajte u toplini koju mogu da vam pružim. Dozvolite mi da vas nahranim.«

Ali ona to nije učinila. Ovo je u izvesnoj meri bilo i zbog toga što je moju ponudu smatrala zamkom: to nije čudno, jer je materinska nega koju je kao dete dobijala od svoje majke zaista bila zamka. Međutim, da je ovaj strah bio jedini izvor njenog otpora, još bi bilo moguće da ga radom prevaziđe. Ali druga stvar je tu bila od mnogo veće važnosti. Pitanje moći. Nije se radilo samo o njenom strahu da mi dozvoli da nad njom steknem materinsku moć. Stvar je više bila u tome što je htela po svaku cenu da zadrži svu moć za sebe. Htela je da se **leci**, ali da u tom procesu ništa od sebe ne da i da se ničega ne odrekne. Kao da mi je naređivala: »**Leci** me,

ali nemoj da me menjaš.« Ona nije htela samo da je hrane, nego i da bude šef onome ko je hrani.^{46*}

Kada je htela da me prekori zbog toga što sam hladan i ne želim da je zagrlim, Sarlina je govorila: »Ja od vas samo hoću potvrđivanje. Kako terapeut koji neće čak ni da me potvrdi kao osobu može uopšte da me leci?« Ovo je bila važna reč. Suština materinske ljubavi prema malom detetu jeste afirmacija. Svaka obična, zdrava majka voli svoje malo dete bez ikakvog određenog razloga, jednostavno zato što ono postoji. Dete ne mora ništa da radi da bi tu ljubav zaradilo. To je ljubav bez ikakvih obaveza. Bezuslovna ljubav. Ona dete voli onakvo kakvo je, zbog njega samog. Ta ljubav je izjava afirmacije; ona kaže: »Ti si dragocen već samo zato što postojiš.«

U toku druge i treće godine života deteta majka od njega počinje da očekuje sve više stvari, kao na primer, da nauči da ide na nošu. I kada to počne, njena ljubav, bar do izvesnog stepena, postaje uslovljena. Sada ona kaže: »Ja te volim, ali...«, »ali htela bih da prestaneš da cepaš knjige«, »ali hoću da prestaneš da vučeš lampu sa stola«, »ali htela bih da mi malo pomogneš time što ćeš da kažeš kada hoćeš da ideš na nošu da više ne moram po ceo dan da perem pelene«. Dete počinje da uči reči »dobro« ili »loše«. I uči da mora da bude dobro dete ako hoće da i dalje bude potvrđivano. Sada svoju afirmaciju mora da zaradi. I od tada pa nadalje, tako i ostaje. Period bezuslovne afirmacije traje samo koliko i rano detinjstvo. Kao psihološki odrasle osobe mi smo svi, u

⁴⁶ Želja za regresijom u stanje jedinstva sa majkom jedna je od tri karakteristike na koje je Erih From naišao u svojoj analizi zle ličnosti, ili »sindroma propadanjac (*Covečje srce: njegov dar za dobro ili zlo* [Harper & Row, 1964,]). Ovu želju je označio kao »incestuožnu simbiozu«. Nju sam svakako našao kod Sarline. Ali sam je, takođe, našao i kod mnogih drugih. Međutim, mislim da kod zla postoji jedan bitan faktor, a taj je da se tu ne radi jednostavno o regresivnoj čežnji za majkom (što može biti od koristi u lečenju), već o pokušavanju da se majka dobije bez regresije — o insistiranju da se dobije ono što majka pruža a da se ne izgubi ništa od onoga što spada u ulogu odrasle osobe i moći koju ona u sebi nosi.

manjoj ili **većoj** meri, naučili da ako hoćemo da nas vole, naša je dužnost da od sebe činimo dragu osobu.

Ključni element u **Sarlininom** ponašanju je bila njena molba — ne zahtev — da je volim bez obzira na to šta radi, da je potvrdim ne kao onu što bi mogla da postane, već kao onu što je bila — sa bolešću i svim ostalim. Time bih joj pružio ono što je od mene želela — ljubav majke prema malom detetu, doslednu, bezuslovnu ljubav koja se može doživeti samo u ranom detinjstvu. To nimalo nije čudno jer smo imali jasnu evidenciju da u ranom detinjstvu od majke nikada nije dobila tu bezuslovnu, afirmativnu ljubav koja treba da bude nasleđe svakog deteta. Ona je bila prevarena u pogledu tog nasleđa. Ali meni je bilo nemoguće da joj to nadoknadim. Jer od mene je zahtevala da je bezuslovno volim kao bolesnu odraslu osobu. Insistirala je da je volim kao što majka voli malo dete, ali je isto tako insistirala i da se prema njoj ponašam kao da mi je ravna. Ako ne iz nekog drugog razloga, ovaj zahtev mi je bilo nemoguće da ispunim zbog toga **što** je to **bio** zahtev da afirmišem njenu bolest.⁴⁷ **Sarlina** nije htela da bude lečena. Ona je htela da bude voljena, **ali** da se ne menja. Htela je da bude voljena onakva **kakva** jeste — s **neurozom** i svim ostalim. I **mada** to nikada ne bi rekla, postepeno **sam** uviđao da je razlog **što** je nastavljala terapiju bila njena namera da zadobije moju ljubav *bez* terapije — to jest, da poseduje i moju ljubav i svoju neurozu: i da čuva svoj kolač i da ga **jede**.

SAMA SEBI ZAKON

Sada je Sarlinina samovolja već postala očigledna. Ali sve do treće godine terapije nisam bio svestan koliko su dubine te samovolje. A onda sam otkrio da je Sarlina, u stvari, bila autistična.

⁴⁷ Po recima Martina Bubera, zli ljudi insistiraju na »afirmaciji bez obzira na činjenice« (*Dobro i zlo* [Charles Schribner's sons, 1953; s. 1361).

Mentalno zdravlje nalaže da se čovekova volja podredi nečemu višem od sebe. Da bismo bili u stanju da pristojno funkcioniramo u ovom svetu, mi moramo sebe da podredimo nekom principu koji ima prednost nad onim što bismo mi u datom momentu hteli. Za religiozne ljude, taj princip je Bog i zato kažu: »Da bude volja Tvoja, ne moja.« Ali ako su normalni, čak i oni koji nisu religiozni, podrediće se, znali to oni ili ne, nekoj »višoj sili« — bilo da je ljubav ili istina, potrebe drugih ljudi ili zahtevi stvarnosti. Kao što sam definisao u knjizi *Put kojim se rede išlo* — »mentalno zdravlje je kontinuirani proces posvećivanja stvarnosti po svaku cenu«.

Potpun neuspeh u podređivanju sebe stvarnosti naziva se autizmom. Ova reč potiče od grčke reči »auto« što znači »sam«. Autistična osoba nema nikakve svesti o nekima od suštinskih dimenzija stvarnosti. Takvi ljudi žive bukvalno »u svom svetu« gde je svako od njih »sam« apsolutni vladar.

Kad god sam Sarlinu pitao zbog čega hoće seks sa mnom, njen odgovor je uvek bio sasvim jednostavan: »Zbog toga što vas volim.« Iako sam uvek iznova postavljao pitanje istinitosti te tvrdnje, za Sarlinu je njena »ljubav« bila **neposredna**. A za mene je, **međutim**, bila autistička. Kada mi je svakog meseca davala ček sa novim dizajnom, ona je mislila da to čini *za mene*. Ona je u svojoj glavi videla vezu između mene i određenog dizajna koji je na čeku tog meseca. Ali to je tako bilo samo u njenoj glavi. A stvarnost je bila drukčija: ne samo što mene uopšte nije bilo briga za dizajn na čekovima, nego što ni njen izbor dizajna nije imao nikakve veze sa mojom stvarnošću.

Sarlina je, po njenom mišljenju, volela sve ljude. Kult kome je pripadala se, kao osnovni princip svoje doktrine, zalagao za ljubav prema čovečanstvu. Sarlina je sebe videla kao osobu koja hoda kroz život prosipajući darove i milosrđe na sve strane. Međutim, ja sam njenu ljubav doživljavao kao nešto što potpuno isključuje stvarnost mene, kao osobe. Jedne zimske noći, nekoliko minuta pošto smo završili terapiju, napravio sam sebi mar-

tini i otišao u dnevnu sobu da se, za šta sam retko imao vremena, opustim i pregledam nagomilanu poštu. Spol ja se začuo zvuk automobila koji je neko bezuspešno pokušavao da pokrene. Izašao sam da pogledam, bila je to Sarlina.

»Ne znam o čemu se radi«, rekla je, »ne mogu da upalim.«

»Da niste ostali bez benzina« — pitao sam.

»Ne verujem da je u tome problem«, ona je odgovorila.

»Ne verujete? Sta pokazuje merač?«

»Pokazuje da je rezervoar prazan«, veselo je odgovorila Sarlina.

Nasmejao bih se da se nisam iznervirao. »Pa, pošto vam merač pokazuje da je rezervoar prazan, po čemu ste zaključili da niste ostali bez benzina?«

»O, pa on uvek pokazuje da je prazan.«

»Kako to mislite 'uvek pokazuje da je prazan', je li polomljen?«

»Nije, bar koliko ja znam. Znaite, ja nikada ne kupim više od dva galona benzina. Na taj način znam sigurno da ga ne trošim bez veze. Osim toga, baš je zabavno kad pokušavam da pogodim kada ću ostati bez benzina. U tome sam prilično dobra.«

»Koliko često vam se desi da ne pogodite i nadete se bez benzina?« — pitao sam začuđen otkrićem ovog novog, zaista neobičnog rituala.

»O, ne tako često. Možda tri ili četiri puta godišnje.«

»I pretpostavljam da je nemoguće da je ovo jedan od tih slučajeva?« — pitao sam, pomalo sarkastično. »Sta ćete sada?«

»Mogla bih da uđem kod vas i telefoniram dežurnoj službi.«

»Sarlina, sada je devet sati uveče i nalazimo se u seoskom kraju. Sta mislite, šta oni mogu da urade?«

»Pa, nekada dođu i noću. Jedina druga stvar koju bih mogla da uradim jeste da od vas pozajmim malo benzina.«

»Ja, na žalost, nemam nikakve rezerve benzina«, odgovorio sam.

»Zar ne bismo mogli da izvučemo malo iz vašeg automobila?« — Sarlina je pitala.

»To bismo, možda, i mogli«, pristao sam, »samo što nemamo čime.«

»Imam ja crevo kojim to može da se uradi«, rekla je živahno. »Držim ga u gepeku. Volim da uvek budem pripremljena.«

I tako sam pošao da potražim kofu i levak. Ustima sam povukao mlaz benzina iz mog automobila da bi mogao da krene kroz crevo koje mi je dala. Dao sam joj jedan galon. Njen automobil je odmah proradio i ona se odvezla. Bilo mi je veoma hladno kada sam ponovo ušao u kuću. Moj martini se ugrejao i postao bljutav. Zbog benzina mu nisam osećao ukus. Cele večeri nisam mogao da osetim ukus ničega drugog osim benzina. U mojim ustima je bukvalno ostavila neprijatan ukus.

Dva dana kasnije Sarlina je došla na sledeću seansu. Ničim nije pomenula debakl kojim se završila prethodna. Najzad, ja sam je upitao kako se osećala zbog onoga što se desilo.

»O, bilo je cakano. Baš sam uživala.«

»Uživali ste?« — ispitivao sam je.

»Naravno. Bilo je uzbudljivo. Kao neka avantura, ono smišljanje kako da izvučemo benzin i pokrenemo auto. I u tome smo bili zajedno. Da li znate da je to bila prva stvar koju smo nas dvoje zaista zajedno uradili? Bilo je zabavno raditi sa vama, tamo u mraku.«

»Sta mislite, kako sam se ja osećao?«, upitao sam.

»Ne znam. Pretpostavljam da je i vama bilo lepo.«

»Sta vas navodi na tu pretpostavku?«

»Ne znam šta. Zar vam nije bilo lepo?«

»Sarlina«, rekao sam, »zar vam nije palo na pamet da sam ja, možda, imao nešto drugo da radim te večeri, osim da vama pomazem da upalite auto, nešto što mi se više radilo?«

»Nije. Ja sam mislila da ljudi vole jedni drugima da pomažu. Bar ja sam takva. Zar vi niste?«

»Sarlina«, ponovo sam je pitao, »da li ste se bar u jednom trenutku osetili neugodno ili neprijatno? Da li vam je imalo bilo nezgodno što sam ja morao da vam pomognem da se iz vučete iz neprilike za koju ste sami bili odgovorni?«

»Ništa ja tu nisam bila kriva.«

»Niste?«

»Ne«, glatko je izjavila Sarlina. »U rezervoaru je bilo manje benzina nego što sam mislila. To nije moja krivica. Možda ćete reći da je trebalo bolje da predvidim kada će nestati, ali to najčešće sasvim dobro radim. Već sam vam rekla da mi se samo tri ili četiri puta godišnje dogodi da ostanem bez benzina. To je sasvim dobar prošek.«

»Sarlina«, rekao sam, »ja vozim tri puta duže nego vi i nikada mi se nije desilo da ostanem bez benzina.«

»Pa, izgleda da je vama strašno važno da li imate benzina ili nemate. To je za vas, zaista, velika stvar. Sta vam ja tu mogu?«

Digao sam ruke od daljeg pokušavanja da udaram glavom o neprobojni zid Sarlinine nesvesnosti. Sto se nje tiče, moja osećanja, u stvari, nisu postojala.

Autizam je narcizam krajnje vrste. Za potpunog narcisoida, drugi ljudi imaju psihološku realnost isto koliko i komad nameštaja. Jedini odnos koji narcisoid može da uspostavi je onaj koji Martin Buber naziva »odnos ja-ja«. ⁴⁸ Sarlina je, bez sumnje, zaista verovala da me voli, međutim ta njena »ljubav« je postojala samo u njenoj glavi. Ona nije postojala ni u kakvoj objektivnoj stvarnosti. Za samu sebe ona je bila »svetlost čovečanstvu«, neko ko širi sreću i radost gde god se pojavi. Međutim, sve što su drugi od nje doživljavali bilo je nerviranje, haos i konfuzija, koje je redovno ostavljala za sobom.

Sarlina se nije spotala o nameštaj, ali njena nesvesnost se nije ograničavala samo na mene ili druge

⁴⁸ Vidi *Ja i Ti*, prev. Walter Kaufman (Charles Scribner's sons, 1970).

ljude. Ona se, na primer, redovno gubila ako bi vozila neko malo duže vreme. Ovaj simptom dugo nisam shvatao — možda baš zbog toga što je odgovor bio tako očigledan. Ali, čim sam postao svestan njenog autizma, zagonetka je postala vrlo jednostavna. Kada se jednom prilikom žalila da je završila u Njubergu umesto u Njujork-Sitiju, primetio sam: »To zvuči kao da ste promašili skretanje sa auto-puta osamdeset četiri na put šesto osamdeset četiri.«

»Tačno«, radosno je uskliknula Sarlina. »Baš sam tražila šesto osamdeset četiri.«

»Ali, toliko ste puta već tuda vozili za Njujork-Siti i skretnice su svuda jasno obeležene. Kako ste mogli da promašite?«

»Pa, nešto sam pevušila i pokušavala sama da izračunam u glavi kada da skrenem.«

»Znači, niste bili skoncentrisani.«

»To je ono što sam vam upravo sama rekla, zar nije?« — Sarlina je odgovorila iznervirano.

»Budući da se stalno gubite u putu«, bio sam uporan, »možda je problem uvek isti. Možda jednostavno ne vodite dovoljno računa.«

»E, pa ja ne mogu da radim dve stvari odjednom. Ne mogu i da smišljam pesmu i da se koncentrišem na saobraćajne znake.«

»Tačno«, rekao sam. »Ne možete, takoreći da pevate svoju pesmu i da očekujete da ministarstvo saobraćaja po njoj igra. Ako nećete da se izgubite, morate da vodite računa o saobraćajnim znacima. Ako se izgubite u svojim fantazijama, izgubićete i vezu sa spoljašnjim svetom. Zao mi je, Sarlina, ali to je zaista tako.«

Sarlina je skočila sa kauča. »Ovaj sastanak se ne odvija onako kako sam ja želela«, rekla je hladno. »Nemam namere da ležim ovde i da slušam da mi neko drži pridiku kao nekom detetu. Videćemo se sledeće nedelje.«

Ovo nije bilo prvi put da je Sarlina prekinula terapijski sastanak. Ipak, molio sam je: »Sarlina, ostalo vam je još pola sata. Molim vas, ostanite i hajde da pokušamo da radimo na ovome. Ovo je vrlo važno pitanje.«

Ali vrata moje kancelarije su se sa treskom zatvorila.

U to vreme sam počeo da razumem još jedan od Sarlininih simptoma: njenu nesposobnost da se zadrži na jednom poslu više od nekoliko meseci. Sada smo njenu terapiju radili već dve i po godine i Sarlina je za to vreme promenila četiri radna mesta, između kojih je duže periode bila bez zaposlenja. Pred početak njenog petog zaposlenja pitao sam je: »Jeste li nervozni?«

Ona je izgledala iskreno iznenađena. »Zašto bih bila nervozna?«

»Da ja počinjem nov posao, bio bih nervozan«, rekao sam. »Naročito ako sam pre toga toliko puta bio otpušten. Bojao bih se da neću imati uspeha. U stvari, ja se pomalo bojim pred svakom novom situacijom gde ne znam pravila.«

»Ali ja znam pravila«, odvratila je Sarlina.

Pogledao sam je zapanjeno. »Kako možete da znate pravila posla koji još niste ni započeli?«

»Moj posao je da pomažem u državnoj školi za retardirane. Žena koja me je zaposlila rekla mi je da su ti pacijenti kao deca. Ja odlično znam da vodim brigu o deci. Na kraju krajeva, imam mlađu sestru, a i radila sam u crkvenoj školi, zar nisam?«

Daljim ispitivanjem ovog problema počeo sam da shvatam da Sarlina nikada nije bila nervozna pred stupanje na novo radno mesto zbog toga što je pravila uvek znala unapred. Zbog toga što je pravila uvek sama stvarala. Činjenica da ta pravila nisu bila i pravila onoga ko ju je zaposlio nije bila ni od kakve važnosti. A nije bila važna ni konfuzija koja bi zbog toga neizbežno nastala. Igrajući po svojim pravilima, koje je unapred odredila, rie obazirući se nimalo na ono što traže njeni poslodavci, ona nikako nije mogla da razume zbog čega je vrlo brzo počinjala da nervira ljude oko sebe i zbog čega bi se svima za kratko vreme popela na glavu ako ne i sasvim smučila. »Ljudi su tako neljubazni«, objasnila bi ona. Stalno je ponavljala da sam i ja neljubazan. Sarlina je mnogo polagala na ljubaznost.

I razlog iz koga nije uspela da završi školu uskoro je postao jasan na sličan način. **Sarlina** je retko uspevala da na vreme završi pismene radove, a ako bi ih uradila, oni bi retko imali veze sa zadatom temom. Psiholog kod koga sam je uputio na konsultaciju rekao je da »ima koeficijent inteligencije kojim bi mogla da potopi ratni brod«. A ipak je propala u vrlo osrednjem koledžu. Uvek sam iznova pokušavao da joj objasnim — nekad nežno, nekad ubeđivanjem — da je njena nebriga za druge ljude ono što čini samu srž njenih neuspeha i da je njen ekstremni narcizam autodestruktivan. Ali najbliži odgovor na to koji sam od **Sarlina** dobio bio je: »Svet nije nimalo fleksibilan i vrlo je neljubazan.«

Pred kraj terapije problem je bio osvetijen i sa aspekta teologije kao i psihologije.

»Sve izgleda besmisleno«, požalila mi se **Sarlina** jednog dana.

»U čemu je smisao života?« — pitao sam je sa izgledom nevinosti.

»Otkud ja znam?« — odgovorila je očigledno iznervirana.

»Vi ste osoba posvećena religiji«, primetio sam. »Vaša religija sigurno ima nešto da kaže o smislu života.«

»Vi pokušavate da me uhvatite u zamku« — usprotivila se **Sarlina**.

»U pravu ste«, priznao sam. »Ja pokušavam da vas uhvatim u zamku u kojoj ćete jasno sagledati svoj problem. U čemu je po vašoj religiji smisao života?«

»Ja nisam hrišćanka«, izjavila je **Sarlina**. »Moja religija govori o ljubavi, a ne o značenju.«

»A šta hrišćani kažu o značenju života? Čak iako to nije ono u, šta vi verujete, ipak je model.«

»Mene ne interesuju modeli.«

»Vi ste odgajani u Hrišćanskoj crkvi. Proveli ste skoro dve godine kao profesionalni nastavnik hrišćanske doktrine«, nastavio sam da je izazivam. »Valjda niste toliko glupavi da nemate pojma o tome šta je za hrišćane smisao života, svrha ljudske egzistencije.«

»Mi postojimo u slavu Boga«, izgovorila je Sarlina ravnim, monotonim glasom kao da mrzovoljno ponavlja neki strani katehizam, koji je naučila napamet i koji joj izvlače pod pretnjom pištolja. »Svrha života je da se slavi Bog.«

»I?« — pitao sam.

Nastala je tišina. Za trenutak sam pomislio da će se zaplakati — prvi put otkako radimo. »Ja to ne mogu. U tome nema mesta za mene. To bi bilo kao moja smrt«, drhtavim glasom je rekla. A onda, sa iznenađenjem koje me je uplašilo, ono što je zazvučalo kao prigušeni jecaj pretvorilo se u riku. »Ja neću da živim za Boga. Neću. Ja hoću da živim za sebe. U svoje ime.«

Ovo je bio još jedan sastanak sa koga je Sarlina izašla pre kraja. Osećao sam strahovito sažaljenje prema njoj. Zeleo sam da plačem, ali mi suze nisu dolazile. »O, Bože, ona je tako sama«, bilo je sve što sam uspeo da prošapučem.

SAN O VELIČANSTVENOJ MAŠINI

Sarlina je tokom cele terapije ostala pri svojoj tvrnji ne samo da mene voli, već i da bi htela da joj bude »dobro«. Ja sam već duže vremena sumnjao u istinitost i jednog i drugog — mada je sasvim moguće da je ona sama verovala u to.⁴⁹ Ali podsvest ima divan i uporan običaj da govori istinu. I tako je i Sarlinina podsvest, pred kraj našeg zajedničkog rada, odlučila da progovori i sa zapanjujućom preciznošću mi otkrije kakav je, zaista, njen odnos prema meni.

»Prošle noći sam nešto sanjala«, prisećala se jednom Sarlina. Bila je to četvrta godina njene terapije. »Sve se dešavalo na drugoj planeti. Moj narod je bio u

⁴⁹ Možda nije bez značaja to što Malahi Martin u *Davolovom taocu*, prvi, najduži i najteži stadij um u egzorcizmu naziva »pretvaranjem«. Bila ona zaista posednuta ili ne, u Sarlinino pretvaranje je uspela da prodre samo njena podsvest. Nikada ga svesno nije priznala.

ratu sa **nekom** tuđom rasom. Dugo se nije znalo ko će pobediti. Ali ja sam konstruisala zaista veličanstvenu mašinu koja je bila istovremeno i za napad i za odbranu. Bila je ogromna i veoma komplikovana. Imala je razne vrste naoružanja. Mogla je da izbacuje torpeda kroz vodu, ispaljuje rakete na velike daljine, širi hemijske otrove i da radi mnoge druge stvari. Znali smo da sa njom možemo da poDedimo. Baš sam bila u završnoj fazi rada na mašini kada u laboratoriju uđe neki čovek. Bio je stranac, jedan od neprijatelja. Znala sam da je došao sa namerom da uništi moju mašinu pre nego što počnemo da je upotrebljavamo. Ali to me nije zbunilo. Osećala sam se nadmoćnom, punom samopouzdanja. Imali smo dosta vremena. Pomislila sam da bih mogla da vodim ljubav sa njim, a onda ga uklonim pre nego što se dokopajnoje mašine. U jednom uglu moje laboratorije bio je kauč. Legli smo i otpočeli. Ali onda, baš kada je sve krenulo, on je iznenada skočio, zaletio se prema mojoj mašini i počeo da nasrće na nju. Dojurila sam i počela da pritiskam dugmad za odbranu, koja će ga ubiti i razneti. Ali ona nisu radila. Nisam stigla sve da proverim i isprobam pre toga. Frenetično sam pritiskala dugmad i povlačila poluge. Usred toga sam se probudila veoma uzrujana. Nisam sigurna da li sam na kraju uspeła da odhijem njegov podmukli napad ili je on uspeo da uništi moju divnu mašinu.«

Jedna od veoma zanimljivih stvari u vezi sa ovim snom bila je **Sarlinina** mahnita reakcija na moju interpretaciju.

»**Sta** ste najviše osećali u odnosu na taj san?« — pitao sam, »čim ste se probudili?«

»Bes. Bila sam besna.«

»Na šta ste najviše bili besni?«

»Na onog prevaranta«, odgovorila je **Sarlina**. »Taj čovek me je obmanuo. Izgledalo je da hoće da spava sa mnom. A onda, baš kada su mi se čula probudila, on je prestao i počeo da napada moju mašinu. Pretvarao se da mu je stalo do mene a, u stvari, zanimala ga je samo mašina. On me je prevario. Iskoristio.«

»Ali zar niste i vi njega isto toliko obmanjivali?« — pitao sam.

»Kako to mislite?«

»Vi ste od početka znali da je on došao pre svega radi vaše mašine«, objasnio sam. »Nije mi jasno zbog čega vas je njegovo ponašanje toliko potreslo kada je on samo radio ono radi čega je došao i što ste vi od početka znali. Meni se čini da ste vi njega hteli da obmanete time što ste hteli sa njim da spavate. I mada izgleda kao da ste ga seksualno želeli, iz onoga što govorite, ne vidim da vam je stalo do njega. U stvari, čak ste planirali da ga uklonite i, možda, čak i ubijete čim završite sa seksom. Mislili ste da ćete to lako izvesti.«

»Ne, on je mene obmanuo«, insistirala je Sarlina. »Pretvarao se da me voli, a to nije bila istina.«

»Sta mislite, koga on predstavlja?« — upitao sam.

»Možda vas. Pomalo je ličio na vas, bio je tako plavokos i visok«, odgovorila je. »Pomislila sam da ste to, verovatno, vi čim sam se potpuno razbudila.«

»Znači, vi ste ljuti na mene zbog toga što vas obmanjujem?«

Sarlina me je pogledala kao da sam idiot koji izjavljuje nešto što je očigledno. »Naravno da sam ljuta na vas. Vi to dobro znate. Stalno vam govorim da vam nije dovoljno stalo do mene. Skoro nikada ne saosećate sa mnom. Vrlo se malo trudite da razumete moja osećanja.«

»I odbijam da naš odnos pretvorim u seksualni.«

»Da, ni to nećete da učinite.«

»Ali vas ja u tom pogledu ne obmanjujem«, primetio sam. »Jasno sam vam stavio do znanja da nemam namere sa vama da stupim u seksualni odnos.«

»Ali se zato pretvarate da vam je stalo do mene«, nastavljala je Sarlina. »Sasvim je moguće da vi iskreno *mislite* da vam je stalo. Ali time samo obmanjujete samog sebe. A i uvek ste tako samozadovoljni. Ne biste bili takvi da vam je zaista stalo do mene.«

»Ako čovek u vašem snu predstavlja mene«, pitao sam, »šta mislite, šta predstavlja mašina?«

»Mašina?«

»Da, mašina.«

»Pa, o tome nisam razmišljala«, odgovorila je Sarlina, pomalo zbunjeno. »Valjda moju inteligenciju.«

»Vi, zaista, posedujete visoku inteligenciju«, rekao sam.

»I ja zaista mislim da vi i vaša terapija pokušavate da potkopate moju inteligenciju.« Sarlini se očigledno dopadala ova interpretacija. »To sam vam već rekla. Ponekad me navedete čak da počnem da verujem u stvari u koje ne verujem. Vi, zaista, pokušavate da mi otmete moju inteligenciju i moju, volju.«

»Ali vaša inteligencija je u snu služila samo u ratne svrhe«, primetio sam. »Krcata je oružjem za napad i odbranu. Služi vam samo kao oružje.«

»Pa, bogami, sa vama moram stalno da budem spremna na sve«, razdragano je odgovorila Sarlina. »I vi ste vrlo inteligentni... Prilično jak protivnik.«

»Zbog čega sam vam ja protivnik?« — upitao sam.

Ovo je zbunilo Sarlinu. »Pa, u snu ste mi protivnik, zar niste?« Najzad je rekla: »I pokušavate da uništite moju mašinu.«

»Pretpostavimo da umesto vaše inteligencije mašina predstavlja vašu neurozu. Sasvim je tačno da ja pokušavam da uništim vašu neurozu.«

Sarlina je zaurlala: »NE!«

Bilo je to tako snažno NE da sam se skupio u stolici. »Ne?« — slabašno sam pitao.

»NE. To nije moja neuroza.«

Ponovo sam bio bačen u stolicu. Ni danas ne znam koliko je glasno Sarlina ovo izgovorila, ali osećao sam se kao da je na mene vrištala svom snagom za koju je ljudski glas sposoban.

»Zbog čega kažete da nije vaša neuroza?« — najzad sam pitao strepeći od njenog besa.

»Zbog toga što je bila tako divna«, zajaukala je Sarlina. Počela je da opisuje izgled mašine, gotovo kao u hvalospevu. »Moja mašina je bila pojam lepote«. Bila je komplikovana. Komplikovana do neverovatnih granica. Mogla je da radi tako puno stvari. Bila je konstrui-

sana **sa** toliko pažnje i genijalnosti. Imala je toliko nivoa i operacija. Bila je pravo remek-delo. On nikako ni je smeo da pokuša da je uništi. To je bila najlepša stvar koja je ikada napravljena.«

»Ali nije radila«, dodao sam tiho.

Sarlina je ponovo zavrištala. »Jeste. Radila je. Mogla je da radi. Ja samo nisam imala dovoljno vremena da je testiram. Sve što joj je bilo potrebno bilo je još malo vremena za testiranje. Radila bi božanstveno. Trebalo je samo da je još malo doteram.«

»Ja zaista mislim da ta mašina predstavlja vašu neurozu, **Sarlina**«, rekao sam. »Vaša neuroza je velika i komplikovana. Vi ste godinama radili na njenom konstruisanju. Ona, zaista, obavlja brojne funkcije, **ali** je i glomazna, stalno vas spotiče i ne radi kada treba. I još vas sprečava da se približite ljudima zbog toga što je sagrađena u ratne svrhe — da bi vas zaštitila od ljudi, što je verovatno i bilo potrebno u odnosu na vaše roditelje. Ali vama više nije potrebna takva zaštita. Vi treba da budete otvoreni prema ljudima, a ne da ratujete **sa** njima. Ta mašina vam ne treba. Ona vam je samo prepreka. Ona nije ništa drugo do sistem naoružanja, čija je jedina svrha, rat — držanje ljudi na odstojanju.«

»Nije rat bio njena jedina svrha«, zavijala je **Sarlina** kao ranjena zver. »Ona je radila i druge stvari. Imala je i puno mirnodopskih funkcija.«

»Kao na primer?« — pitao sam.

Sarlina je opet izgledala zbunjena. Za momenat je izgledalo kao da pretura po sećanju, a onda je potpuno ozbiljno izjavila, »Pa, na primer, dole pri dnu je imala mašinicu za doterivanje zanoktica — znate, kao **za** nokte na nogama. Bila je vrlo korisna u tom smislu.«

Gotovo protiv svoje volje učinio sam nešto što verovatno nije trebalo da učinim. Nasmejao sam se.

Sarlina je skočila sa kauča. »Ta mašina nije neuroza«, objavila je u hladnom, carskom besu. »Vi je više nećete tako nazivati i ovaj sastanak je sada završen.« I u roku od **jedne** sekunde, pre nego što sam mogao da se pobunim, ona je već izašla iz ordinacije.

Sarlina je na sledeći sastanak došla u zakazano vreme. I nastavila je terapiju još šest meseci. Ali nikada nismo odmakli dalje od interpretacije onog sna. Bez uspeha smo radili na ovome ili onome, i sve moje pokušaje da se vratimo na san, odlučno je odbijala. Mislila je sasvim ozbiljno kada je rekla da mi neće dozvoliti da o tome ponovo govorim.

NEMA REŠENJA

Sarlinin san me je okarakterisao kao tuđinca. U stvarnosti, ja joj nisam bio nimalo stran. Vidala me je dva do četiri puta svake nedelje u periodu od preko tri godine. Verujem da sam se potrudio koliko sam mogao da joj pružim ljubav i pomoć i da sam u potpunosti zaradio prilične svote novca koje mi je platila. Ona je tvrdila da me voli. Ali njena podsvest — taj rezervoar istine u svima nama — obeležila me je kao tuđinca i neprijatelja.

I ja sam nju video na sličan način. Kada sam se povlačio iz njenih zagrljaja, mislim da sam to radio, između ostalog i iz straha za ličnu bezbednost. Zar to ne znači da sam i ja nju, na nekom nivou, video kao neprijatelja? Osim toga, u Sarlini je postojalo nešto što, ma koliko da sam pokušavao, nikada nisam potpuno razumeo i prema čemu nikada nisam bio u stanju da osećam empatiju. Pretpostavljam da je ona meni bila tuđa isto koliko i ja njoj. Ona me je neprestano optuživala da sam neosetljiv prema njoj i ja sam se često pitao da, možda, nije u pravu, da, možda, treba da je uputim nekom drugom terapeutu koji, možda, više oseća. Ali nisam poznavao nikoga ko bi više odgovarao u njenom slučaju. Osim toga, ni sa terapeutom pre mene nije postigla nikakav uspeh, pa bi, verovatno, bilo isto i sa nekim posle.

Bilo kako bilo, ponekad je izgledalo da Sarlinu pokreću strasti koje su bile potpuno van domašaja mog razumevanja — tako mračni motivi da mi se činilo da su

izvan domena ljudskog iskustva. Više nego išta drugo, ja sam to nešto »neljudsko«, nešto van domašaja običnog psihodinamičnog poimanja — tačno ili netačno — označio kao »zlo«. Ali ne mogu biti apsolutno siguran da li mi je to bilo tako tuđe zbog toga što je zlo ili sam ga nazvao zlom zbog toga što mi je tuđe.

Ne mogu da smislim bolji način da sumiram to nerazumljivo — to tuđe — nešto, nego da opišem Sarlinin odnos prema vremenu. Ona nije osećala nikakvo oduševljenje za sunčane prolećne ili jesenje dane ili za najlepše zalaske sunca. Volela je samo kada je sivo vreme. Tada bi ušetala zviždućući. Sarlina je volela sive dane. Ne meke, magličaste jesenje dane, kada lišće nečujno pada. Ne letnje dane na obali kada vetar donosi vazdušaste koprene izmaglice. Već obične, najdosadnije sive dane. Kao sredinom marta u Novoj Engleskoj, kada zima za sobom ostavlja otpatke: polomljene i polustrulele udove drveća, blatnjavu zemlju i prljave komade snega u raspadanju. Dane beznadežnog sivila. Očajne dane. Zašto? Zašto je Sarlina volela najružnije dane koje su svi drugi mrzeli? Da li ih je volela zbog toga što su sve nas bacali u očaj? Ili ih je volela zbog same njihove rugobe i reagovala na nešto u njima što je nama toliko tuđe da za njega nemamo ni ime? Ne znam.

Bojažljivo — jer to nikada do tada nisam uradio sa pacijentom — jednoga dana sam Sarlinu konfrontirao sa onim što sam smatrao njenim zlom. Bilo je to u toku poslednje godine njene terapije. Prva takva konfrontacija se odigrala nekoliko meseci pre njenog sna o »veličanstvenoj mašini«. »Sarlina, rekao sam joj, »vi na sve strane stvarate kaos i konfuziju, čak i ovde u satima vaše terapije. Jedno vreme ste govorili da je to slučajno. Sada znamo da vi to često namerno radite. Ali ja još uvek ne razumem zbog čega biste imali takve namere?«

»Zbog toga što je zabavno.«

»Zabavno?«

»Pa, da. Zabavno je vas zbunjivati. Već sam vam rekla. To mi daje osećaj moći.«

»Zar ne bi bilo još zabavnije osećati moć zbog neke sposobnosti koju zaista posedujemo?«

»Ja tako ne mislim.«

»Zar vam ne smeta to što se zabavljate na račun drugih ljudi?«

»Ne. Možda bi, ako bih nekoga ozbiljno povredila. Ali to ne činim, zar ne?«

Sarlina je bila u pravu. Koliko ja znam, nikada nije nikoga ozbiljno povredila. Samo je sve oko sebe nervirala do ludila. A povređivala je samu sebe. Zašto je u tome uživala? Činilo mi se da treba da nastavim u istom pravcu. »Sarlina«, rekao sam, »bez obzira što vaša destruktivnost izgleda minorna, meni se ipak čini da u tome što vi u njoj uživajte ima nečega, rekao bih, zlog.«

»Pa, moguće je da je tako«, odgovorila je Sarlina bezbojno.

»Sarlina, prosto ne mogu da verujem«, oštro sam rekao, »ja sam vas zamalo nazvao zlom, a vi se zbog **twga** uopšte niste uznemirili.«

»Pa, šta hoćete da radim?«

»Mogli biste da počnete time što ćete se osećati loše zbog mogućnosti da ste zli.«

»Da nemate, možda, nekog dobrog isterivača đavola u susedstvu?« — upitala je Sarlina iznenada.

Za ovo pitanje sam bio potpuno nepripremljen. »Ne«, nemoćno sam priznao.

»E, pa onda, čemu uzbuđivanje?« — pitala je veselo.

Osetio sam nesvesticu. Bio sam skoro ošamućen, kao da sam upravo izgubio rundu u boks-meču protiv neuporedivo superiornog protivnika. Povukao sam se. Ali sam zato, prvi put u životu, počeo ozbiljno da proučavam fenomen posednutosti i egzorcizma. Sve je to izgledalo bizarno. Zaista, nisam znao šta da mislim o onome što sam čitao. Međutim, saznao sam da su bar neki među ljudima koji su o tome pisali bili ne samo normalni, već i odgovorni i brižni. Odlučio sam da ponovo pokušam posle četiri meseca.

»Sarlina, da li se sećate da ste me pre nekoliko meseci pitali da li poznajem nekog egzorcistu?« — upitao sam.

»Naravno, uvek se sećam svega o čemu razgovaramo.«

»Eto, ja još uvek ne poznajem nijednoga. Ali u međuvremenu sam dosta čitao na tu temu. Ako hoćete, verujem da bih mogao da vam pomognem da ga nađete.«

Hvala, ali trenutno me interesuje bioenergetika.«

»Dodavola, Sarlina«, gotovo sam eksplodirao, »mi ovde govorimo o zlu, ne nekoj maloj tenziji ili uznemirenju. Ne radi se o maloj bubuljici. Mi govorimo o nečemu zaista groznom.«

»I ja vam kažem«, oštro je rekla Sarlina, »da me zanima bioenergetika. Egzorcizam me ne zanima i tačka. Pitam se, međutim, kako vi uopšte možete da radite sa mnom ako mislite da sam zla? Kako ćete da me potvrdite? Kako ćete da mi pružite potrebno saosećanje? To je upravo ono što ja od početka govorim: vas, u stvari, nije briga za mene.«

Ponovo sam se povukao. I iznova sam se vraćao na konfrontacije sa njenom svojeglavošću, egocentričnošću, autodestruktivnošću i promašenošću. Opet sam od početka pokušavao da je navedem da se vrati unazad, da mi dozvoli da je volim kao dete, da je pazim onako kako najbolje znam i umem i na način koji jedini izgleda zdrav. To je bilo sve što sam umeo da radim. Ali — kao što sam sada i očekivao — ništa se nije promenilo. Nisam više znao šta da radim osim da čekam čudo za koje je bilo sve manje i manje nade.

Mada je u psihijatrijskom smislu bila bolesna, za Sarlinu se teško moglo reći da je labilna. Naprotiv, bila je zastrašujuće stabilna. Nepristupačna u svom autizmu. Nepromenljiva. Među ostalim stvarima koje se kod nje nisu promenile, bilo je i njeno odbijanje da se pokori »pravilima« terapije i zahtevima poštenja. Iako se dešavalo da s vremena na vreme odluči da otkrije ponešto,

do kraja je nastavila da zadržava za sebe najvažnije detalje bez kojih je istinska terapija nemoguća. Kontrola je na skoro svim terapijskim sastancima ostala u njenim rukama sve do kraja.

Zbog toga sam se, zaista, zapanjio kada je jednog popodneva, došavši na sto dvadeset i prvu seansu, legla na kauč i sledećih pedeset minuta mi glatko i iskreno ispričala tačno šta je mislila i osećala. Nikada to niko nije bolje uradio. Tih pedeset minuta bila je savršeni pacijent. Osim što je, a to tada nisam znao, za sebe zadržala najvažniji podatak. Pet minuta pretkraj sastanka, izrazio sam svoje veliko iznenađenje i priznanje za ono što je uradila.

»I mislila sam da će vam se dopasti«, rekla je.

»Ali šta se dogodilo«, pitao sam, »što je dovelo do tolike promene u vašem ponašanju da mi tako slobodno pričate umesto da se borite i napadate?«

»Htela sam da vam pokažem da ja to mogu«, odgovorila je, »da mogu slobodno da asociram i sledim pravila baš onako kako vi hoćete.«

»I zaista možete«, odgovorio sam. »Bilo je divno. Nadam se da ćete moći tako da nastavite.«

»Ne, neću.«

»Sta nećete?« — pitao sam tupavo.

»Više to neću raditi. Ovo je naš poslednji sastanak. Odlučila sam da više ne dolazim. Vi niste terapeut koji je meni potreban.«

Ostalo je još trideset sekundi do kraja sastanka. Pokušao sam da se usprotivim. Ne, ona o tome više nije htela da razgovara. Čekao me je sledeći pacijent. Ostavio sam ga da čeka još petnaest minuta. Ali nije popuštala. Odlučila je da joj je potreban terapeut koji nije toliko »krut« i gotovo. Najzad sam morao da je pustim da ode. Napisao sam joj nekoliko pisama, ali je nikada više nisam video. Bila je to neverovatna predstava.

ZLO I MOC

A bila je i neverovatno beznačajna.

Sarlinina želja da me osvoji, pobedi, igra se sa mnom, da potpuno kontroliše naš odnos, bila je bez granica. Izgledalo je da je ta želja za moći bila bez granica. Izgledalo je da je ta želja za moći bila sama sebi cilj. Ona nije želela moć da bi doprinela društvu u kome živi, iz brige za svoju porodicu, da bi od sebe učinila sposobnu osobu ili da bi na bilo koji drugi način ostvarila nešto kreativno. Njena žeđ za moći nije bila podređena ničemu višem od nje same.

I zbog toga je bila vrlo neukusna. Ona je posedovala neku vrstu veštine i njome se služila, na primer, njen talenat za pravi trenutak koji je upotrebila kada je raskidala našu vezu. Ali u toj njenoj umetnosti nije bilo nikakve organizacije. Pošto se nije podređivala čak ni zahtevima scenarija, bila je bez jedinstva. Cela predstava je, u stvari, bila bez smisla.

Zbog toga što su njen život sačinjavale ovakve beznačajne gluposti, može se pomisliti da je Sarlina sasvim nevažan karakter. Jedini uticaj uloge koju ona igra u drami života je bio niz manje-više malih nerviranja koje je priređivala svojim poslodavcima. Ali, zamislite da je ona poslodavac a ne službenik, da je nasledila ne neku malu zadužbinu nego čitavu korporaciju koju treba da vodi svojom izvitoperenom destruktivnošću. Ili što je više verovatno, jednostavno, zamislite da Sarlina postane majka. U tom slučaju, ta komična trapava lakrdija od njenog života iznenada bi prerasla u groznu tragediju.

Zlo sam u jednom trenutku definisao kao »upotrebu političke moći — tj. nametanje svoje volje drugima otvorenim ili prikrivenim prisiljavanjem — da bi se izbegao ... duhovni razvoj.« Ono zbog čega je Sarlinin život bio više komična farsa nego jeziva tragedija bila je činjenica da nije imala nad kim da koristi političku moć. Da je imala muža, verovatno bi se pretvorila u Saru. Da je imala dete, verovatno bi postala gospođa R. Da je imala narod, verovatno bi postala Hitler ili Idi Amin.

Zbog njihove neverovatne samovolje — koju uvek prati žudnja za moći — mislim da zli ljudi više nego većina drugih inkliniraju ka političkom uzdizanju. U isto vreme, ta ista ekstremna samovolja koja se ničemu ne pokorava često ih vodi pravo u politički debakl. Sasvim je moguće da je negde u dubinama Sarlinine ličnosti, u stvari, postojao neki sakriveni instinkt za dobro i da ju je on naveo da izbegne stvaranje porodice ili sticanje autoriteta nad drugima. Zaista znam puno ljudi koji su se podvrgli medicinskoj ili društvenoj sterilizaciji upravo zbog toga što su bili svesni da ne bi bili kompetentni roditelji. Zbog toga ne znam da li je Sarlinina politička impotencija nastala zbog toga što je manje ili više zla. Sve je govorilo u prilog tome da je njena krajnja samovolja jedini razlog što njena zloba nije imala više efekta. Ali voleo bih da joj ostavim prostora za mogućnost da, možda, i nije tako.

Bilo kako bilo, Sarlina je bila promašena osoba. Bez obzira na to šta je bio razlog koji je sprečavao da postane veliki zlikovac, ona je bila potpuno nesposobna za kreativnost. I bez obzira na to što je to, možda, bilo i dobro, nesposobnost je ipak nesposobnost. A nesposobnost nije za podsmeh. Ranije sam koristio metaforu lakrdije da bih opisao njenu neefektivnost. Pošto je ta metafora ispunila svoju svrhu, sada ću je povući. Ne mislim da je Sarlinina nesposobnost smešna. Ne mislim da je iko ko nije sposoban da bude čovek u onoj meri u kojoj bi to mogao, smešan. Intelektualno briljantna, Sarlina je bila daleko ispod sopstvenog nivoa. I mada je izgledala srećna dok je sebi krčila put kroz život i za sobom ostavljala tragove malih haosa i mada je izgledala neverovatno zadovoljna svojom nesposobnošću, mislim da je ona najžalosnija osoba koju sam ikada upoznao.

I žalostan sam što nisam mogao da joj pomognem. Bez obzira na to da li je njen dolazak »za pomoć« bio laž, ona je ipak meni došla. Bilo joj je potrebno — i time je i zasluživala — više nego što sam u to vreme mogao da joj pružim. Njena nesposobnost i promašaj su i moji.

KADA BIH PONOVO MORAO DA POKUŠAM

U vreme kada sam radio sa Sarlinom nisam znao praktično ništa o radikalnom ljudskom zlu. Nisam vero-
vao ni u đavola, ni u fenomen posednutosti. Nikada ni-
sam prisustvovao egzorcizmu. Nikada nisam čuo za reč
»oslobađanje«. Samo ime zla nije postojalo u mom pro-
fesionalnom rečniku. Nikada nisam o tome ništa učio. Ono
nije bilo priznato kao polje rada ni za psihijatra a ni za
bilo koga drugog ko se smatra naučnikom. Prema onome
što sam učio, sva psihopatologija se može objasniti
pomoću bolesti koje već poznajemo ili putem psihodina-
mike, i sve je adekvatno zabeleženo i sadržano u stan-
dardnom *Dijagnostičkom i statističkom priručniku*. Činje-
nica da je američka psihijatrija skoro u potpunosti igno-
risala čak i osnovnu realnost ljudske volje, u to vreme
mi još nije izgledala apsurdna. Nikada mi niko nije ispri-
čao slučaj kao što je bio Sarlinin. Ništa me nije pripre-
milo za nekoga kao što je ona. Bio sam kao malo dete.

Na Sarlininom slučaju sam oštrio zube. Ona je bila
jedan od najvažnijih preduslova za ovu knjigu.

Ono što sam naučio kroz rad sa Sarlinom i u toku
svih ovih godina, beznačajno je kada se uporedi sa onim
što treba da se zna o ljudskom zlu. Ali dovoljno je to što,
kada bih to ponovo morao, sa Sarlinom bih radio potpuno
drukčije. I moguće je da bi taj rad, možda, bio i uspešan.

Pre svega, uspostavio bih dijagnozu Sarlininog zla
mnogo brže i sa mnogo više sigurnosti. Ne bih se poveo
za njenim opsesivno-kompulzivnim crtama i po njima zak-
ljučio da se radi o običnoj neurozi, niti bih zbog njenog
autizma mesecima mislio da sam otkrio neku čudnu vari-
jantu šizofrenije. Ne bih proveo devet meseci u konfuziji
ili beskorisnim interpretacijama edipovske dileme. Kada
sam, najzad, ustanovio da je Sarlinin najosnovniji prob-
lem zlo, sve je to još uvek bio samo eksperiment i kada
sam je konfrontirao sa tim zlom, činio sam to bez ikakvog
autoriteta. Ne smatram da dijagnozu zla treba olako po-
stavljati. Međutim, sve što sam u međuvremenu naučio
samo je potvrdilo moje eksperimentalne zaključke. Kada

bih to opet morao da uradim, verujem da bih bio u stanju da označim Sarlinin problem u roku od tri meseca a ne tri godine, i to sa nepokolebljivošću koja bi je, možda, i izlečila.

U početku bih bio zbunjen. Sada znam da je jedna od osnovnih karakteristika zlih ljudi želja da zbunjuju. U početku rada sa Sarlinom, posle mesec dana postao sam svestan svoje zbunjenosti, ali sam to pripisivao sopstvenoj gluposti. Tokom cele prve godine nikada mi nije palo na pamet da sam, možda, zbunjen zbog toga što ona hoće da me zbunjuje. Danas bi to bila jedna od mojih mogućih hipoteza i odmah bih počeo da je proveravam. Da sam tu proveru izvršio sa Sarlinom, više nego verovatno njena dijagnoza bi se vrlo brzo pokazala.

Ali, zar takva hladna kompetencija u rukovođenju njenim slučajem ne bi Sarlinu potpuno odbila od terapije? Da, to je vrlo moguće.

Moramo da se zapitamo zbog čega je ona uopšte došla kod mene. Ono što je ona tvrdila da je razlog — želja da joj se pomogne — nije se nigde manifestovalo. Ono što se jasno videlo bila je njena želja da se sa mnom igra i da me napastvuje. Zatim, treba da se zapitamo zbog čega je toliko dugo ostala na terapiji. I ovde je odgovor, izgleda, u tome što sam ja u svojoj naivnosti i želji da joj pomognem prihvatio njenu priču da zaista traži pomoć i time joj pružao trajno zadovoljstvo da se igra sa mnom i nastavi da se nada da će na kraju uspeti da me zavede, poseduje ili osvoji. Na kraju, treba da se zapitamo i zbog čega je baš tada odlučila da prekine terapiju. Najočigledniji razlog bi mogao da bude to što sam počeo sve više i više da je »čitam«, zbog čega je mogućnost da me zavede bivala sve manja i njeno igranje sa mnom sve više i više ograničeno.

Da je još u početku bilo jasno da ja ne samo što sam u stanju da prepoznam njeno zlo, nego još imam i moć da se sa njim uhvatim u koštac, zaista je sasvim moguće da bi se Sarlina vrlo brzo povukla iz veze u kojoj ne može da »pobedi«. Ali zar to ne bi, bilo i bolje nego ono kako se stvar na kraju završila? Bar bi joj uštedelo hilja-

de dolara. Ne vidim da je bezuspešno lečenje koje traje četiri godine bolje nego bezuspešno lečenje koje se završi posle četiri meseca. Međutim, verujem da su postojale ozbiljne šanse da Serlina ipak ostane na terapiji. To verujem iz tri razloga.

Jedan od razloga je taj što mislim da postoji mogućnost da Sarlina nije bila neizlečivo zla. Ne smemo da zaboravimo da je za zle ljude karakteristično da izbegavaju da se podvrgnu oštrom osvetljavanju psihoterapije. Moguće je da je Sarlina prihvatila ovaj rizik iz jake želje da me »potuče«. Isto je tako moguće da je rizik prihvatila zbog toga što je jednim delom — koji je sigurno vrlo mali — zaista tražila pomoć; postoji mogućnost da njeno zlo nije čistokrvne rase. U stvari, ove dve mogućnosti uopšte ne isključuju jedna drugu. Ljudi se često »dvoume« i možda su bar neki od zlih ljudi u tom smislu ambivalentni. Moja vodeća hipoteza je da je Sarlina došla na terapiju i iz želje da me osvoji i iz želje da se leci.

Ipak, izgledalo je da je deo kojim je htela da me osvoji bio veći. I to me onda navodi na sledeću pretpostavku; da sam u odnosu prema njoj pokazao više znanja, ona bi dozvolila da *ona* bude osvojena — da li bi ikada dozvolila da izgubi bitku da bi dobila svoju dušu? Jedan od razloga za ovu moju pretpostavku leži u pojmu autoriteta. U poslednjih nekoliko godina sam naučio da je zlo — bilo demonsko, bilo ljudsko — iznenađujuće pokorno pred autoritetom. Zbog čega je to tako, ne znam. Ali znam da je tako.

Ovde moram da naglasim da se autoritet nad zlom teško postiže. Do njega se dolazi kroz ogromne napore i uz veliko znanje. Ti napori su mogući samo tamo gde ima ljubavi. Verujem da sam u radu sa Sarlinom imao ljubavi, ali bez znanja i ona je bila beskorisna. Sada kada imam znanja, rado bih se — ako bi za to bilo prilike — ponovo prihvatio rada sa njom, ali uzdrhtim kada pomislim koliko bi mi energije za to bilo potrebno. Istinska ljubav je uvek krajnje požrtvovana. Nema reči koje bi bile dovoljno jake da to opišu. Ja nikada nisam imao dovoljno pouzdanja da bih se uhvatio u pravi okršaj sa

Sarlininim zlom. Sada znam da svako ko hoće da krene u okršaj sa zlom mora očekivati da će biti iscrpljen više nego što može da zamisli — možda čak i nepovratno. Tako bih danas brzo (mada ne lako) preuzeo autoritet nad Sarlininim zlom. I zahvaljujući svom novostečenom znanju, učinio bih još nešto što tada nisam učinio: obratio bih se njenom strahu.

Ranije sam već rekao da mislim da zle ljude treba sažaljevati — ne mrzeti zbog toga što žive u stanju pravog užasa. Sarlina je na površini izgledala neustrašiva. Nije se bojala da ostane bez benzina, da promaši skretanje na autoputu ili kako će se pokazati na novom poslu. Ali ja sada znam da je ta njena površna, skoro blesava hladnokrvnost bila maska kojom je pokrivala dubine užasa, poznatog samo malom broju ljudi. Njeno insistiranje da ona kontroliše svaki aspekt našeg odnosa bio je ukorenjen u paničnom strahu da tu kontrolu ne izgubi. Bog zna šta bi moglo da joj se desi ako bi dozvolila da o njoj brine neki »tuđinac«. Njeno zahtevanje da je potvrdim pitalo je iz straha da se ona ne može potvrditi, a zahtevanje da je volim dolazilo je iz straha da ja to, po svojoj volji, ne bih prema njoj osećao.

Znači, pokušao bih da se dokopam njenog straha. Razotkrio bih ga pred njom. Saosećao bih sa njom. »Bože. Sarlina«, rekao bih, »ja zbilja ne znam kako možete da živite sa tim strahom. Baš ne bih voleo da sam na vašem mestu. Nimalo vam ne zavidim na tom konstantnom užasu.« U ono vreme nisam bio sposoban da pružim Sarlini simpatije koje je često tražila. Danas bih bio. Naravno, sasvim je moguće da bi ona to potpuno odbacila zbog uslova pod kojima bi bilo dato. S druge strane, ono što bih joj pružio bilo bi iskreno saosećanje i možda bi ona na kraju ipak shvatila da joj je zaista očajno potrebno lečenje.

I najzad, ponudio bih joj da je lečim. U vreme kada sam radio sa njom osećao sam se gotovo savladan Sarlininom bolešću. Nisam bio siguran da sam imao moći da je izlečim. Sada, u stvari, znam da ja sam tada nisam imao moći zaista, a nemam je ni sada, da je sam lečim i

da psihoanalitički metod koji sam koristio nije imao u potpunosti adekvatan pristup njoj. Tada nisam znao ni za jedan drugi put. Danas je drukčije. Sada znam za jedan drugi pristup, daleko adekvatniji i, možda, i efektivniji u takvim slučajevima. Danas, ako bih se uverio da zdravi deo nje hoće da se celina izleći, sa ubeđenjem i autoritetom, ponudio bih Sarlini sredstvo mogućeg izbavljenja: oslobađanje i egzorcizam.

O POSEDNUTOSTI I EGZORCIZMU

DA LI ĐAVO POSTOJI?

Kada sam pre pet godina počeo da pišem ovu knjigu, više nisam mogao da zaobilazim pojam demonskog. Slučajevi Džordža i Šarline učinili su da se eksperimentalno pozabavim ovim pitanjem, ali nijedan od njih nije zahtevao rešenje. Međutim, pisanje o samom pojmu zla, to je nešto sasvim drugo. Pošto sam vremenom počeo da verujem u realno postojanje dobrog duha, ili Boga, i isto tako u realno postojanje ljudskog zla, našao sam se licem u lice pred neizbežnim intelektualnim pitanjem: da li postoji zao duh? Naime, đavo?

Mislio sam da ne postoji. Zajedno sa još 99 posto psihijatarata i većinom sveštenstva nisam mislio da đavo postoji. Ipak, budući ponosan na to što sam sebe smatrao naučnikom širokih pogleda, mislio sam da bi trebalo da ispitam i svedočanstva koja, možda, osporavaju moj stav. Pomislio sam da ću, ako svojim očima budem video neki primer dobre starinske posednutosti, možda i promeniti mišljenje.

Naravno, nisam verovao da posednutost uopšte postoji. Za vreme svoje petnaestogodišnje prakse u kojoj sam imao veliki broj pacijenata, nikada nisam sreo nijedan slučaj koji bi imalo na to podsećao. Moram ipak da

priznam i da je sasvim moguće da sam u toku prvih deset od tih petnaest godina naleteo na neki od njih, ali ga zbog svojih tadašnjih predrasuda nisam prepoznao. Ali u toku onih pet godina otkako sam upoznao Džordža i Sarlinu, postao sam malo otvoreniji prema tom pitanju, iako još uvek nisam bio u prilici da sretnem neki konkretan primer. I sumnjao sam da ću ga ikada sresti. Međutim, to što ja nisam video nijedan takav slučaj nije značilo da je isključeno da ih je bilo, u prošlosti ili sadašnjosti. Otkrio sam da o tome postoji bogata literatura, ali ništa u njoj nije bilo »naučno«. Sve je uglavnom bilo naivno, suviše pojednostavljeno i puno izmišljotina i senzacionalizama. Međutim, jedan manji broj autora delovao je misaono i verodostojno i svi su bez izuzetka tvrdili da su slučajevi prave posednutosti veoma retki. Prema tome, više nisam mogao, samo na osnovu svog ograničenog iskustva, da zaključujem da uopšte ne postoje.

Zato sam odlučio da krenem u istraživanje. Pisao sam na sve strane i stavljao raznim ljudima do znanja da sam zainteresovan da upoznam neki slučaj osvedočene posednutosti da bih ga proučio. Odgovori su počeli da stižu. Za prva dva se ispostavilo da su primeri standardnih psihijatrijskih poremećaja kao što sam i sumnjao. Počeo sam da udaram rečke na svom naučničkom pištolju.

Za treći slučaj se ispostavilo da je pravi.

Od tada sam bio uključen u još jedan slučaj istinske posednutosti. U oba sam imao privilegiju da prisustvujem njihovom uspešnom egzorcizmu. Ogromna većina slučajeva koji su opisani u toj vrsti literature govori o posednutosti nižim demonima. Ova dva su bila vrlo neobična jer se i u jednom i u drugom radilo o satanskoj posednutosti. Sada znam da satana postoji. Ja sam ga upoznao.

Čitaoca će, sasvim prirodno, razočarati — čak kod njega izazvati i skepsu — to što se neću upuštati u detaljno opisivanje nijednog od ova dva slučaja. Ali za ovo moje uzdržavanje postoje brojni i jaki razlozi. Glavni među njima je, da bi čak i opisivanje samo jednog potpuno poremetilo ravnotežu ove knjige. Oba

su bila neobično kompleksna — daleko više nego kada se radi o običnim psihijatrijskim pacijentima. Bilo bi potrebno napisati zasebnu malu knjigu samo za uvod u razmatranje jednog od njih. Koliko znamo, istinska posednutost je veoma retka pojava. S druge strane, ljudsko zlo je česta. Kako je odnos između običnog zla i posednutosti u najmanju ruku nejasan, nema smisla posvećivati mu polovinu ove knjige. Ipak, možda bih i bio u iskušenju da to pokušam, da već ne postoji knjiga koja vrlo dobro opisuje pet slučajeva posednutosti — *„Davljenje talaca“*⁵⁰, od Malahi Martina. Celokupno moje iskustvo potvrđuje tačnost i dubinu razumevanja Martinovog rada, tako da opisivanje jednog od mojih slučajeva ne bi donelo ništa novo.

Skeptični čitalac će reći: »Kako možete da očekujete da ćete me ubediti da đavo postoji kada nećete čak ni da izložite svoje dokaze?« U odgovoru na ovo reći ću da ja i ne pokušavam da ubedim čitaoca u satanino postojanje. Da bi se čovek preobratio i počeo da veruje u Boga, u većini slučajeva potrebno je da doživi neku vrstu susreta sa njim — neko lično iskustvo Božjeg postojanja. Isto je potrebno i da bi poverovao u postojanje satane. Martinovu knjigu sam čitao u vreme kada još nisam bio svedok egzorcizma, i pored toga što sam bio vrlo zaintrigiran, nisam baš poverovao da đavo zaista postoji. Ali sve se to promenilo otkako sam se sa satanom sreo licem u lice. Ne postoji način da svoje iskustvo pretočim u vaše. Međutim, želeo bih da moje iskustvo posluži da čitaocima čiji um nije dovoljno otvoren u odnosu na pojam zlog duha, malo proširi vidike.

I najzad, ja jednostavno nisam u stanju da samo na osnovu dva slučaja ponudim detaljnu naučnu prezentaciju na temu zlog duha, posednutosti i egzorcizma. Stara naučna максима kaže da onoga momenta kada se nađe odgovor na jedno pitanje, drugo je već zauzelo njegovo mesto. U početku sam imao samo jedno pitanje: da li đavo postoji? Sada, kada se na moje lično zado-

⁵⁰ Bantam Books, 1977.

voljstvo ispostavilo da je odgovor potvrđan, imam desetine novih pitanja koja nikada ranije nisam imao. To je ogromna misterija.

Međutim, osećam se obaveznim da iznesem nešto od onoga što mi se čini da sam naučio iz svojih neverovatnih iskustava na ovom polju. Ne samo što sam ubeđen u realnost demonske posednutosti, ma kako se retko dešavala, već sam isto tako siguran da sveštenstvo, psihoterapeuti i institucije za pružanje pomoći viđaju takve slučajeve a da to, možda, i ne znaju. Da bi mogli da pomognu žrtvama posednutosti, potrebna im je sva pomoć do koje mogu da dođu. Martinova knjiga je svakako dobar početak. Međutim, iako su njegovi opisi slučajeva dobri bar koliko i moji, on ipak nije psihijatar, pa mislim da mogu da dodam neke zaista važne uvide. Ti uvidi su usredsređeni na psihijatrijske aspekte posednutosti i psihoterapeutske aspekte egzorcizma. Sta više, ma koliko bila nejasna, ja zaista verujem da postoji veza između satanske aktivnosti i ljudskog zla. Ova knjiga ne bi bila kompletna ako u njoj ne bismo prikazali bar ono malo što znamo o »ocu laži«.

PAŽNJA: VISOKI NAPON

Moglo bi se pomisliti da su egzorcizam i psihoterapija dva sasvim različita pristupa koji jedan drugog isključuju. Međutim, dva slučaja egzorcizma kojima sam prisustvovao meni su izgledala kao psihoterapeutske procesi — u smislu metoda kao i rezultata. U stvari, nedelju dana posle egzorcizma, jedan pacijent koji je pre toga godinama odlazio psihijatru, uzviknuo je: »Svaka psihoterapija je neka vrsta egzorcizma!« A i moje iskustvo govori da sve što dobra psihoterapija radi, u stvari, jeste borba protiv laži.

Razlike između psihoanalitičke psihoterapije i egzorcizma mogu se svrstati u dve kategorije: konceptualne tačke gledišta i upotreba moći.

O konceptualnim tačkama gledišta u hrišćanstvu i psihoanalizi napisani su čitavi tomovi, pa je sada na redu malo dublje upoznavanje sa tom temom. Ono što treba da se istakne jeste da ove dve tačke gledišta ne moraju međusobno da se isključuju. Ja ih u običnoj psihoterapeutskoj praksi već godinama kombinujem i kod velikog broja pacijenata to, izgleda, daje prilično dobre rezultate.⁵¹ Sve je veći broj terapeuta koji rade to isto.

Ali kada se radi o upotrebi moći, tu se psihoanalitička psihoterapija i egzorcizam *radikalno* razlikuju. Tradicionalna psihoterapija — bilo da je orijentisana psihoanalitički ili ne — namerno koristi vrlo malo ili nimalo moći. Ona se izvodi u atmosferi totalne slobode. Pacijent je slobodan da prekine terapiju kada god hoće. On, u stvari, može, ako hoće, čak i da izađe usred terapijskog sastanka, što je Sarlina često činila. Osim pretnje da ga neće ponovo primiti (što zaista nikada nije konstruktivno uraditi), psihoterapeut nema apsolutno nikakvog oruđa izvan sugestivnih snaga sopstvenog uma, razume van ja i ljubavi.

Kod egzorcizma to je sasvim drukčije. Ovde izlečitelj poziva sve ozakonjene snage dobra i ljubavi, koje su u tom trenutku slobodne, da se uhvate u borbu protiv bolesti pacijenta. Pre svega, koliko mi je poznato, on se uvek izvodi u timu od bar troje ili više ljudi. Tim se na neki način udružuje protiv pacijenta. Za razliku od tradicionalne psihoterapije gde je odnos jedan »prema« jedan, kod egzorcizma, pacijent je u manjini.

Dužina egzorcizma nije unapred određena, već zavisi od odluke vođe tima. Kod obične psihoterapije sastanak ne traje više od jednog sata i pacijent to zna. Ali egzorcizam može da potraje tri, pet, pa čak i deset ili dvanaest sati — koliko god tim smatra da je potrebno za konfrontaciju sa problemom. Osim toga, često se dešava i da pacijent bude nasilno sputan za vreme

---

(*sij*Moje predavanje profesionalnim terapeutima koje se najčešće irazi ima naslov »Upotreba religijskih koncepata u psihologiji«.

izvođenja egzorcizma — što je jedan od razloga za rad u timovima. Ovde on ne može, kao Sarlina, jednostavno da ode kad god stvari postanu neprijatne.

I najzad, ono što je najvažnije, tim egzorcista se, kroz molitvu i ritual, obraća sili Boga za pomoć u lečenju. Nekome ko ne veruje u Boga ovo će izgledati kao mera bez efekta, ili bi njenu efektivnost objasnio kao posledicu čiste snage sugestije. Govoreći kao neko ko veruje, ja samo mogu da ponudim svoje lično iskustvo prisutnosti Boga u sobi u kojoj sam bio svedok egzorcizma." U stvari, za hrišćanskog egzorcistu, Bog je taj koji proces lečenja sprovodi do uspešnog završetka, a ne on. Cela svrha molitve i rituala je da dovedu do toga da se sila Božja umeša u okršaj.

I tako, ono što rade egzorcisti posmatraju sa aspekta duhovnog rata. Njihova strategija nije, ja se bar nadam, da je »u ratu sve dozvoljeno«. Ali oni zaista veruju da je sasvim opravdano da se koriste svim sredstvima ljubavi i da se obraćaju za pomoć svim silama ljubavi koje se mogu prizvati i uključiti u borbu.

Ključna reč je »ljubav«.

Zbog toga što ne samo da dozvoljava, već insistira na upotrebi moći, egzorcizam smatram opasnim. Moć uvek lako može da se zloupotrebi. Ali to samo po sebi nije dovoljan razlog da se zabrani. Bila je opasna i neurohiruška operacija kojoj sam se pre tri godine podvrgao da bih se oslobodio pritiska diska i kosti na kičmeni stub. Trajala je četiri sata. Ali mi je i omogućila da sada nesmetano pišem ove redove umesto da budem prikovan za postelju paralizom udova ili ludim od hroničnog bola.

Sa mog stanovišta, egzorcizam je u odnosu na običnu psihoterapiju isto što i radikalna hirurgija u odnosu na ceđenje bubuljice. Radikalna hirurgija može ne samo da izleči već i da spase život i, u stvari, nekada bude

** Jedan ubeđeni ateista koji je prisustvovao istom egzorcizmu nije imao isto iskustvo iako mnoge stvari nije mogao da objasni. Za mene je, međutim, Božja snaga u svakoj od ovih prilika bila opipljiva.

jedini način lečenja za slučajeve koji ne reaguju na konzervativniju terapiju.

Jedna stvar kojoj treba posvetiti pažnju kada se radi o egzorcizmu jeste pojam ispiranja mozga. Dugo sam se borio sa ovim pitanjem i na kraju došao do zaključka da egzorcizam zaista jeste oblik ispiranja mozga. Jedna osoba čijem sam egzorcizmu prisustvovao, posle završetka se osećala vrlo ambivalentno — istovremeno oslobođenom, duboko zahvalnom i — silovanom. U godinama posle toga, osećanje olakšanja i zahvalnosti su postajali jači, a osećanje da je bila silovana postepeno je nestalo — isto kao trauma posle operacije.

Ono što sprečava da egzorcizam zaista bude silovanje je, kao i kod hirurških zahvata, dobrovoljni pristanak individue da mu se podvrgne. Jedan od načina da se egzorcizam zaštiti od zloupotrebljavanja moći jeste da se nikako ne zaboravlja izuzetna važnost pitanja pristanka. Cini mi se da neki egzorcisti ovo pitanje suviše olako tretiraju. I možda je ono u čemu mi, koji se bavimo tradicionalnom medicinom i hirurgijom, možemo da doprinesemo) egzorcizmu, naše insistiranje na »informisanom pristanku«. On se sastoji u tome što pacijenta pre svake operacije formalno i zakonski informišemo o njegovim pravima — tj. nizu prava kojih se svojim pristankom odriču. U toku egzorcizma pacijenti se u velikoj meri odriču svoje slobode. Ja čvrsto verujem da ovo treba da potpadne pod zakonske odredbe i vodi se na zakonit način. Pre početka pacijent treba da potpiše ne jednostavan, već iscrpan i opširan formular. On treba tačno da zna u šta se upušta. Ako pacijent očigledno nije u stanju da primi informacije, treba da postoji zakonski staratelj koji će umesto njega doneti razumnu odluku.⁶³

⁶³ Možda je ovo poslednje na granici idealističnog i nepraktičnog. U nekoj specifičnoj tragičnoj situaciji možda bih ga i zaobišao. Konzervativni pravници bi smatrali da pacijent koji boluje od posednutosti ili mu je potreban egzorcizam može da bude nekompetentan da da takvo odobrenje. A ni sudovi, verovatno, ne bi

Još neke mere bezbednosti bi trebalo uvesti. Trebalo bi da o celom procesu postoji objektivan izveštaj koji pacijent ili njegov staratelj, ako žele, mogu da dobiju na uvid. Sve bi trebalo da bude snimljeno bar na magnetofonskoj traci. Bilo bi još bolje da se beleži na video-traci.⁵⁴ Takođe bi trebalo da bude prisutan jedan od rođaka koji je u stanju da bude miran posmatrač.

Ali, najjača mera bezbednosti je ljubav. Samo ljubavlju može egzorcist jasno da razlikuje intervenciju koja je »fer« i neophodna od one koja je manipulativna i zaista nasilna. Samo ljubav može da učini da on pred sobom neprestano drži interese pacijenta i ne dozvoli da se povede za uvek prisutnom ljudskom tendencijom ka beskrupuloznosti i zaljubljenosti u moć. Zaista, za sve ozbiljne slučajeve potrebno je nešto više od znanja i umeća; ljubav je jedina koja može da izleći.

Egzorcizam nije magična procedura — osim ako se ljubav ne smatra magičnom. On, isto kao i psihoterapija, koristi analizu, preciznost u određivanju razlika između pojedinih slučajeva, interpretaciju, podsticaj i konfrontaciju iz ljubavi. Od tradicionalne psihoterapije se razlikuje samo onoliko koliko i operacija srca od operacije krajnika. Egzorcizam je psihoterapija snažnog zamaha.

I kao i sve što je snažnog zamaha, on je i potencijalno opasan, zbog čega mu treba pribegavati samo u slučajevima koji su toliko teški da je jasno da će svi

dozvolili da se egzorcizam legalno izvodi osim ako njegovoj potrebi ne posvedoče tradicionalni psihijatri koji u njega ionako ne veruju.

⁵⁴ Ova mera predostrožnosti nema samo moralno-zakonsku namenu; ona je potencijalna pomoć od neprocenjive vrednosti za proces lečenja. Ona može da posluži da tim podseti na događaje u toku razjarene bitke neemocionalnim beleškama sa trake. Trake mogu da budu od velike pomoći i pacijentima koji često ne mogu da veruju da se sve to »zbilja dogodilo« a i da posluže kao vrlo efektivno oruđe u običnijoj psihoterapiji koja obavezno mora da usledi posle egzorcizma. I najzad, ako pacijent to dozvoli, ovakve trake mogu da budu od neprocenjive vrednosti kako u istraživanju, tako i u poučavanju.

lakši oblici psihoterapije biti bez uspeha. Sta više, treba ga smatrati eksperimentalnom procedurom sve dok se ne podvrgne naučnoj istrazi. U egzorcizmu čovek ima posla sa veoma visokim naponom.

Cela svrha egzorcizma jeste da se kod pacijenta otkriju i izoluju demonske sile da bi zatim mogle da se odstrane. Demonska sila može u sebi da sadrži ogromne količine energije. Moguće je da je u nekim slučajevima ta energija suviše jaka da bi pacijent ili egzorcist mogli da je podnesu. Ili pacijent ne želi, uistinu, da je se oslobodi. U takvim slučajevima može da se dogodi da pacijentu bude još i gore nego pre. Rezultat može da bude čak i fatalan. I bolje bi bilo da te energije »visokog napona« nisu ni bile otkrivene i da se u njih nije diralo. Pre oba slučaja egzorcizma kojima sam prisustvovao, pacijenti su potpisali pristanak i obznanili da su svesni u šta se upuštaju, da postoji mogućnost da pokušaj ne uspe i da rezultat može da bude čak i njihova smrt. (Ovo će čitaocu pomoći da shvati kolika je hrabrost i koliko očajanje ovih ljudi).

Zatim postoji i opasnost za samog egzorcistu i ostale članove njegovog tima. Iz svog ograničenog iskustva, rekao bih da je Martin možda malo preuveličao fizičke opasnosti. Ali psihološke opasnosti su sasvim realne i ogromne. Oba egzorcizma kojima sam prisustvovao, završila su se uspehom. Uzdrhtim od pomisli šta bi se dogodilo sa egzorcistom ili ostalim članovima tima — i sa mnom *T*- da je pokušaj propao. Bez obzira na to što su članovi tima bili pažljivo odabrani među ljudima velike psihološke snage i kapaciteta za osećanje ljubavi, cela procedura je sve nas podvrgla veoma jakom pritisku. I mada je rezultat bio uspešan, većina je još nekoliko nedelja posle toga morala da se bori sa sopstvenim emocionalnim reakcijama.

Ovde bih dodao još nešto: za egzorcizam se ne bi moglo reći da je procedura koja je »rentabilna«. Za prvi (lakši) slučaj kome sam prisustvovao, bilo je potrebno sedam visoko treniranih profesionalaca koji su (besplatno) radili četiri dana, po dvanaest do šesnaest sati. Na dru-

gom je radila slična ekipa od devetoro ljudi, po dvanaest do dvadeset sati dnevno u periodu od tri dana. Nije uvek potrebno toliko ljudi i vremena. Podsećam čitaoca da se ovde radilo o neuobičajenim slučajevima satanske posednutosti.

Ma koliko bili teški i opasni, i jedan i drugi slučaj su bili uspešno okončani. Ne mogu da zamislim nijedan drugi način da se ta dva pacijenta izleče. Danas su obojica živi i zdravi. Čvrsto sam ubeđen da bi, da se nisu podvrgli egzorcizmu, do sada obojica već bili mrtvi.

ASPEKTI DIJAGNOZE I LEČENJA

Dve osobe čijem egzorcizmu sam prisustvovao bili su dramatično različiti ljudi. Jedan je bio hipomaničan i povremeno psihotičan; drugi neurotično depresivan ali, uglavnom, normalan. Jedan je bio osrednje, a drugi superiorne inteligencije. Jedan je bio roditelj koji je svoju decu voleo, a drugi maltretirao. Onaj koji je izgledao bolesniji patio je od lakšeg egzorcizma; kod onoga koji je izgledao normalniji posednutost je bila dublja i borba za izlečenje strasnija. Svaka od ovih ličnosti imala je jedinstvenu specifičnu boju.

Ali neki od aspekata njihove posednutosti i egzorcizma pokazivali su neverovatnu sličnost. O ovim sličnostima ću govoriti kroz ceo ovaj deo poglavlja jer mislim da bi mogle da posluže kao putokazi ka boljem razumevanju same prirode posednutosti i egzorcizma. Međutim, moram i da upozorim da dva slučaja ne čine nauku i da ostale slučajeve ne treba ravnati po njima.

Iz oba sam izvukao zaključak da posednutost nikada ne dolazi slučajno. Sumnjam da se dešava da čovek šeta ulicom a neki demon iznenada iskoči iz žbunja i uđe u njega. Izgleda da se radi o postepenom procesu u kome osoba sebe iznova prodaje iz ovog ili onog razloga. Glavni razlog iz koga su se oba pomenuta pacijenta prodavala bio je usamljenost. I jedan i drugi su bili užasno usamljeni i svaki je vremnom prihvatio demonsko kao neku

vrstu zamišljenog druga. Ali postojao je još jedan razlog — razlog koji, čini mi se, može da se očekuje i u drugim slučajevima. Kod jednog pacijenta proces je, izgleda, počeo kada je kao dvanaesto godišnjak počeo da učestvuje u okultu.⁵⁵ Kod drugog, kada mu je bilo pet godina i u vezi sa nečim užasnijim od onoga što se obično naziva okultom.

U oba slučaja je izgledalo da je posednutost stvorila ono što u psihijatriji nazivamo fiksacijom na životno doba u kome je počela. U toku egzorcizma, jedan od pacijenata je, u trenutku kada je njegova zdrava strana progovorila, rekao: »Ja ništa nisam naučio za ovih poslednjih dvadeset godina. U stvari, imam samo dvanaest godina. Kako ću uopšte moći da funkcionišem posle egzorcizma. Suvviše sam mlad za brak i decu, kako ću da imam seks i da budem roditelj kada mi je samo dvanaest godina?« Drugi pacijent, čija posednutost je počela kada mu je bilo pet godina, morao je posle egzorcizma da se podvrgne intenzivnoj psihoterapiji da bi se oslobodio raznih vrsta stra-

⁵⁵ Iz literature o posednutosti jasno se vidi da je većina slučajeva bila u nekoj vezi sa okultom i to mnogo češće nego što bi se očekivalo. Teško je razlučiti šta čemu prethodi: da li učestvovanje u okultu ili posednutost. Ovim ne želim da kažem da će većina ljudi koji se bave okultom pre ili kasnije biti posednuta. Ali mi se zaista čini da sebe stavljaju pod veći rizik. Tradicionalna crkva govori o opasnostima od okulta još od početka svoje književnosti.

Crkva je od početka priznavala da izvesna ljudska bića mogu da poseduju neke »natprirodne« moći, kao što je, na primer, natčulna percepcija ili predskazivanje. Ona je takve moći označila kao »karizme« ili darove. Hečju »dar« Crkva hoće da istakne da su ovakve moći darovi koje Bog daje pojedinim ljudskim bićima u trenucima i iz razloga koje je on sam odabrao. Osoba koja se upusti u okult, znajući to ili ne, pokušava da dočeka i poveća te moći za lične ciljeve. Ovo Crkva naziva magijom. Ljudi koji se bave okultom obično to zovu i magijom, i dele je na belu i crnu. Oni koji se bave belom magijom osuđuju one crne zbog toga što svoju umetnost koriste iz niskih pobuda, dok se istovremeno oseća ju sasvim udobno u svojoj beloj magiji jer su ubeđeni u svoj uzvišeni motiv ljubavi prema čovečanstvu. Ali tako je lako prevariti se u sopstvene motive. I zbog toga, što se Crkve tiče, magija je magija i sva je crna, ili je bar potencijalno takva.

hova, miskoncepcija, pojmova i transfera koji su karakteristični za petogodišnjake.

Oba pacijenta su bila visoko predisponirana za posednutost velikim brojem stresova koje su doživljavali pre i posle početka posednutosti. Obojica su bili žrtve i demonskog i ljudskog zla. Dogodilo se da su obojica, dok su u manjoj meri bili uključeni u tradicionalnu crkvu, doživeli teške povrede, i u ogromnoj meri, od zlih ljudi koji su se prurušeni, krili pod okriljem iste crkve.

Sama posednutost je proces, kao što je i egzorcizam, takođe, proces. U stvari, egzorcizam počinje još, ne samo pre »pravog egzorcizma«, već i pre nego što se pacijent i video sa egzorcistom. Psihoterapeuti će ovo razumeti. Obično najveći korak ka izlečenju kod običnih slučajeva predstavljajama pacijentova odluka da se **leci**. U takvim slučajevima ljudi su sebe već identifikovali kao obolele, odlučili da se bore protiv bolesti i da za tu svrhu potraže profesionalnu pomoć. Oba ova pacijenta su u jednom trenutku odlučila da se bore protiv svoje posednutosti. Obojica su shvatili da, ma koliko se u početku činilo da im je ono što je demonsko u njima bilo prijatelj, da to, u stvari, nije tako. I tako je počela borba. Zaista se čini da se samo zahvaljujući toj bici posednutost uopšte i pojavljuje na svetlosti dana. Upravo zbog te bitke između netaknute ljudske duše i zarazne demonske energije Martin sasvim tačno navodi da sve slučajeve onoga što nazivamo posednutošću treba adekvatnije nazivati »delimičnom posednutošću« ili »nesavršenom posednutošću«.**

Dijagnozu posednutosti nije lako postaviti. Nijedan od ovih slučajeva nije imao ni »izbuljene oči«, niti je pokazivao bilo kakve jasne znake natprirodnih fenomena, sve do samog čina egzorcizma. Obojica su pokazivali mnoštvo manifestacija rutinskog mentalnog oboljenja kao što su depresija ili histerija ili slabljenje asocijacija. Pri susretu sa ovakvim slučajevima razni izvršni organi često vole da pitaju: »Je li pacijent posednut ili mentalno oboleo?« Ovo pitanje nema smisla. Koliko sam trenutno u

³⁶ *Davolov talac.*

stanju da razumem ovaj problem, da bi se došlo do posednutosti, mora pre svega da postoji značajan emocionalni problem. Sama posednutost onda taj problem uvećava i stvara nove. Znači, pitanje koje treba da postave je: »Da li je pacijent samo mentalno oboleo ili je i posednut?«

Moj prvi slučaj je bio pacijent koji je pre toga odlazio kod drugog psihijatra jer se žalio da je posednut. Psihijatar — neobično iskusan, širokih pogleda i veoma pažljiv čovek nije poverovao u ovu samodijagnozu i uporno je pokušavao da mu pomogne psihoterapijom i lekovima, ali bez uspeha. (Treba istaći da je taj vrlo mudri čovek bio od velike pomoći istom pacijentu i pre i posle egzorcizma.) Čak i kada sam godinu dana kasnije bio pozvan da pogledam ovaj slučaj, tek posle puna četiri sata sam počeo da dobijam prve nagoveštaje da se radi o nečemu što je izvan standardne psihopatologije.

Moj drugi slučaj je bio u prilično intenzivnoj analitički orijentisanoj psihoterapiji sa jednom neobično iskusnom i duhovno orijentisanom ženom više od godinu i po dana pre nego što je kao terapeut uopšte posumnjala da se radi o posednutosti. U ovom slučaju terapeutkinja je prva postavila to pitanje. U stvari, **ona** veruje da je posednutost otkrivena zahvaljujući napretku koji je pacijent postigao u toku psihoterapije.

Vreme koje je proteklo između prve specifične procene da se radi o posednutosti i samog čina egzorcizma bilo je šest meseci u prvom slučaju i devet u drugom. U oba slučaja dijagnoza nije postavljena na osnovu jednog otkrića, već na osnovu čitavog konglomerata i šema mnogih otkrića tokom vremena.

I u jednom i u drugom slučaju postojale su dve mogućnosti dijagnoze: posednutosti ili višestruki poremećaj ličnosti. Između ove dve moguće dijagnoze postojale su dve osnovne razlike. Kod slučajeva višestrukog poremećaja ličnosti »bazična ličnost« je potpuno nesvesna postojanja sekundarne ličnosti sve dok pacijent bar ne počne da se približava kraju dugotrajnog i uspešnog lečenja. Drugim recima, postoji istinska disocijacija. Međutim, u

ova dva slučaja, oba pacijenta su ili još od početka bili svesni ili ubrzo postali svesni ne samo da u njima postoji deo koji je autodestruktivan, već i da taj deo ima zasebnu i njima rudu ličnost. Ovo ne znači da ih ta sekundarna ličnost nije zbunjivala. Naprotiv, vrlo brzo se ispostavilo da ta druga ličnost **želi** da ih zbuni. Ona kao da je predstavljala personifikaciju otpora. Druga diferencijacija je bila u tome što se kod slučajeva višestrukog poremećaja ličnosti sekundarna ličnost često pojavljuje u ulozi »kurve« ili »agresora« ili »nezavisnog« ili nekoga ko poseduje neke druge, do tada nepoznate crte — ali ih nikada niko nije okarakterisao kao zle. Međutim, u oba slučaja o kojima ovde govorimo, pre egzorcizma se otkrilo da je sekundarna ličnost bila nesumnjivo zla.

Presudni deo ovog dijagnostičkog procesa otkrivanja bio je pokušaj oslobađanja. Oslobađanje je neka vrsta j>mini egzorcizma« koji u poslednje dve decenije često koriste karizmatički hrišćani za lečenje ljudi koji pate od »opresije« (definisane kao nešto između demonskog iskušavanja — kome smo po karizmaticima svi izloženi — i čiste posednutosti).⁶⁷ U jednom takvom slučaju samo oslobađanje je bilo bezuspešno, ali kada se kasnije deo tima (koji je u početku brojao četiri člana) energično konfrontirao sa pacijentom, iz njega se promolila krajnje zla lič-

⁵⁷ »Opresija« i oslobađanje predmet su velike kontroverzije. Mnogi karizmatici praktikuju oslobađanje u slučajevima u kojima ja nisam video nikakvih tragova posednutosti. Oni se bave čak isterivanjem »duha alkoholizma«, »duha depresije«, »duha osвете«. Po njihovim izvest a j ima, u tome su vrlo uspešni. Međutim, postavlja se pitanje koliko traju efekti ovakvog »lečenja«, koliko slučajeva nije zabeleženo i da li ove gotovo neobavezne intervencije uglavnom nestručnog kadra mogu da budu, u stvari, štetne. To nećemo znati sve dok se rad ljudi koji praktikuju oslobađanje ne podvrgne naučnoj analizi. U međuvremenu, mislim da treba bar donekle da usvojim mišljenje jednog od mojih mentora koji smatra da je »opresija« pogrešna kategorija — da može da se radi samo o posednutosti ili neposednutosti i egzorcizmu ili neegzorcizmu. Po njegovim recima, »karizmatici uglavnom nemaju posla ni sa kakvim demonima, mada se povremeno dogodi da uhvate i po neku pravu ribu.«

nost. Tim od tri osobe je u jednom drugom slučaju posle šest sati rada uspeo da identifikuje zao duh nižeg demona i istera ga. Pacijent (nimalo histeričan tip osobe) doživeo je dramatično poboljšanje tokom sledećih šest nedelja. Ali, onda je sve izašlo na videlo. Pacijent je preko noći upao u stanje životne opasnosti i ubrzo počeo da čuje »glasove Lucifera«. Mogu samo da nagađam šta je dovelo do privremenog uspeha ovog oslobađanja. To je na kraju krajeva misterija. Ali je poslužilo da u nama ojača ubeđenje da je nešto demonsko igralo veoma važnu ulogu kod oboljenja ove osobe. Ovde moram da naglasim nešto što je od velike važnosti. Dok su oba ova pacijenta pokazivala nesumnjivo zlu sekundarnu ličnost, oni *nisu* bili zli ljudi. Nikada ni za jednog od njih nisam *osetio* da je zao. I mada sam rekao da je Sarlina mogla da bude slučaj za egzorcizam, moguće je i da ne bi bila. Mislim da čak i da sam uspeo da razdvojim njenu zdravu ličnost od bolesne, možda bih otkrio da je u njenom slučaju sekundarna ličnost ona koja je zdrava a bazična ličnost zla. Nisam siguran da se egzorcizam može izvesti kod takve konfiguracije.

Ali ova dva slučaja su bila potpuno drugačija. Ne samo da je bazična ličnost izgledala zdrava, već je pokazivala i neobičnu dobrotu, pa čak i potencijalnu svetost. Ja sam im se, u stvari, divio još i pre egzorcizma. Kao što sam već rekao, oni su tražili egzorcizam baš zbog svoje dugogodišnje borbe sa posednutošću. Jedan iskusni psihijatar, član tima, posle jednog egzorcizma je rekao: »Nikada nisam sreo osobu tolike hrabrosti.« I zaista, ja sam uveren da je, možda, baš ta potencijalna svetost tih ljudi bila jedan od razloga njihove posednutosti. O ovome ćemo kasnije vaše govoriti.

Martin je prvi, obično najduži stadij um egzorcizma označio kao »pretvaranje«. Moje iskustvo to potvrđuje. Ono što je mislio pod pretvaranjem jeste da se demonско skriva unutar ličnosti i iza nje. Da bi egzorcizam mogao da se sprovede, ovo pretvaranje mora da se probije: demonsko mora da se razotkrije i izvede na čistinu. Međutim, Martin ne komentariše razvojnu prirodu eg-

zorcizma. Glavno pitanje koje se neprestano postavljalo u toku oba egzorcizma bilo je da li je ova osoba uistinu posednuta. Da bi se odgovorilo na ovo pitanje i prešlo na sam čin egzorcizma, mora se bar donekle zaci u samo pretvaranje. Kritična tačka perioda procenjivanja je ovaj period delimične penetracije pretvaranja.

Ali to nije jedini aspekt. U toku procenjivanja potrebno je upućivati i ohrabriti bazičnu ličnost. Ohrabren je je naročito važno pri kraju, jer, po mom iskustvu, iz oba slučaja, približavanje trenutka samog čina egzorcizma izaziva »zagrevavanje« demonske aktivnosti i pacijent počinje da se mnogo muči.

Jedan od mnogih rizika egzorcizma jeste da se bez apsolutne, totalne sigurnosti u dijagnozu posednutosti činu samog egzorcizma ne srne pristupati. U stvari, ne treba da se počne sa totalnom sigurnošću. Jer sam čin egzorcizma nije ništa drugo do svlačenje pretvaranja da bi se došlo licem u lice sa demonskim. A u to se nikako ne treba upuštati bez podrške dobro pripremljenog tima ljudi koji u sebi imaju ljubav i opsežno, brižljivo planiranje. Jedan od dva pacijenta je morao da bude svezan za vreme dva sata izvođenja samog egzorcizma; drugi skoro ceo dan! Ova situacija je analogna izvođenju teške operacije mozga gde se sumnja na postojanje tumora. Operaciju ne treba počinjati ako ne postoji sigurnost da se radi o tumoru. Ali, često je nemoguće biti apsolutno siguran u ono što će se naći, pre nego što se glava otvori i operacija započne. Zbog toga bih savetovao da se postupi onako kako su postupili timovi u dva slučaja kojima sam prisustvovao: polako i neumorno raditi na proceni sve dok se ne dođe do 95 procenata sigurnosti da je u pitanju posednutost, ali ne ići dalje od te tačke pre nego što počne da se izvodi sam egzorcizam.

Kada se jednom, uz odgovarajuće molitve i ritual, krene u sam čin egzorcizma, u oba slučaja je izgledalo da je za vreme finalne penetracije pretvaranja, od raznog oruđa koje postoji za tu svrhu, najbolje bilo tišina. Tim je razgovarao ili samo sa zdravim delom primarne ličnosti ili samo sa demonom (demonima), ali je odbijao

da razgovara sa nejasnim mešavinama ova dva. Bilo je potrebno dosta vremena da se članovi timova u oba slučaja iz veste u ovome jer je izgledalo da je sam demon pokazivao veliku sposobnost da ih uvlači u konfuzne razgovore koji nigde nisu vodili. Ali, kako je vreme prolazilo, i tim je postajao perceptivniji i odlučno odbijao da bude uvučen u igru, kod oba pacijenta su počele da se smenjuju dve ličnosti od kojih je bazična postajala sve zdravija, a sekundarna sve ružnija, sve dok na kraju sekundarna ličnost nije iznenada primila potpuno neljudske crte što je značilo da je pretvaranje probijeno.

Budući tvrdoglavi naučnik — kakvim sebe smatram — ja mogu 95 procenata od onoga što se događalo u oba slučaja da objasnim terminologijom tradicionalne psihijatrijske dinamike. Na primer, za objašnjenje pomenutog »tretmana tišinom« nisu potrebni nikakvi demoni. Možda naročito zbog toga što se u oba slučaja radilo o usamljenim ljudima koji su žudeli za društvom, pa je ova tehnika podstakla pojavljivanje raznih ličnosti (sa kojima se moglo komunicirati) i otuda neophodnost da se napravi izbor među tim ličnostima. Mogu da govorim u smislu »podvajanja« i »psihičke introjeksijske«. A što se tiče egzorcizma, o tome mogu da **govorim** kao o **ispiranju** mozga, deprogramiranju, reprogramiranju, katarzi, maratonskim grupnim terapijama i identifikacijama. Ali ostalo mi je još onih 5 procenata koje na ovaj način ne mogu da objasnim. Ostalo mi je natprirodno — ili možda još bolje, potprirodno. Ostalo mi je ono što Martin naziva pretvaranjem.

Kada je u jednom od dva slučaja demonsko najzad jasno progovorilo, na pacijentovom licu se pojavio izraz koji bi mogao da se nazove samo satanskim. Bio je to neverovatno prezriv osmeh koji je izražavao krajnju neprijateljsku zlobu. Proveo sam sate pred ogledalom pokušavajući da ga imitiram, ali bez imalo uspeha. Takav izraz sam video samo još jednom u životu, na licu jednog pacijenta, u trajanju od samo nekoliko sekundi tokom poodmakle faze procenjivanja. Međutim, kada se demonско sasvim razotkrilo u toku egzorcizma jednog od dva

slučaja koje opisujem, njegov izraz je bio još užasniji. Pacijent je iznenada dobio izgled otrovne zmije koja se sklupčala i spremala da uz ogromnu snagu napadne i izujeda članove tima. Još strasnije od sklupčanog tela bilo je njegovo lice. Oči su mu bile prekrivene lenj im reptilskim mrtvilom — osim u trenutku kada se reptil ustremljivao da napadne; tada bi mu se oči iznenada širom otvorile, pune mržnje, koja je sevala kao munja. Uprkos lim učestalim momentima kada se ustremijvalo da napadne, ono što me je još više uzrujalo bilo je osećanje neverovatne težine od pedeset miliona godina postojanja ovog zmijolikog stvora. Očajavao sam od pomisli da ovaj egzorcizam možda neće uspeti. Skoro svi članovi timova u oba slučaja su bili ubeđeni da su se u tim trenucima nalazili u prisustvu nečega potpuno neljudskog. Signal za završetak samog čina egzorcizma bio je izlazak Prisustva i iz pacijenta i iz sobe.

Kritični momenat je ono što Martin naziva »isterivanjem«. Sa time se ne sme žuriti. U oba slučaja kojima sam prisustvovao to je pokušano da se izvede pre vremena. Ne bih mogao tačno da objasnim šta se u tom trenutku dešava, ali mogu da tvrdim da je uloga egzorciste tada najmanje važna. Ono što postaje važno jesu očajničke molitve članova tima. Te molitve su upućene Bogu ili Hristu da dođe u pomoć i oba puta sam osetio da je Bog upravo to i učinio. Kao što sam već rekao, Bog je taj koji izvršava egzorcizam.

Ali, dozvolite mi da ovde nešto ispravim. Ljudska volja je od osnovne važnosti. Ona ima prvenstvo u odnosu na lečenje. Čak ni Bog ne može da izleći osobu koja ne želi da se izleći. U momentu isterivanja, oba pacijenta su dobrovoljno prihvatila krst i držeći ga na grudima molila se za oslobođenje. Oba su u tom trenutku odlučila da sve prepuste Bogu. Na kraju krajeva, uvek je pacijent taj koji je, u stvari, egzorcist.

Ja ne želim da potcenim čoveka (nikada nisam čuo da postoji žena-egzorcist, mada ne vidim razloga da ih ne bude i to što pre) koji je označen kao egzorcist, već samo želim da dam ocenu njegove moći u samom procesu

egzorcizma. Njegova uloga je uistinu herojska. Ali suština te uloge nije nikakva magična moć u momentu isterivanja. Blagost, brižljivost, strpljivost, razboritost i voljnost da prihvati patnju su ono čime on vodi ceo proces egzorcizma od početka do kraja. Na njegovim leđima leži teret konačne odluke da li je pacijent zaista posednut i da li se krene u sam egzorcizam. On je taj koji mora da sakupi tim i bude u stanju da razlikuje ljude koji odgovaraju od onih koji ne odgovaraju za pojedine slučajeve. On je taj koji priprema i tim i pacijenta, pothranjujući, najbolje što može, njihovu hrabrost i znanje. On je taj koji donosi kritične odluke o tome šta će se, kada i kako raditi tokom celog izvođenja egzorcizma. On je taj koji mora da podnosi najžešći bol sukobljavanja sa demoniskim isto kao što je on i taj koji snosi punu odgovornost ako egzorcizam ne uspe. I najzad, on je taj koji mora posle samog čina egzorcizma sve ponovo da postavi na svoje mesto, ne samo vodeći brigu o emocionalnim reakcijama svih članova tima, već i nadgledajući pacijenta za vreme ekstremno kritičnog perioda u kome su on ili ona u stanju krajnje ranjivosti pa im je potrebna intenzivna nega pre nego što počne da ih vodi putem konačne bezbednosti.

Oba slučaja o kojima govorim zahtevala su nekoliko nedelja svakodnevne psihoterapije koja je trajala najmanje po dva sata. To je, zaista, vreme velike iscrpljenosti.

Satana ne popušta lako. Posle isterivanja, on izgleda nastavlja da se mota unaokolo pokušavajući ponovo da uđe. U stvari, u oba slučaja je u jednom trenutku izgledalo kao da je sam čin egzorcizma propao. Pacijenti su se u velikoj meri vratili u stanje u kome su bili pre egzorcizma. Svi stari kompleksi su se vratili tamo gde su i bili, ali je izgledalo kao da je energija otišla iz njih. Međutim, već posle nekoliko sati, bilo je moguće primetiti suptilnu, ali ogromnu razliku. Ta razlika sastojala se u tome što su sada obojica bili u stanju da slušaju i da ono što čuju ima na njih efekta. U jednom od slučajeva psihoterapija je bila moguća još od prvog puta. U drugome, u pedeset sati intenzivne psihoterapije posle egzorcizma po-

stiglo se više nego u pet stotina pre njega. Oba pacijenta su se veoma brzo oporavljala. Izgledalo je kao da pokušavaju da nadoknade sve izgubljene godine. Ali ta brzina je verovatno činila da njihova terapija bude burna i da postavlja velike zahteve pred terapeuta.

Hteo bih još da upozorim: moje iskustvo sa satanom je pokazalo da ono zaista teško popušta. Ne samo što pacijentu stalno govori da je još uvek u blizini, već ga je u jednom slučaju u nekoliko navrata navelo da poveruje da je još uvek u njemu. Ono što u ovakvim slučajevima može da bude najkobnije iskušenje i za pacijenta i za egzorcistu jeste da poveruju da je pokušaj egzorcizma bio neuspešan, a on je u stvari uspeo.

Činilo mi se da sam čin egzorcizma, u stvari, premešta pacijenta iz stanja demonske posednutosti u stanje demonskog napada. Svi smo mogli da čujemo iste one glasove koji su pretili, iskušavali i zastrašivali pre egzorcizma, kako su i posle njega bili bar isto onoliko aktivni. Ili, kako je jedan od pacijenata rekao: »Ranije sam bio kao neki mali embrion, totalno okružen i skriven tim glasovima tako da ja nisam mogao da budem ja. Sada ja jesam ja i mada i dalje čujem glasove, oni sada dolaze izvan mene.« Ili, kako je rekao drugi: »Raniji su ti glasovi imali kontrolu nada mnom; sada ja imam kontrolu nad njima.«

Ti glasovi su vrlo postepeno nestajali iz ovih pacijenata. Ali ono što nije bilo nimalo postepeno, bilo je oporavljanje ljudi. Uzimajući u obzir težinu njihove psihopatologije pre egzorcizma, brzina kojom su se oporavljali je neobjašnjiva u smislu onoga što znamo iz oblasti običnih psihoterapeutskih procesa.

Članovi oba tima zaslužuju da još jednom budu pomenuti. Svaki od njih je došao ne toliko iz radoznalosti, koliko iz osećanja ljubavi. Svaki je, zajedno sa egzorcistom, bio izložen velikom ličnom riziku i požrtvovanju. Uzmite za primer one koji su za tu svrhu ponudili i sopstvenu kuću. Ako čovek krene u potragu za mestom gde će se obaviti egzorcizam — ako ne u kući samog pacijenta, što ni u jednom od ova dva slučaja nije bilo izvodiji-

vo — počeće da shvata puno značenje izraza »jer im ne bješe mjesta u gostionici«. Psihijatrijske bolnice trenutno ne žele da se to dešava u njihovoj sredini. Isto važi i za manastire. Tako je na članovima timova ostalo da između sebe nađu dve hrabre osobe koje su bile voljne da doprinesu ne samo svojim ličnim učešćem već i domovima.

Već sam rekao da je prisustvo Boga bilo zaista primetno u sobi. I mislim da to nije bilo slučajno. Verujem da je svuda gde se sedmoro do desetoro ljudi okupi, na lični rizik, pod motivacijom ljubavi i lečenja, Bog tu (kao što nas je njegov sin uveravao) i da će doći do izlečenja.

Spomenuo sam da je glavni razlog iz koga su se ova dva pacijenta nekada prodala demonu bila njihova usamljenost. Oni nisu bili samo usamljeni, već su se i privukli na usamljenost i kada su pristupili egzorcizmu i jedan i drugi su još uvek bili u suštini usamljenici. Njihova hrabrost da uopšte dođu još više je bila istaknuta činjenicom da ni jedan ni drugi nisu imali poverenja u ljude. Glavni razlog iz koga je tim odigrao presudnu ulogu je u tome što je za vreme oba egzorcizma pacijentima bila pružena prilika da prvi put osete šta znači prava zajednica." Nimalo ne sumnjam da je to bio osnovni faktor uspeha oba egzorcizma.

Borba protiv demonskog zahteva mnoštvo kvaliteta: analitičku distancu, intuitivan uvid, duhovnu razboritost, saosećajno učestvovanje, intelektualnu formulaciju, duboko razumevanje teologije, detaljno poznavanje psihijatrije, veliko iskustvo u molitvi i druge. Nijedna osoba ne može sama da poseduje sve ove kvalitete. Pretpostavljam da, kod lakših slučajeva tim služi samo da sputava pacijenta. Ali u slučajevima o kojima govorim, dok je egzorcist bio glavni koordinator, istinski timski pristup je

⁵⁸ Danas se u hrišćanskim krugovima mnogo govori o »hrišćanskoj zajednici«. Samo što grupa nominalnih hrišćana ne čini hrišćansku zajednicu. S druge strane, uprkos tome što su neki od članova timova bili samodefinisani ateisti ili (po sopstvenim rečima) mlaki hrišćani, za mene nema nikakve sumnje da je svaki od egzorcističkih timova u koje sam bio uključen, predstavljao istinsku »hrišćansku zajednicu«.

bio apsolutno neophodan. Korišćeni su talenti svakog pojedinog člana tima.

Osetio sam, takođe, i da su naše slabosti i greške bile isto tako upotrebljene. Kaže se da Hristos može da koristi čak i naše grehe. Govorio sam o Božjem prisustvu u onim sobama. Možda zvuči mistično, ali kad se setim svega što se odigravalo, čini mi se da su Bog ili Hristos vodili koreografiju cele predstave.

Ono što čini najčešću reakciju članova timova po završetku egzorcizma, najbolje je izrazila jedna žena kada je rekla: »Ne bih volela da ikada više prođem kroz ovako nešto, ali ni za šta na svetu ne bih propustila iskustvo koje sam upravo doživela.« Na čudan način, egzorcizam je lečio i neke od članova tima isto kao i pacijente. Jedan drugi član tima, muškarac, dve nedelje kasnije izjavio je: »Vi ne znate, ali ja sam oduvek imao jedno malo, hladno mesto u srcu. To je sada otišlo. I osećam da sam postao bolji terapeut.« U stvari, čak i neki od ljudi koji nisu prisustvovali egzorcizmu, ali su se molili za njegov uspešni završetak, iskusili su izvesno lečenje. Govoreći ponovo sa mističkog stanovišta, ja polako počinjem da osećam da ovi egzorcizmi nisu bili izolovani slučajevi, već su na neki način bili gotovo kosmički događaji.

Ipak, pacijenti su ti koji su poslužili kao sam centar i fokusna tačka ovih događaja. Njih pozdravljam. Kroz muke i junaštva u svojoj borbi sa satanom oni su izvojevan veliku pobedu ne samo za sebe već i za mnoge druge ljude.

PROUČAVANJE I POUČAVANJE

I pored toga što sam učinio sve što sam mogao da budem objektivniji, ostaje činjenica da su opisi dva pomenuta slučaja posednutosti i egzorcizma moj lični, subjektivni doživljaj. Siguran sam da bi svaki pojedinačni član timova napisao različitu priču. Verujem da je potrebno da se fenomeni posednutosti i egzorcizma naučno izučavaju. U pitanju je nešto što zaslužuje mnogo više

od dokone naučne radoznalosti. I mada je istinska posednutost, možda, redak fenomen, ona predstavlja pravi neiskorišćeni rudnik zlata za naučno iskopavanje. I hemofilija je retka bolest, ali je njeno proučavanje osveti ilo celokupnu fiziologiju zgrušavanja krvi. Na isti način će proučavanje posednutosti i egzorcizma baciti novu svetlost ne samo na psihologiju zla već i na samo razumevanje značaja čoveka.

Protiv ovakvog naučnog izučavanja postoji otpor — deo opšteg otpora u nauci — protiv onoga što se smatra duhovnim ili »natprirodnim«. Interesantno, iako se posednutost i egzorcizam nikada nisu naučno izučavali ni u Americi ni u Evropi, koliko znam zapadni antropolozi puno pišu o ritualima sličnim egzorcizmu koji se izvode u cilju lečenja u dalekim, stranim, »primitivnim« kulturama. Iz nekog razloga, sasvim je u redu da se takve stvari proučavaju »tamo negde« u daljini, samo da ne zahteva da pogledamo u ono što je u našoj okolini, među nama samima.

Ne mislim da omalovažim ova antropološka istraživanja. Naprotiv, mislim da nam treba još toga. U dva slučaja kojima sam prisustvovao radilo se o posednutosti duhom koji je u hrišćanskoj literaturi opisan kao satana. Da li bi isti duh mogao da se identifikuje, pod drugim imenom, i kod egzorcizama u Hindusa i Hotentota? Da li je satana samo duh koji napada isključivo Judeo-hrišćane ili je to univerzalni neprijatelj koji prevazilazi granice kultura? Ovo je važno pitanje.

Otpor prema naučnom izučavanju ovih pojava u našoj sredini dolazi i od mnogih religiozno orijentisanih ljudi isto koliko i od onih koji su naučno orijentisani. Jednom prilikom sam jednoj organizaciji, koju su sačinjavali i religiozno i naučno orijentisani ljudi i stalno se međusobno prepirali, predložio da se osnuje »institut za proučavanje oslobađanja«. Prvi put posle mnogo godina oni su uspeli da se ujedine i to protiv mog predloga da se religiozno lečenje, od molitve pa sve do oslobađanja i egzorcizma, podvrgne naučnom istraživanju. »U tome ima suviše mnogo promenljivih vrednosti: vaše operative

definicije su suviše nejasne; nemoguće je ispitati ih«, rekao je jedan od naučno orijentisanih. »Svako zna da molitva pomaže i verom se ne treba igrati«, izjavio je jedan od religioznih.

U stvari, postoje drugi, realniji zabrinjavajući problemi za stvaranje takvog instituta. Duboko sumnjam da će proces egzorcizma ikada biti institucijalizovan. Rekao sam da su u oba slučaja koja sam opisao članovi timova prihvatili veliki lični rizik i veliku žrtvu i zaista sam duboko ubeđen da je to jedan od razloga što je egzorcizam bio uspešan. Nisam uopšte siguran da bi isto moglo da se postigne radom u smenama lica koja to rade za platu.

Osim toga, veliko je pitanje kako egzorcizam uopšte može naučno da se »izučava«. Da ja treba da vodim egzorcizam, ne bih iz svog tima isključio nijednog Hindusa, budistu, muslimana, Jevrejina, ateistu ili agnostika ako su ljudi koji su istinski u stanju da osećaju ljubav i takav utisak i ostavljaju. Ali bih bez odlaganja odstranio svakog nominalnog hrišćanina ili bilo koga drugog ko ne poseduje taj kvalitet. Jer, prisustvo samo jedne neosetljive osobe u sobi može da učini ne samo da egzorcizam ne uspe, već i ozbiljno da povredi i pacijenta i članove tima. Ako je saosećanje i osećanje ljubavi prema ljudima kompatibilno sa naukom, onda ne može i ne treba da postoji nešto što je naučno posmatranje i praćenje egzorcizma. U egzorcizmu jedini posmatrači su učesnici.

Ipak, bilo bi lepo kada bi postojala bar nekakva institucijalizovana podrška i pomoć ovakvim pokušajima lečenja. Oba pacijenta o kojima sam govorio bila su sa psihijatrijske tačke gledišta teško bolesna pre egzorcizma. Bilo bi mnogo lakše da je postojala neka psihijatrijska bolnica u kojoj bi se slučajevima dokazane posednutosti pružala odgovarajuća nega. I bilo bi Amogo lakše kada bi Crkva bila malo otvorenija prema tome i ponudila svoje jemstvo, blagoslov i usluge. I *dok* su u oba slučaja neki crkveni ljudi zaista bili od pomoći, sama Crkva je uglavnom pokušavala da izbegne bilo kakvo

učešće. Strah Crkve od reperkusije u ovakvim slučajevima je sasvim prirodan i razumljiv, ali to ne znači da je i čovečan.

Ako ništa drugo, potreban je bar centar za informacije i izučavanje. Tu bi mogli da se šalju svi izveštaji sa egzorcizama, zabeleženi na video-trakama. Ovlašćeni bihavioristički naučnici bi, pod merama stroge poverljivosti, tu mogli da dolaze da proučavaju podatke. I mada bi mnogo od samog iskustva i duhovne energije u tim podacima bilo izgubljeno, oni bi ipak bili dovoljna osnova za mnoga vredna naučna istraživanja.

Ovaj centar bi, takođe, mogao da služi i za studiranje. On bi mogao da razvije standarde za dijagnoze i način lečenja čime bi se suzbio broj slučajeva nedovoljno odgovornih egzorcizama i oslobađanja. Tu bi mogli i da se održavaju seminari za adekvatno izabrane ljude. Iako su slučajevi istinske posednutosti možda retki, mi znamo da ih ima više nego što ih može lečiti broj kompetentnih egzorcista kojima trenutno raspolažemo.

OTAC LAŽI

Pred kraj jednog egzorcizma, u odgovor na komentar da duh sigurno mrzi Isusa, pacijent čije je lice u tom trenutku imalo satanski izraz u punom zamahu, odgovorio je mekim, svilenim, uljanim glasom: »Mi ne mrzimo Isusa; mi ga samo testiramo.« U sredini drugog egzorcizma, na pitanje da li je posednut mnoštvom duhova, pacijent je sa poluzatvorenim zmijskim očima tiho rekao, gotovo prosiktao: »Svi oni pripadaju meni.«

I kao što naslov jednog nedavno štampanog članka pita »Ko je dođavola u paklu satana?«⁵⁹ — ne znam ni ja.

Iskustvo dva egzorcizma teško da može da razotkrije svu misteriju duhovnog sveta. Ni stotine takvih iskustava to ne bi mogle. Ali mislim da sada znam nekoliko stvari o satani, a imam i osnove za izvesna nova razmišljanja.

⁵⁹ *U. S. Catholic*, feb. 1983, s. 7—11.

Iako moje lično iskustvo nije dovoljno veliko da bi moglo da dokaže judeo-hrišćanski mit i doktrinu o satani, ^sve što sam do sada naučio bezuslovno im ide u prilog. Mit i doktrina uče da je u početku satana bilo Božji drugi oficir, poglavar svih njegovih anđela, prelepi i voljeni Lucifer. Njegovo zaduženje je bilo da u Božje ime podstiče duhovno odrastanje ljudskog roda upotrebom testiranja i iskušavanja — baš kao što i mi testiramo decu u školi da bismo podstakli njihovo odrastanje. Prema tome, satana je, pre svega, bilo učitelj čovečanstva i zbog toga su ga zvali Lucifer, »svetlonosac«.*⁰ Međutim, kako je vreme prolazilo, satana se toliko zaljubilo u svoje protivničke delatnosti, da je počelo da ih koristi više iz ličnog zadovoljstva nego iz zaduženja koje mu je Bog dodelio. Ovo se vidi u *Knjizi o Jovu*. Istovremeno se dogodilo i to da je Bog odlučio da je za uzdizanje ljudskog roda potrebno nešto više od običnog testiranja i iskušavanja; potreban je bio i primer njegove ljubavi i primer kako treba da žive. I tako je poslao svoga sina da živi i umre kao jedan od nas. Satanu je Hristos zamenio i u njegovoj funkciji i u Božjem srcu. Budući veoma zaljubljeno u sebe, satana je ovo videlo kao nepodnošljivu ličnu uvredu. Naduveno ponosom, ono je odbilo da se pokori Božjem sudu po kome je Hristos sada zauzimao viši položaj. Pobunivši se protiv Boga, satana je stvorilo situaciju u kojoj nebesa bukvalno nisu bila dovoljno velika za njih oba. Zbog toga je, sopstvenim zaslugama moralo smesta biti bačeno u pakao, gde ono, koji je nekada bio nosilac svetlosti, sada obitava u mraku kao otac laži i neprestano sanja kako će se osvetiti Bogu. Uz pomoć anđela koji su mu se pridružili u pobuni i padu ono je u

<^o Prvobitno značenje reči »satana« i »đavo« nije bilo pežorativno kao što je danas. »Đavo« ili »dijabolično« potiče od grčkog glagola *diabalein*, Sto znači jednostavno »suprotstavljati se«. Reč »satana« je obično značila »protivnik«. U *Knjizi brojeva* sam Bog kaže da se Valamu suprotstavio kao satana. Videvši da je čovečanstvu potrebno testiranje i iskušavanje nečim što se *suprotstavlja* njegovoj volji, Bog je dodelio svoju opozicionu (dijaboličnu) i protivničku (satansku) funkciju šefu svojih arhanđela.

neprestanom ratu protiv Božjeg plana. Ono što je nekada postojalo da bi duhovno uzdizalo čovečanstvo, sada postoji da bi nas duhovno uništilo. U borbi za duše, ono pokušava da se suprotstavlja Hristu na svakom koraku. Satana smatra Hrista ličnim neprijateljem. I kao što Hristos živi u duhu, tako živi i satana kao antihrist.

Duh čijoj pojavi sam prisustvovao u oba egzorcizma bio je, očigledno, totalno, do krajnjih granica protivnik ljudskog života i odrastanja. I jednom i drugom pacijentu je govorio da se ubiju. Kada je u toku jednog egzorcizma bio upitan zbog čega je antihrist, odgovorio je: »Zbog toga što Hristos uči ljude da se vole.« Kada smo ga dalje pitali zbog čega mu se ljudska ljubav čini tako neukusnom, odgovorio je: »Ja hoću da ljudi rade na stvarima koje izazivaju rat.« Na dalje ispitivanje, jednostavno je rekao: »Hoću da te ubijem.« U njemu nije bilo apsolutno ničega kreativnog ili konstruktivnog: bio je potpuno destruktivan.

Jedan od najvećih problema u teologiji verovatno predstavljala pitanje zbog čega Bog, koji je pre svega sam stvorio satanu, jednostavno nije ovoga zbrisao kad se pobunio. Ovo pitanje podrazumeva da je Bog neko koji bi nešto tako učinio. Ono podrazumeva da Bog može da kažnjava i ubija. Možda je odgovor na to da je Bog satani dao slobodnu volju i da Bog ne može da uništava; on može samo da stvara.

Stvar je u tome da Bog ne kažnjava. Da bi nas stvorio po svom liku, dao nam je slobodnu volju. Da je uradio drukčije, mi bismo bili kao marionete ili prazne lutke iz izloga. Ali da bi nam dao slobodnu volju, Bog je morao da se odrekne upotrebe sile nad nama. Mi nemamo slobodnu volju kada nam neko uperi revolver u leđa. Ne mora da znači da Bog nema moći da nas uništi, već da je iz ljubavi prema nama doneo strašnu i bolnu odluku da tu moć nikada ne upotrebi. On mora da ostane uz nas i u agoniji nas pusti da radimo šta hoćemo. Hrišćanski Bog je Bog uzdržavanja. Pošto se odrekao upotrebe sile *protiv* nas, u slučajevima kada mi odbijamo

njegovu pomoć on ne može ništa do da nas sa tugom posmatra kako sami sebe kažnjavamo.

Ovo nije naročito jasno u *Starom zavetu*. Tamo je Bog opisan kao onaj koji kažnjava. Ali dolaskom Hrista sve postaje jasno. U Hristu, sam Bog je nemoćno podneo smrt pod rukom ljudskog zla. On nije podigao ruku na svoje progonitelje. Posle toga, kroz *Novi zavet* se još mogu čuti odjeci *Starog zaveta* koji na ovaj ili onaj način govore o 'kazni koja će stići rđave'. Ali to su samo odjeci; Bog koji kažnjava više se ne pojavljuje na sceni. I mada mnogi nominalni hrišćani i danas svog Boga vide kao gigantskog policajca na nebu, stvarnost hrišćanske doktrine je da je Bog zauvek odbacio policijsku snagu.

Često se na temu stradanja Jevreja kao i nekih manjih zala postavlja pitanje: »Kako Bog, koji voli čovečanstvo, može da dozvoli takve stvari?« To je surovo i brutalno pitanje. Hrišćanski odgovor, možda, nije po volji svima, ali bar je jasan. Pošto se odrekao upotrebe sile, Bog je nemoćan da spreči zločinstva koja mi izvršavamo jedni nad drugima. On može samo da nastavi da nas oplakuje. On će nam ponuditi sebe i svu svoju mudrost, ali nas ne može naterati da ih prihvatimo.

I zbog toga, za sada, Bog nas u mukama čeka, dok mi prolazimo iz jednog oblika uništenja u drugi. I možda nam se čini da smo osuđeni na propast pod ovim čudnim Bogom koji vlada slabošću. Ali hrišćanska doktrina nudi rešenje: Bog će u svojoj slabosti pobediti zlo. U stvari, ta bitka je već dobijena. Hristovo vaskrsenje znači ne samo da je zlo bilo pobeđeno pre dva milenij uma, već da ga je on pobeđio za sva vremena. Raspinjanje nemoćnog Hrista na krstu bilo je Božje presudno oružje. Ono je osiguralo pobedu nad zlom. Od životne je važnosti da se mi bez prestanka svim svojim moćima borimo protiv zla. Ali presudna pobjeda je odneta još pre dve hiljade godina. Ma koliko neophodne čak opasne i razarajuće naše lične bitke protiv zla bile, ono što mi ne znamo jeste da su to samo operacije raščišćavanja protiv neprijatelja u povlačenju koji je odavno izgubio rat.

Ta ideja da je satana (i sva njegova dela) bez obzira na to kako sve to izgleda, u stvari u bekstvu, nudi odgovor na jedno od mojih glavnih pitanja. Spomenuo sam faktore koji su učinili da dva pomenuta pacijenta budu u predispoziciji za posednutost. Ali šta da kažemo o mnogo većem broju usamljenih žrtava ljudskog zla među decom, koja zbog toga često pate od još ozbiljnijih nedostataka u karakteru, a ipak, izgleda, da se ne dešava da budu posednuta? Zašto ne? Pomenuo sam, takođe, i kvalitet svetlosti koji sam video kod oba pacijenta. Pitam se da baš ta potencijalna svetost, možda, nije bila glavni razlog za njihovu posednutost. Pitam se da li je satana namerno izabralo da uloži energiju u napad baš na njih zato što su predstavljali posebnu opasnost za njegove planove. Možda satana više nema snage da ide gde god se pokaže neka ljudska slabost. Možda on samo frenetično pokušava da gasi vatre.

Bilo kako bilo, kao što Martin ističe, izuzetno je važno shvatiti da je satana duh. Ja sam rekao da sam ga sreo i to je istina. Ali, ono nije bilo opipljivo na način na koji je materija opipljiva. Nije imalo ni rogove, ni kopita, ni račvast rep, ništa više nego što Bog ima belu bradu.*¹ Čak i ime satana je samo ime koje smo mi nadenuli nečemu što je u osnovi bezimeno. Kao i Bog, satana može da se manifestu je kroz materijalna bića, ali samo po sebi ono nije materijalno, a to nisu ni njegove manifestacije. U jednom od slučajeva ono se manifestovalo kroz pacijentovo sklupčano zmijoliko telo, iskežene zube i poluzatvorene reptilske oči. Ali nije imalo ni krljušti, ni krila. Ono je u pacijentovom telu postalo neverovatno, dramatično čak i natprirodno zmijoliko. Ali ono samo nije zmija. Ono je duh.

Čini mi se da ovde leži odgovor na pitanje koje se postavlja već vekovima: zbog čega se demonski duhovi

⁶¹ John A. Sanford smatra da slika rogatog satane vodi poreklo od prehršćanskog rogatog muškog boga kod Britanaca: »Bogovi starih religija uvek postanu đavoli novih« (*Zlo: tamna strana st. amosti* [Crossroad, 1981, s. 1181]).

toliko vezuju za tela? Za vreme jednog od egzorcizama prisustvovao sam trenutku kada je egzorcist pokušao toliko da razbesni satanu da je ovo odlučilo da napusti telo pacijenta i napadne telo samog egzorciste. Taj manevar nije uspeo. Bez obzira na očiglednu ubistvenu razjarenost prema egzorcistu, ništa se nije dogodilo. I polako je postajalo jasno da taj duh ili nije mogao ili nije hteo pod tim uslovima da napusti telo pacijenta. To nas je navelo na dva zaključka. Jedan od njih, da na kraju krajeva sam pacijent mora da postane egzorcist, već smo ranije pomenuli. Drugi je da *satana ne poseduje nikakvu moć ako nije u ljudskom telu.*

Satana može da čini zla samo kroz ljudsko telo. Iako je »krvnik ljudski od početka«, on ne može da izvrši ubistvo bez ljudskih ruku. On samo po sebi nema moći da ubije pa čak ni da povredi. Za svoje đavolštine mora da koristi ljudske ruke. Iako je neprestano ponavljalo svoje pretnje da će ubiti i pacijenta i egzorcistu, njegove pretnje su bile šuplje. Satanine pretnje su uvek šuplje. One su laž.

U stvari, *satana može da ima moć samo kroz ljudsko verovanje u njegove laži.* Oba pacijenta su postala posednuta zbog toga što su poverovala u laž o njegovim »priateljskim« namerama. Posednutost se zatim odražavala njihovim verovanjem u satanine pretnje da će bez nje umreti. I posednutost je okončana onda kada su obojica odlučili da prestanu da veruju u laži i da se uzdignu iznad svog straha pomoću vere u vaskrslog Hrista i mole se Bogu istine da ih oslobodi. Za vreme oba egzorcizma došlo je do konfrontacije sa lažima. I svaka se završila nekom vrstom preobraćanja — promene sistema vrednosti. Sada znam šta je Isus mislio kada je rekao: »Vjera te je tvoja spasla.«

I tako smo se opet vratili na laž. Bez obzira kakav odnos možda ima sa »ljudima laži«, ja zaista ne znam adekvatniji epitet za satanu nego otac laži. Kroz sve vreme oba egzorcizma ono je lagalo bez prestanka. Čak i kada se, najzad, razotkrilo, učinilo je to poluistinama. Kao

antihrist se otkrilo kada je reklo, »Mi ne mrzimo Isusa, mi ga samo testiramo.« A, u stvari, ono zaista mrzi Isusa.

Spisak laži koje je izgovorilo bio je beskrajn — ponekad je to bila čak dosadna povorka. Glavne kojih se sedam bile su: ljudi moraju da se brane da bi preživeli i u tome nemaju na šta da se oslone osim na same sebe i svoju odbranu; sve se može objasniti u smislu negativne i pozitivne energije (što bude ravno nuli) i na svetu nema misterije; ljubav je misao i nema objektivne realnosti; nauka je sve što čovek odluči da nazove tim imenom; smrt je apsolutni kraj života — posle nje nema ničega; svi ljudi su motivisani pre svega novcem i, ako se kod nekih ne čini da je tako, to je zbog toga što su hipokrite; drugim recima, trka za novcem je jedini inteligentan način življenja.

Satana može da upotrebi svaku ljudsku slabost — na primer, pohlepu i ponos. Upotrebiće sve moguće taktike: napastvovanje, nagovaranje, laskanje, intelektualne argumente. Ali, glavno njegovo oružje je strah. I za vreme perioda postegzorcizma svelo se na to da je oba pacijenta proganjalo ponavljanjem jednih istih dosadnih pretnji: »Ubićemo te. Mučićemo te. Ubićemo te.«

Pored toga što je otac laži, za satanu bi se moglo reći i da je duh mentalne obolesti. U knjizi *Put kojim se ređe išlo* definisao sam mentalno zdravlje kao »neprekidni proces posvećivanja stvarnosti po svaku cenu«. Satana je potpuno posvećen suprotstavljanju tom procesu. U stvari, najbolja definicija koju imam za satanu je da je on *stvarni duh nestvarnosti*. Paradoksalna realnost ovog duha se mora uzeti u obzir. Iako je nedodirljiv i nematerijalan, on poseduje ličnost, istinsko biće. Moramo da pribegnemo odbačenoj doktrini sv. Avgustina o »privatio boni«, po kojoj j? zlo definisano kao odsustvo dobrog. Satanina ličnost se ne može okarakterisati jednostavno kao odsustvo, ništavilo. Istina je da u njegovoj ličnosti ima odsustva ljubavi. Ali je isto tako istina i da je ta ličnost prožeta aktivnim prisustvom mržnje. Satana hoće da nas uništi. Važno je da ovo razumemo. U naše vreme postoje prilično popularni sistemi mišljenja, kao što su hrišćanska

nauka i učenje čuda, koji zlo definišu kao nerealnost. Ovo je poluistina. Duh zla jeste duh nerealnosti, ali je samo po sebi realan. On zaista postoji. Misliti drukčije znači biti na pogrešnom putu. I, zaista, kao što su neki ljudi već nekoliko puta primetili, možda je satanina najuspelija varka u tome što uglavnom uspeva da priкри je svoju stvarnost pred čovečjim umom.

Iako ima stvarnu moć, satana ima i upadljivih slabosti — onih zbog kojih je proteran sa nebesa. Martin je zabeležio da egzorcizam može da otkrije ne samo neverovatnu demonsku briljantnost, već i isto tako neverovatnu glupost. Moje opservacije ovo potvrđuju. Da nije toliko narcisoidno i ponosno, satana se verovatno ne bi ni pokazivalo. Njegov ponos prevazilazi njegovu inteligenciju, tako da je demon prevare takođe i razmetljivac. Da je bilo zaista pametno, napustilo bi ona dva pacijenta mnogo pre njihovog egzorcizma. Ali ono sebi ne može da dozvoli da gubi. Ono hoće samo da dobija, i zbog toga je u oba slučaja ostalo tamo gde je bilo sve do gorkog kraja — zahvaljujući čemu ja i ostali sada poznajemo njegovu stvarnost.

Na isti način video sam da sataninu inteligenciju ugrožavaju još dve mrtve tačke. Jedna od njih je da usled svoje ekstremne egocentričnosti ono nije u stanju da shvati fenomen ljubavi. Ono shvata da je ljubav realnost protiv koje se treba boriti i čak je imitirati, ali pošto je u sebi nimalo nema, ono je uopšte ne razume. Realnost ljubavi se satani čini kao neslana šala. Pojam žrtve mu je apsolutno stran. Kada ljudi za vreme egzorcizma počnu da govore jezikom ljubavi, on ne razume šta pričaju. A kada se, ponašaju s ljubavlju, satana nema pojma o osnovnim pravilima.

Ono što je još interesantno, naročito ako se ima u vidu cilj ove knjige, jeste da satana ne razume ni nauku. Nauka je antianarhistički fenomen. Ona na sebe preuzima duboku ljudsku tendenciju ka samozavaravanju, upražnjava naučne metode da joj se suprotstavi i istinu postavlja na nivo iznad svih ličnih želja. Budući da je prevarant samog sebe isto koliko i drugih, satana ne može da razume da ima bića koja ne žele da se zavaravaju. Za-

ljubljen u sopstvenu volju i mrzeći svetlost i istinu, ono ljudsku nauku, u stvari, smatra nerazumljivom.

Satanine slabosti nas ne smeju navesti da previdimo njegovu snagu. U svojim lažima ono pokazuje neverovatnu moć ubeđivanja. U činjenici da je dve opisane osobe zaposelo u vreme kada su bile usamljena deca ne pokazuje neku značajniju snagu. Ali u oba slučaja, u toku egzorcizma, lično sam bio svedok kako je egzorcist — jak, zreo čovek i vernik — zapadao u stanja privremene nemoći zbog konfuzije u jednom slučaju i očajanja u drugom, sve zbog snage sataninih laži.

Mislim da je neophodno da satanu mrzimo isto koliko ga se i bojimo. Međutim, mislim da ga isto kao i zle ljude na kraju krajeva više treba žaliti. U hrišćanskoj esha-iologiji (učenje o poslednjim danima) za satanu postoje dva scenarija. Po jednom, pošto su sve ljudske duše preobraćene u svetlost i ljubav, pružaju ruku prijateljstva i duhu mržnje i laži. Uviđajući konačno da je potpuno potučen, da više nema ljudskih tela kojima bi mogao da se koristi, da više nema nikakve moći, krajnje usamljen, on se prelama i prihvata prijateljstvo i tako na kraju čak i satana bude spašeno. Za ovaj scenario se ja molim. Ali kao što sam rekao, slobodna volja **ima** prednost nad izlečenjem. Po drugom scenariju, pošto do kraja odbija da gubi, satana zauvek odbija »ponižavajuću« ponudu prijateljstva i ostaje u ledenoj usamljenosti za sva vremena. Jedan moj prijatelj, koji je učestvovao u jednom od egzorcizama, kasnije je rekao: »Znaš, Škoti, kada si mi govorio da je zlo turobna stvar koju treba više žaliti nego mrzeti, nisam ti verovao. Međutim, jedan od mojih najjačih utisaka za vreme egzorcizma bio je da je sve to strašno dosadno — taj beskrajni niz laži. I kada sam video onu beštiju kako se previ ja u glupoj večitoj agoniji, znao sam na šta si mislio.«

Možda sam, u nameri da stvari učinim što jasnijim, o satani govorio sa suviše određenosti. Oba egzorcizma sam objasnio kao procese razdvajanja. Pa ipak, čak i u momentima kada je sve izgledalo potpuno jasno, često je bilo nemoguće razlikovati glas koji je govorio iz podsve-

sti pacijenta od istinski demonskog. Možda i nije moguće povući jasno određenu granicu pred kojom se ljudska senka završava, a princ tame počinje. Mislim da ovo poglavlje treba da završimo sa fokusom na natprirodnu misteriju satane. Svedočenja egzorcizama kojima sam prisustvovao bila su dovoljna da učine da po verujem u njegovo postojanje i ne mogu da negiram realnost izlečenja koje je usledilo, ali sam i pored toga ostao pred velikim brojem pitanja, mnogo većim nego što sam imao ranije. Ima ih previše čak i da ih samo navedem.

Jedno od važnijih pitanja odnosi se na postojanje nižih demona. U oba slučaja kojima sam bio svedok radilo se o satanskoj posednutosti, dok su skoro svi koji su opisani u literaturi bili primeri posednutosti nižim demonima. Da li je moje iskustvo bilo slučajnost ili deo nekog misterioznog plana? U stvari, izgledalo je da smo u oba slučaja sreli i neke niže demone. U jednom od njih, tim je prvo prošao kroz čitavu listu imena nižih demona (od kojih svaki predstavlja pojedinu laž) da bismo na kraju došli do antihrista. U drugome, pacijent je prvo bio oslobođen nižih duhova, čemu je usledilo dramatično, mada samo privremeno poboljšanje, da bi se **tek** onda »Lucifer« misteriozno pojavio. **Sta** se dešavalo? Da li su oni niži duhovi bili nezavisni individualni entitet ili su jednostavno bili refleksija satane koje je stajalo iza njih? Ne znam. Međutim, postoji evidencija po kojoj bi se moglo zaključiti da u svetu demona ima manje slobode nego u ljudskom — da zbog svog kukavičluka, strahovlade i verovanja u sopstvene laži niži demoni žive u stanju striktno pokornosti prema svojim pretpostavljenima zbog čega im nedostaje individualnost, u našem uobičajenom smislu reči.

Ali najvažnije od svih pitanja je uloga satane u ljudskom zlu. Kakvog uticaja ono ima na potpuno zle ljude kao što su Bobijevi ili Rodžerovi roditelji ili **Sarlina**? Kao što sam već rekao, nijedan od dva pacijenta čijem sam egzorcizmu prisustvovao nije delovao kao zla osoba; i Martin je u pravu kada kaže da retke slučajeve posednutosti treba tačnije označavati kao »delimične«, »nepot-

pune« ili »nesavršene« posednutosti. Martin daje hipotezu da je moguće da postoje i ljudi koji jesu »savršeno posednuti« i da ih čak možda ima u velikom broju, ali podvlači da je to samo hipoteza i to vrlo eksperimentalna. Da li bi potpuno zli ljudi koje sam ranije opisao mogli biti primeri savršene opsednutosti? Ne znam. Možda ovo i jeste sporno pitanje. Kako su, zaista, zli ljudi poslednji koji bi se podvrgli psihoanalizi, još su manje šanse da će se ikada podvrgnuti egzorcizmu koji bi mogao u potpunosti da razotkrije demonsko u njima. Ako savršena posednutost uopšte postoji, vrlo je verovatno da ono sprečava svaku mogućnost da bude razotkriveno.

I tako, ja, u stvari, nemam pojma da li satana aktivno regrutu je obične zle ljude da rade za njega. Uzimajući u obzir dinamiku greha i narcizma, pretpostavljam da se oni sami regrutuju. Ali sve dok o satani nemamo više znanja, moje razumevanje toga će ostati blede.

ISPITIVANJE GRUPNOG ZLA

MILAJ:

Pre nego što su (delimično svojom zaslugom) u našoj eri nauke i racionalizacije pali u nemilost, egzorcisti su sasvim otvoreno uživali status u crkvenoj hijerarhiji. O njima su govorili kao o »nižem redu« i nalazili su se pri dnu statusne strukture. Mislim da je to za njih bilo a i danas je pravo mesto. Ma koliko požrtvovanosti i energije zahtevala, ulogu egzorciste počinjem da smatram relativno lakom. Mislim da je susretanje sa zlom u obliku u kome ga je moguće izolovati i isterati neobična i nagrađujuća privilegija.

Položaj običnog parohijskog popa ili sveštenika mnogo je manje povoljan. Zlo koje oni obično sreću u kontakti sa svjim parohijanima na sastancima u sakristiji, kao i u društvu, nije tako izdvojeno ili izlečivo. Ono je suptilnije i dublje zadire i razara. I ma koliko takvo crkveno lice imalo u sebi ljubavi i inteligencije, ono mora samo da vodi šlepu bitku protiv sila tame. U tome sveštenici imaju vrlo malo, a možda i nimalo konkretnog uspeha. Samo ćemo se osvrnuti na jedan takav slučaj širenja kanceroznih sila u našem društvu.

komučenci i neopevani heroji ne čine našu vojsku. Naprobolje biti psihotičan nego zao).

ZLOČINSTVA

U jutro 16. marta 1968. g., jedinice Udarne grupe Barker upale su u malu grupu naseobina poznatu pod zajedničkim imenom Milaj, u provinciji Kuang Ngaj u Južnom Vijetnamu. Namera im je bila da obave tipičnu misiju »traži i uništi« — to jest, da američke trupe tragaju za vojnicima Vijetkonga da bih ih ubili.

U poređenju sa ostalim jedinicama koje su izvodile ratne operacije u Vijetnamu, Udarne grupa Barker je bila malo na brzinu obučena i sastavljena. U toku prethodnih meseci nije postigla nikakve vojne uspehe. Nemoćna da protivnika uvuče u borbu, ona je sama pretrpela brojne gubitke od mina i zamki. Smatralo se da je pomenuta provincija u rukama Vijetkonga i da je njeno civilno stanovništvo bilo u velikoj meri pod kontrolom i uticajem komunističke gerile. Vladalo je opšte mišljenje da su civili pomagali i podsticali gerilce do te mere da se više nije znalo ko je borac, a ko nije. Zbog toga su Amerikanci počeli da gaje mržnju i nepoverenje prema svim Vijetnancima tog kraja.

Vojna informativna služba je ukazala da su se pripadnici Vijetkonga u to vreme skrivali u Milaju. Udarne grupa Barker je trebalo da očekuje da tamo naiđe na borce. Uoči same operacije, među vojnicima je vladala atmosfera iščekivanja; najzad će moći da uvuku neprijatelja u borbu i početi da rade ono radi čega su došli.

Instrukcije koje su viši oficiri te večeri dali nižim oficirima i vojnicima bile su po svojoj prirodi u najmanju ruku nejasne što se tiče razlika između boraca i neboraca. Trebalo je da su svi već bili upoznati sa Ženevskom konvencijom, po kojoj je zločin nanositi povrede bilo kome ko nije borac, a to važi čak i za borce ako su položili oružje, zbog toga što su ranjeni ili bolesni. Da li su ovi vojnici zaista bili upoznati sa konvencijom, drugo je pitanje. Međutim, verovatno je da bar neke od trupa nisu bile upoznate sa Pravilima kopnenog ratovanja iz američkog Vojnog priručnika, gde je jasno naznačeno da je pro-

tiv zakona i ne treba se pokoravati bilo kojoj naredbi koja nije u saglasnosti sa Ženevskom konvencijom.

Iako su, u stvari, svi elementi Udarne grupe Barker bili na ovaj ili onaj način uključeni u ovu operaciju, glavni deo teritorijalnih trupa koje su bile direktno uključene bila je Ceta C 1-og bataljona 20-te pešadije 11-te brigade lake pešadije. Kada su pripadnici Cete C ušli u naseobine Milaja, nisu našli nijednog jedinog borca. Bili su tamo samo nenaoružani starci, žene i deca.

Nešto od onoga što je usledilo ostalo je nejasno. Međutim, ono što jeste jasno, to je da je Ceta C pobila najmanje pet do šest stotina od tih nenaoružanih seljana. Ubijali su ih na razne načine. U nekim slučajevima trupe bi jednostavno stale na vrata kolibe, izrešetale je meci-ma, slepo ubijajući sve unutra. U drugim slučajevima bi u njih i njihovu decu pucali dok su pokušavali da pobegnu. Ubijanje je eskaliralo najviše u naseobini Milaj .4. Tu je 1-vi vod Čete C pod komandom poručnika Viljema Kelija Juniora saterao seljane u grupe od dvadeset do četrdeset i onda ih ubijao vatrom iz pušaka i mašinki ili granatama. Ono što je važno zapamtiti jeste da je tog istog dana znatan broj civilnog stanovništva bio pobijen i u drugim naseobinama Milaja od strane drugih trupa drugih vodova pod komandom drugih poručnika.

Ubijanje je dugo trajalo. Nije prestalo celog jutra. Samo je jedna osoba pokušala da ga zaustavi. Bio je to pilot helikoptera, specijalni oficir koji je nadletanjem teritorije pomagao u misiji »traži i uništi«. On je čak iz vazduha mogao da vidi šta se događalo. Sleteo je i pokušao da razgovara sa trupama, ali bez ikakvog rezultata. Ponovo je uzleteo i preko radija obavestio glavni štab o onome što se dešavalo, ali njih se, izgleda, nije ticalo. Na kraju je digao ruke i otišao svojim poslom.

Broj vojnika koji su učestvovali u ovome može samo da se pretpostavi. Možda je bilo samo pedesetak onih koji su, u stvari, pritisli obarače. Oko dve stotine ih je di-

rektno svedočilo o ubijanjima.*¹ Možemo da pretpostavimo da je u roku **od nedelju dana bar pet stotina ljudi iz Udarne grupe Barker** saznalo o počinjenim ratnim zločinima.

Propust da se prijavi zločin i sam po sebi je zločin. U toku godine koja je usledila, niko iz Udarne grupe Barker nije pokušao da prijavi zločinstva počinjena u Milaju. O ovom zločinu se govori kao o »zataškanom slučaju«.

Američka javnost je saznala za Milaj samo zahvaljujući Ronu Rajdenhoru, koji je krajem marta 1969. g. pisao nekolicini članova Američkog kongresa o zločinima, počinjenim više od godinu dana pre toga. Sam Rajdenhor nije bio član Udarne grupe Barker, ali je kasnije čuo o zločinima u jednom neobaveznom razgovoru sa prijateljima koji su bili u Milaju i ona pisma je napisao tri meseca po svojoj demobilizaciji.

U proleće 1972. g., postavljen sam za predsednika komisije od tri psihijatra koju je na zahtev načelnika Vojnog štaba, načelnik Vojne hirurgije zadužio da preporuči metode istraživanja koji bi mogli da osvetle psihološke uzroke Milaja u cilju sprečavanja sličnih događaja u budućnosti. Metod koji smo predložili načelnik Štaba je odbio, navodno zbog toga što nije omogućavao da stvar ostane u tajnosti i mogao je da izazove neprijatnosti za administraciju, a da su »dalje neprijatnosti u tom trenutku bile nepoželjne«.

Ovo odbijanje predloga našeg komiteta za istragu simbol je brojnih pojava. Jedna od njih je da svako proučavanje ljudskog zla može da izazove neprijatnosti ne samo za one koji su označeni kao subjekti već i za same proučavaoče. Jer, ako hoćemo da proučavamo ljudsko zlo, sumnjam da možemo da postavimo jasne granice između njih i sebe; jer ono što proučavamo najverovatnije je, u stvari, naša sopstvena priroda. Nesumnjivo je da je ta potencijalna neprijatnost i jedan od razloga iz koga do

⁶² Na kraju je poveden postupak protiv *dvadeset dvojice* od kojih su samo *šestorica* izvedena pred sud. Jedan, poručnik Keli, bio je osuđen.

sada nismo uspjeli da razvijemo psihologiju ljudskog zla.

To što je šef Vojnog štaba odbio da prihvati metode istraživanja koje smo predložili ukazuje i na činjenicu da za izučavanje zla u Milaju — isto važi i za proučavanja svih drugih pojava zla — mi jednostavno patimo od nedostatka naučnog znanja. Mi samo možemo, na osnovu onoga što je prethodilo, da pretpostavljamo mnogo od onoga što je usledilo. I ostaćemo ograničeni na pretpostavke sve dotle dok ne budemo u stanju da, putem naučnog istraživanja, razvijemo materiju znanja koja će sačinjavati pravu psihologiju zla.

UVOD U GRUPNO ZLO

Obarače povlače pojedinci. Pogubljenja naređuju i izvršavaju pojedinci. Svaki ljudski čin analiziran u prethodnom delu poglavlja bio je stvar individualnog izbora. Nijedan od pojedinaca koji su na bilo koji način učestvovali u zločinima u Milaju ili njihovom zataškavanju nije bez krivice. Čak i pilot helikoptera — jedini čovek koji je bio dovoljno hrabar da bar pokuša da zaustavi masakr — može da snosi krivicu zbog toga što incident nije prijavio nekom od viših ešalona nego se zadržao na svom direktno pretpostavljenom.

Do sada je fokus naše analize bio na specifičnim pojedincima koje sam označio kao »zle« i izdvojio ih iz ogromne većine onih koje sam označio kao »nezle«. Čak i ako dozvolimo da ova oštra distinkcija bude donekle proizvoljna — da postoji čitav kontinuum između onih koji su potpuno zli i onih koji to uopšte nisu — ostajemo pred problemom: kako to da je oko pet stotina ljudi, među kojima većina na individualnom nivou nesumnjivo nije zla, moglo da učestvuje u činu tako monstruozno zlom kao što je Milaj? Jasno je, da bismo shvatili Milaj, fokus naše analize ne sme biti ograničen samo na individualno zlo i individualne izbore. Zbog toga je ovo poglavlje koncentrisano na fenomen grupnog zla koje, iako je donekle različito, ipak ima i puno sličnosti sa fenome-

nom individualnog zla. Odnos između grupnog i individualnog zla nije nova tema za proučavanje. Postoji čak i knjiga koja se bavi specifičnim proučavanjem istog događaja: *Individualna i kolektivna odgovornost: masakr u Milaju*.** Međutim, ovo je delo filozofa i nije pisano sa psihološkog stanovišta.

Već godinama imam utisak da ljudske grupe imaju tendenciju ponašanja vrlo sličnog individualnom — osim što je nivo tog ponašanja primitivniji i manje zreo nego što bi se očekivalo. Zbog čega je to tako — zbog čega je ponašanje grupe tako upadljivo nezrelo, zbog čega je grupa, sa psihološkog stanovišta, nešto niže od zbira njenih činilaca — pitanje je koje prevazilazi moje moći da odgovorim.*⁴ Međutim, u jedno sam siguran: postoji više od jednog odgovora. Fenomen grupne nezrelosti je — da upotrebimo psihološki izraz — »preprouzrokovan«, što će reći da mu ima više uzroka. Jedan od tih uzroka je problem specijalizacije.

Specijalizacija je jedna od najvećih prednosti grupe.

Postoje razni načini na koje grupa može da funkcioniše sa više efikasnosti nego pojedinac. Na primer, Dženeral motors može da proizvodi ogroman broj automobila zahvaljujući svojim službenicima koji su specijalisti za vođenje poslova ili dizajn i radnicima koji su specijalisti za pravljenje alatki, boja, lančanu proizvodnju itd. Naš neobično visok standard života u potpunosti se zasniva na specijalizovanosti našeg društva. Činjenica da ja imam vremena i znanja da pišem ovu knjigu direktan je rezultat moje specijalizovanosti u okviru naše zajednice, a istovremeno sam potpuno zavistan od seljaka, mehaničara, izdavača i prodavača knjiga. Teško da bih mogao da ka-

* Peter A. French (Cambridge, Mass: Schenkman pub. Co., 1972).

⁶³ Međutim, ovo pitanje je od izuzetne važnosti i zaslužuje duboko razmišljanje i istraživanje. Tu se ne radi isključivo o grupnom zlu uopšte — kao da ono samo po sebi ne bi bilo dovoljno — već je od presudnog značaja za razumevanje svih ljudskih grupa — od međunarodnih odnosa pa sve do prirode porodice.

žem da specijalizovanost smatram zlom. Ali, s druge strane, duboko sam uveren da su mnoga od zala našeg vremena povezana sa specijalizovanošću i da je preko potrebno da prema njoj zauzmemo stav sumnjičave obazrivosti. Mislim da prema specijalizovanosti treba da se odnosimo sa isto toliko nepoverenja i rezervisanosti koliko inače imamo prema nuklearnim reaktorima.

Speci **jalizovanost** doprinosi nezrelosti grupe i potencijalnom zlu u njima kroz nekoliko različitih mehanizama. Za trenutak ću se ograničiti na razmatranje samo jednog od takvih mehanizama: fragmentaciji svešti. Da sam u vreme Milaja, šetajući hodnicima Pentagona zastao da porazgovaram sa ljudima zaduženim za proizvodnju napalma i njegovog transportovanja u Vijetnam u vidu bombi i da sam nekoga od tih ljudi ispitivao na temu moralnosti rata i samim tim i moralnosti onoga čime se bave, sigurno bi mi odgovorili: »Oh, mi zaista cenimo vašu zabrinutost, ali, na žalost, došli ste' u pogrešan odsek. Mi nismo ti sa kojima o tome treba da razgovarate. Ovo je odsek borbene tehnike. Mi samo snabdevamo oružjem — ne odlučujemo kako i gde će biti upotrebijeno. To se radi u odseku za određivanje politike. Sa njima treba da razgovarate. Oni su dole, duž istog ovog hodnika.« I ako bih, prihativši ovaj predlog, otišao da razgovaram sa ljudima koji rade u odseku za određivanje politike, odgovor bi bio: »Oh, mi shvatamo da su ovde uključena mnoga pitanja, ali, na žalost, ona su izvan našeg domena. Mi samo određujemo kako će se rat voditi, a ne da li će se voditi. Vidite, vojska je samo agent izvršnih organa. Vojska samo radi ono što joj se kaže. O pitanjima šireg domena odlučuje se na nivou Bele kuće, ne ovde. Tamo bi trebalo da se obratite u vezi sa stvarima koje vas zabrinjavaju.« I tako bi to išlo dalje.

Kad god se neki članovi grupe za nešto specijalizuju, odmah postaje moguće i lako da se individualna odgovornost lančanom vezom prebaci na neki drugi deo grupe. Na taj način ne samo što se individualni članovi

odriču svoje savesti. nego i savest grupe postaje toliko fragmentirana i razvodnjena da gotovo i ne postoji. Ovu fragmentaciju ćemo videti na ovaj ili onaj način iznova opisivanu kroz diskusiju koja sledi. Jedna stvar je potpuno jasna: svaka grupa će neizbežno ostati potencijalno zla i bez savesti sve do onog vremena kada će svaki njen član primiti na sebe direktnu odgovornost za ponašanje cele grupe — organizma — čiji je deo. Do te tačke mi još nismo ni počeli da stižemo.

Uzimajući u obzir psihološku nezrelost grupe, ispitaćemo aspekte oba zločina u Milaju: sama zločina i njihovo zataškavanje. Ova dva zločina su prilično isprepletana. I mada se zataškavanje zločina možda čini manjim zverstvom od samih zverstava, i jedno i drugo su deo iste stvari. Kako je moguće da toliko individualnih članova učestvuje u tako monstruoznom zlu a da nikoga od njih savest ne natera da prizna?

Zataškavanje ovog zločina predstavlja gigantsku grupnu laž. Laganje je istovremeno jedan od simptoma i jedan od uzroka zla, jedan od njegovih cvetova i jedan od korenova. Zbog toga je naslov ove knjige *Ljudi laži*. Do sada smo govorili o individualnim ljudima laži. Sada ćemo govoriti i o zlu ljudi u celini. Članovi Udarne grupe Barker su svojim neverovatnim zajedništvom u pogledu zataškavanja svojih zverstava, svakako »ljudi laži«. Do završetka ove analize možda ćemo doći do zaključka da je čak i američki narod, bar u vreme tih ratnih godina, bio, takođe, narod laži.

Kao što je uvek slučaj sa lažima, i razlog za ovo zataškavanje bio je strah. Pojedinci koji su izvršili zločin — oni koji su povukli obarače ili izdali naređenja — očigledno su imali razloga da se plaše pokretanja pitanja njihove odgovornosti. Čekao ih je vojni sud. Ali šta je sa ogromnom većinom onih koji su bili samo svedoci zverstava, a ipak ni oni nisu rekli ništa o »nečemu prilično mračnom i krvavom?«^{8*} Čega su se oni bojali?

⁶⁵ Fraza iz pisma Rona Rajdenhoura.

Svako ko malo bolje razmisli o prirodi pritiska koji grupa vrši na pojedince shvatiće da bi članovima Udarne grupe Barker bila potrebna velika hrabrost da prijave zločin bilo kome ko ne pripada njihovoj grupi. Svako ko bi se usudio da učini tako nešto bio bi obeležen kao »cinkaroš« i »drukator«. Od ovih etiketa, nema gorih. Drukatore često i ubiju. U najboljem slučaju budu odbačeni. Običnom, civilnom Amerikancu ovo možda i ne izgleda tako strašna sudbina. »Pa šta, šutnu te iz jedne grupe, a ti lepo pređeš u drugu«, verovatno bi bila njihova reakcija. Ali setite se, vojnik nema slobodu da tek tako pređe u drugu grupu. Or uopšte ne može da izađe iz vojske dok mu ne istekne rok. A dezerterstvo je ogroman zločin. Tako se on u vojsci, a naročito u svojoj grupi, nalazi u situaciji bez izlaza, osim ako njegovi pretpostavljeni ne odluče drukčije. Pored ovoga, vojska sasvim namerno čini i razne druge stvari u cilju pojačavanja grupnog pritiska u svojim redovima. Sa stanovišta grupne dinamike, a naročito sa stanovišta vojne grupne dinamike, to što nijedan od članova Udarne grupe Barker nije prijavio zločin nije bizarno. Niti iznenađuje to što jedini čovek koji je na kraju postavio pitanje odgovornosti za sve što se dogodilo, nije bio u Udarnoj grupi Barker, pa čak ni u vojsci u vreme kada je podneo izveštaj.

Ipak, čini mi se da postoji još jedan važan razlog zbog koga zločini Milaja nisu bili tako dugo vremena prijavljeni. Kako nisam imao prilike da razgovaram ni sa jednim od pojedinaca koji su u tome učestvovali, ovo što navodim samo je moja pretpostavka. Ali jesam razgovarao sa mnogim vojnicima koji su bili u Vijetnamu u to vreme, tako da sam vrlo dobro upoznat sa stavovima koji su tada preovladavali u vojsci. Zbog toga sam duboko uveren da veliki broj članova Udarne grupe Barker nije prijavio zločine iz jednostavnog razloga što nisu bili *svesni* da su ih počinili. Oni su, naravno, znali šta su uradili, ali da li su shvatali značenje i prirodu toga što su uradili, to je sasvim drugo pitanje. Pretpostavljam da mnogi od njih čak nisu smat-

rali ni da su počinili zločin. Nisu priznali zbog toga što *mi* smatrali da nemaju šta da priznaju. Neki su, nesumnjivo, krili svoju krivicu. Ali drugi, verovatno, nisu ni imali krivice koju bi otkrili.

Kako je to moguće? Kako normalan čovek može da izvrši ubistvo i da ne zna da je ubio? Kako osoba koja u suštini nije zla može da učestvuje u monstruoznom zlu bez ikakve svesti o onome što je učinila? Ovo pitanje će poslužiti kao fokusna tačka u našoj diskusiji o odnosu između individualnog i grupnog zla. U pokušaju da odgovorim na to pitanje, počecu posmatranjem zla uz lestvicu koja se prostire od nivoa pojedinca preko nivoa male grupe (Udarne grupa Barker) sve do nivoa velikih grupa.

UZ LESTVICU KOLEKTIVNE ODGOVORNOSTI

Pojedinac pod stresom

Kada mi je bilo šesnaest godina, za vreme prolećnog raspusta, bili su mi izvađeni svi umnjaci. Sledećih pet dana, ne samo što me je vilica strašno bolela, već je bila i toliko natekla da se zatvorila. Nisam uopšte mogao da jedem čvrstu hranu — samo tečnu ili nezadržanu hranu za bebe. U ustima sam stalno osećao ukus ustajale krvi. Na kraju tih pet dana, nivo mojih psihičkih funkcija se sveo na nivo trogodišnjeg deteta. Postao sam krajnje egocentričan. Bio sam nervozan i cmi-zdrav prema ljudima oko sebe. Od njih sam očekivao da me neprestano služe. Ako se i najmanja stvar ne bi dogodila baš onako kako sam ja hteo, udarile bi mi suze i bio bih strašno nezadovoljan.

Verujem da će svako ko je ikada proveo jednu ili dve nedelje u stanju hroničnog bola ili nelagodnosti prepoznati iskustvo koje sam opisao. Svaka situacija prolongirane neudobnosti čini da mi, ljudi, prirodno krenemo unazad. Naše psihološko odrastanje doživljava preokret; naša zrelost je napuštena. Vrlo rapidno postajemo

detinjasti i primitivniji. Nelagodnost je stres. Ono što opisujem, prirodna je ljudska tendencija ka regresu, kao odgovoru na stres.

Život vojnika u borbenoj zoni je život u hroničnom stresu. I pored toga što je vojska učinila sve što je mogla da stres pod kojim su živjele trupe u Vijetnamu svede na minimum (obezbeđujući im zabavu kada god je bilo moguće, odmor, rekreaciju i druge oblike opuštanja), činjenica je da su trupe Udarne grupe Barker bile u hronično stresnoj situaciji. Njihove porodice su bile na drugom kraju sveta. Hrana je bila bedna, insekata je bilo na milione, vrućine nepodnošljive, a spavaonice neudobne. Osim toga, tu je bila i opasnost, možda ne tako velika kao u drugim ratovima, ali vrlo nepredvidljiva. Dolazila je u obliku noćnih napada iz minobacača u vreme kada su vojnici mislili da su bezbedni, zamki na koje su naletali na putu za WC, mina koje bi nekom vojniku raznele noge dok je šetao lepim puteljkom. Činjenica da Udarne grupe Barker nije naišla na očekivanog neprijatelja onog nezaboravnog dana u Milaju simbolična je za prirodu ratovanja u Vijetnamu; neprijatelj se pojavljivao onda i tamo gde su ga najmanje očekivali.

Osim regresa, postoji još jedan mehanizam kojim ljudska bića reaguju na stres. To je mehanizam odbrane. Robert Džej Lifton, koji je proučavao preživjele žrtve Hirošime i drugih nesreća, ovo je nazvao »psihičkim trnjenjem«. U situacijama kada su naša emocionalna osećanja suviše bolna ili neprijatna, mi smo u stanju da sebe anestetiziramo. To je prilično jednostavna stvar. Prizor jednog tela, raskomadano, užasava nas. Ali, ako takva tela gledamo svuda oko sebe, dan za danom, ono što je užasno postaje normalno i mi gubimo osećanje užasa. Mi ga jednostavno isključimo. Naša sposobnost da osećamo užas potpuno otupi. Krv više ne *zndimo*, ona za nas više nema *mirisa*, ne *osećamo* više njenu agoniju. Nesvesno, mi počinjemo da živimo pod anestezijom.

Ova sposobnost za emocionalnu autoanesteziju očigledno ima dobrih strana. Ona je nesumnjivo tokom evo-

luci je ugrađena u nas da bi ojačala našu sposobnost za život. Ona nam omogućuje da nastavimo da funkcionišemo u situacijama koje su toliko grozne da bi nas inače, ako bismo ostali pod uticajem svoje normalne senzitivnosti, potpuno slomile. Međutim, problem kod ovog autoanestetičkog mehanizma je u tome što izgleda da nije dovoljno specifičan. Ako zbog toga što živimo okruženi đubrištem naša senzitivnost prema ružnom počinje da nestaje, znači da postoji verovatnoća da ćemo i sami uskoro početi da bacamo đubre na sve strane. Neosetljivi prema sopstvenoj patnji, mi postajemo neosetljivi i prema patnji drugih ljudi. Ako nas drugi nedostojno tretiraju, mi ne gubimo samo osećanje sopstvenog dostojanstva već i dostojanstva drugih. Ako nas prizor ras-komadanih tela više ne uzrujava, neće nas uzrujati ni mogućnost da i sami počnemo da ih komadamo. Veoma je teško selektivno zatvarati oči pred određenim tipom brutalnosti a da ih pri tom ne zatvaramo za sve tipove brutalnosti. Kako da izvedemo da postanemo neosetljivi za brutalnosti, a da i sami ne postanemo brutalni?

Prema tome, možemo da pretpostavimo da posle mesec dana slabe ishrane, neispavanosti, gledanja kako mu drugovi ginu ili postaju bogalji — običan vojnik Udarne grupe Barker postaje psihološki nezreliji, primitivniji i brutalniji nego što bi bio u uslovima manjeg stresa.

Već sam govorio o vezi između narcizma i zla i rekao da je narcizam stanje koje ljudska bića normalno sazrevanjem, prerastaju. O zlu bismo mogli da razmišljamo kao o nekoj vrsti nezrelosti. Nezreli odrasli ljudi više su skloni zlu nego zreli. Ono što pada u oči kod dece nije samo njihova nevinost nego i okrutnost. Ako odrasla osoba uživa da muvama čupa krilca, mi je sasvim korektno smatramo sadistom i sumnjičimo da je zla. Ako to učini četverogodišnje dete, možda ćemo ga malo izgrditi, ali zaključak će biti da je to uradilo iz radoznalosti; ako istu stvar učini dete od dvanaest godina, imaćemo razloga za zabrinutost.

Ako prerastemo zlo i narcizam, ali u stresnoj situaciji normalno krenemo u regres, zar to ne znači da izgleda da u situaciji stresa postoji veća verovatnoća da će ljudska bića postati zla nego u normalnim situacijama? Ja mislim da je tako. Pitamo se kako je došlo do toga da grupa od pedeset ili pet stotina pojedinaca — od kojih je verovatno samo mali deo zaista zao — može da počini tako monstruozno zlo kao što su bili zločini u Milaju? Jedan od odgovora jeste da su zbog hroničnog stresa pod kojim su živeli pojedinci Udarne grupe Barker postali nezreliji i samim tim više zli nego što bi se očekivalo u normalnoj situaciji. Posledica stresa je da se normalna distribucija dobra i zla poremeti u korist zla. Međutim, kao što ćemo videti, ovo je samo jedan od mnogih faktora koji su prouzrokovali zlo u Milaju.

Pošto smo razmotrili odnos između stresa i zla, sada bi trebalo da pogledamo i kakav je odnos između stresa i dobra. Onaj ko se u dobrim vremenima uvek ponaša kulturno — takozvani prijatelj u sreći — možda ne bi bio isto toliko kulturno u teškim vremenima, jer, na muci se poznaju junaci. Stres je test dobrote. Ljudi koji su uistinu dobri, u stresnim situacijama ne prestaju da budu poštjeni, zreli i senzitivni. Kultura bi mogla da se definiše kao sposobnost da se na degradaciju ne reaguje regresom, da se na bol ne reaguje neosetljivošću već da se patnja podnosi i da čovek ostane netaknut. Kao što sam na drugom mestu već rekao, »jedna od mera — možda i najbolja mera čovekove veličine je njegova sposobnost za podnošenje patnje«. ⁸⁶

Grupna dinamika: zavisnost i narcizam

Pojedinci ne regresu ju samo u trenucima stresa, već i kada su u grupi. Ako mi ne verujete, pogledajte samo sastanak nekog kluba fudbalskih navijača ili proslavu godišnjica mature. Jedan od aspekata ove regresije je fenomen zavisnosti od vođe. To je uistinu zanimljivo. Sakupite bi-

* *Put kojim se rede išlo* (Simon & Schuster, 1978, s. 76)

lo kakvu grupicu — recimo dvanaestoro ljudi koji se ne poznaju — i jedna od prvih stvari koje će se dogoditi biće da će se jedna ili dve osobe vrlo brzo prihvatiti uloge vođe. Ovo se ne dešava racionalnim procesom svesnog izbora; do toga dolazi sasvim prirodno — spontano i nesvesno. Zbog čega se to dešava tako brzo i lako? Jedan od razloga je, naravno, da su neki pojedinci sposobniji da budu vođe ili bar to više žele od ostalih. Ali osnovni razlog je u suprotnom: većina ljudi više voli da bude vođena. Razlog ovome je najverovatnije lenjost, više nego bilo šta drugo. Vrlo je lako biti sledbenik, mnogo lakše nego biti vođa. Sledbenik ne mora da se muči oko donošenja kompleksnih odluka, planira unapred, rizikuje da bude nepopularan ili da se ističe hlabrošču.

Problem je u tome što je uloga sledbenika slična ulozi deteta. Odrasla individua je individualni gospodar svog broda i upravljač svojom sudbinom. Ali, kada se prihvati uloge sledbenika, ona svoju moć predaje u ruke vođi — svoj autoritet nad sobom i svoju zrelost osobe koja sama donosi odluke. Ona psihološki postaje zavisna od vođe isto kao što dete zavisi od roditelja. Iz ovoga kod običnog pojedinca nastaje duboka tendencija ka emocionalnom regresu čim postane član neke grupe.

Sa stanovišta psihoterapeuta koji vodi grupnu terapiju ova regresija nije dobrodošla zbog toga što je jedan od osnovnih zadataka terapeuta da podstakne, ojača i razvije zrelost svojih pacijenata. I zato se veliki deo rada grupnog terapeuta sastoji upravo iz konfrontacije i upućivanja izazova zavisnosti pacijenata da bi se zatim terapeut povukao i omogućio pacijentu da preuzme rizik vodstva; na taj način uči upotrebu snage zrelosti u grupnoj situaciji. Uspešno vođena grupna terapija je ona u kojoj svi članovi podjednako dele vodstvo grupe u skladu sa svojim individualnim sposobnostima. U idealno zreloj terapijskoj grupi svi članovi su vođe.

Međutim, grupe najčešće nisu formirane u cilju psihoterapije ili ličnog odrastanja. Cilj 1-og voda Cete — Carli Udarne grupe Barker nije bio da trenira vođe, već da ubija pripadnike Vijetkonga. U stvari, da bi ostvarila

svoje ciljeve, vojska je razvila stil grupnog vodstva koji je, u suštini, suprotan onome u terapijskoj grupi. Postoji stara maksima po kojoj vojnici ne treba da misle. Vođe nisu izabrane između članova grupe već su određene sa viših nivoa i namerno zaogrnutе simbolima autoriteta. Poslušnost je član broj jedan vojne discipline. Zavisnost nije samo nešto na šta se vojnik podstiče, već se to od njega zahteva.⁰⁷ Po prirodi svoje misije, vojska namerno i izgleda u velikoj meri pothranjuje prirodnu regresivnu zavisnost pojedinca u grupi.

U situaciji kao što je Milaj, individualni vojnik je u gotovo nemogućoj poziciji. S jedne strane, on se, možda, i priseća da su mu u učionici govorili da se od njega ne zahteva da se odrekne svoje savesti i da treba da zadrži zrelu nezavisnost donošenja sopstvenih sudova, da mu je čak dužnost da odbije da posluša nezakonitu zapovest. S druge strane, vojna organizacija i dinamika grupe čine sve da bilo kakav pokušaj nezavisnog donošenja sudova ili neposlušnost vojnika bude što bolniji, teži i neprirodniji. Nije sasvim jasno da li je Ceta Carli imala naređenje da »pobije sve što se miče« ili da »sela spravni sa zemljom«. Ali ako jeste, zar je čudno što su trupe poslušale naređenje svojih vođa? Zar smo očekivali da se umesto toga masovno pobune?

Ako se masovna pobuna čini malo preteranom, zar ne bismo mogli da očekujemo da bar neki pojedinci budu dovoljno hrabri da se pobune protiv vodstva? Ne mora da znači. Već sam podvukao činjenicu da se oblici ponašanja grupe neverovatno podudaraju sa ponašanjem poje-

*⁷ Čak i civili sa neverovatnom lakoćom izvrgavaju zločine ako im se to naredi. Takav slučaj opisuje David Myers u svom odličnom članku »Psihologija zla« (*Druga strana*, april 1982, s. 291). Najočigledniji primer daju eksperimenti poslušnosti Stanley Miligrama. Suočeni sa vrlo naredbodavnim komandantom, šezdeset pet procenata njegovih odraslih podanika u potpunosti su poslušali instrukcije. Na komandu, oni bi zadavali električne šokove nevinoj žrtvi koja je vrištala iz susedne sobe. To su bili sve obični ljudi, mešovina radnika, službenika i ljudi sa višim zvanjem. Gadili su se svog zadatka. Ipak, poslušnost je prevagnula nad njihovim ličnim osećanjem za moralno.

dinca, zbog toga što je grupa organizam. Ona ima tendenciju ponašanja kao da je jedan entitet. Grupa pojedinaca se ponaša kao jedinka zbog onoga što nazivamo grupnom kohezijom. U okviru grupe operišu snažne sile koje individualne članove drže na liniji. Kada kohezivne sile propadnu, grupa počinje da se dezintegriše i prestaje da bude grupa.

Jedna od verovatno najmoćnijih kohezivnih sila grupe je narcizam. U svojoj najprostijoj i najdobročudnijoj formi, ovo se manifestuje kroz grupni ponos. Kao što se članovi ponose svojom grupom, tako se i grupa ponosi samom sobom. I još jednom, od svih organizacija, vojska je ona koja namerno čini najviše što može da ojača osećanje ponosa u okviru svojih grupa. Ona to čini upotrebom različitih sredstava, kao što su, na primer, grupne oznake — zastave pojedinih jedinica, ordenje, pa čak i specijalna odstupanja od uobičajenih uniformi kao, na primer, zelene beretke — i podsticanje na grupna takmičenja, od sportova do upoređivanja broja članova. Nije čudo što opšteprihvaćeni termin za označavanje grupnog ponosa potiče iz vojske: esprit de corps.

Manje dobroćudan, ali veoma rasprostranjen oblik grupnog narcizma jeste ono što bismo mogli da nazovemo »stvaranjem neprijatelja« ili mržnjom prema »spoljašnjoj grupi«. Ovo možemo da vidimo kako se prirodno događa kod dece kada počnu da uče da se udružuju u grupe.⁸⁸ Grupe postaju klike. Oni koji ne pripadaju grupi (ili klubu ili kliku) preziru se i smatraju inferiornim ili zlim ili i jednim i drugim. Ako grupa već nema neprijatelja, ona će ga sama ubrzo stvoriti. Naravno, Udarne grupa Barker je imala predodređenog neprijatelja: Vijetkong. Ali Vijetkong su, uglavnom, sačinjavali pripadnici naroda Južnog Vijetnama i često ih je bilo nemoguće izdvojiti. Bilo je gotovo nemoguće izbeći proširenje ideje specifič-

⁶⁸ Kada su slične grupe dvanaestogodišnjaka, koje su kampovale bez sputavajućeg vodstva odraslih, bile podstaknute na međusobno takmičenje, dobroćudno takmičenje se vrlo brzo pretvaralo u nasilnički »rat u razmerama dvanaestogodišnjakac (Myers, *Psihologija zla*, s. 29).

nog neprijatelja na sve Vijetnamce, tako da običan Amerikanac nije mrzeo samo pripadnike Vijetkonga, već uopšte sve »Gukove«.

Gotovo svi znaju da je najbolji način da se kohezivnost grupe zacementira raspaljivanjem grupne mržnje prema spoljašnjem neprijatelju. Propuste i nedostatke u samoj grupi lako je i bezbolno prevideti ako se pažnja upravi na nedostatke i »grehe« spoljašnje grupe. Na taj način je nemački vođa Hitler uspevaio da ignoriše unutrašnje probleme u zemlji izvlačeći se na Jevreje. A kada su američke trupe za vreme drugog svetskog rata gubile u borbama u Novoj Gvineji, komanda je ojačavala esprit de corps svojih trupa time što im je prikazivala filmove japanskih ratnih zločinista. Ovakvo korišćenje narcizma je potencijalno zlo — bez obzira da li je svesno ili nesvesno. Mi smo već opširno ispitali načine na koje pojedinci izbegavaju samoispitivanje i krivicu tako što optužuju druge i pokušavaju da unište sve i svakoga ko istakne njihove nedostatke. Sada vidimo da se isto zloćudno narcističko ponašanje prirodno javlja i u grupama.

Iz toga bi trebalo da bude očigledno da će grupa koja propada biti najpodložnija zlu. Promašaj vređa naš ponos, a povređena životinja je zloćudna. U zdravom organizmu promašaj predstavlja stimulans za samoispitivanje i samokritiku. Ali pošto zli pojedinac ne može da podnese samokritiku, on ili ona će u vreme nekog svog promašaja na drugima iživljavati svoje nezadovoljstvo. A tako je i sa grupama. Grupni promašaj i stimulacija grupne samokritike vređa njen ponos i kohezivnost. Zbog toga su vođe grupa kroz sva vremena i na svim mestima, uvek, za učvršćivanje grupne kohezije koristili raspaljivanje mržnje prema strancima i »neprijatelju«.

Vraćajući se na predmet našeg proučavanja, setićemo se da je u vreme operacije u Milaju Udarina grupa Barker bila vrlo neuspešna. Posle više od mesec dana na terenu neprijatelj još uvek nije bio uvučen u borbu. Amerikanci su i pored toga polako i redovno doživljavali gubitke. A neprijatelj nije doživeo nijedan. Doživljavajući neuspeh u svojoj misiji — koja je, inače, bila da ubijaju

— vođe grupe su postajale sve krvoločnije. Pod određenim okolnostima ta krvoločnost gubi moć diskriminacije i trupe je nasumce zadovoljavaju.

Specijalizovana grupa: Udarna grupa Barker

Već sam spomenuo prisustvo potencijalnog zla u specijalizaciji. Tada sam govorio o tome kako je specijalizovani pojedinac u situaciji da moralnu odgovornost prebaci na neki drugi specijalizovani zavrtanj u mašini ili na samu mašinu. Čak i kada sam govorio o regresiji pojedinaca kada na sebe prime uloge sledbenika u grupi, govorio sam o specijalizovanosti. Sledbenik nije cela osoba. Onaj čija prihvaćena uloga podrazumeva da niti misli, niti vodi, u stvari, izbegava da koristi svoju sposobnost za vodstvo. I pošto mišljenje i vodstvo više ne spadaju u njegovu specijalnost ili dužnost, on obično u tom trgovanju izgubi i savest.

Ako se sada okrenemo sa posmatranja specijalizovanog pojedinca na posmatranje specijalizovane grupe, videćemo iste opasne sile u poslu.. Udarna grupa Barker je bila specijalizovana grupa. Ona nije postojala iz mnoštva razloga kao što su bili: fudbalska utakmica ili izgradnja brane ili čak, sopstvena ishrana. Ona je postojala samo radi jednog, vrlo specijalizovanog cilja: da 1968. godine pronađe i uništi pripadnike Vijetkonga u provinciji Kuang Ngai.

Jedan važan faktor specijalizovanosti koji treba imati u vidu jeste da do nje vrlo retko slučajno dolazi. Ona je često vrlo selektivna. Nije slučajno što sam ja psihijatar. Ja sam sam izabrao da to postanem i selektivno sam obavljao zadatke koji su bili neophodni da bih se pripremio za ovu specijalizovanu ulogu. Šta više, ne samo da sam ja izabrao ovu ulogu, već je i društvo mene izabralo za nju. Bio sam kroz različite stadijume ispitivan da bi se utvrdilo da li posedujem neophodne kvalifikacije za uključivanje u »klub«. Svaka specijalizovana grupa je poseban soj što je rezultat kako samoodabiranja, tako

i grupnog odabiranja. Kada biste se kojim slučajem našli na nekom sastanku psihijataru i posmatrali njihovo oblačenje, držanje, dikciju i specifičnu vrstu polemike, zaključili biste da smo zaista čudan soj.

Pogledajmo još jedan, još tipičniji primer: policiju. Covek ne postaje slučajno policajac. Određena vrsta ljudi se prijavljuje za posao policajca samo zbog toga, i pre svega zbog toga, što to hoće. Na primer, mlad čovek iz niže srednje klase koji je istovremeno i agresivan i konvencionalan, verovatan je kandidat za ovakvu vrstu zaposlenja. Stidljivi intelektualac — nije. Priroda posla u policiji dozvoljava izražavanje izvesne doze agresivnosti u službi zakona i istovremeno podstiče uzdržavanje od agresivnosti kroz vrlo strukturiranu organizaciju, posvećenu poštovanju zakona. Ovo sasvim odgovara psihološkim potrebama pravog mladog čoveka. On sasvim prirodno gravitira ka tome. Ako bi se u toku njegovog treninga i prvih dužnosti ispostavilo da nije podesan za tu vrstu posla ili da se ne uklapa dobro sa rangom ili redom ostalih policajaca, on će ili dati ostavku, ili će biti otpušten. Kao rezultat ovoga, policija često predstavlja prilično homogenu grupu ljudi koji imaju mnogo zajedničkog među sobom i koji se kao grupa bitno razlikuju od ostalih tipova grupa, kao što su učesnici antiratnih demonstracija ili studenti anglistike.

Iz ovih primera možemo da izdvojimo opšte principe specijalizovanih grupa. Prvi od njih je grupni karakter koji se neizbežno razvija i koji sam sebe ojačava. Drugi je narcizam kome su specijalizovane grupe naročito sklone a koji se odražava tako što se sopstvena grupa doživljava kao jedina ispravna i superiorna u odnosu na druge homogene grupe. I najzad, samo društvo — delom kroz opisani proces samoodabiranja — zapošljava specifične "tipove ljudi za obavljanje specifičnih uloga, na primer, agresivna, konvencionalne ljude zapošljava da obavljaju policijske funkcije.

Već smo pomenuli da je Udarne grupa Barker bila specijalizovana grupa koja je postojala isključivo u cilju sprovođenja misije »tražiti i uništiti« u provinciji

Kuang Ngai. Ono što je čitaocu verovatno nepoznato jeste koliki je proces odabiranja i samoodabiranja prethodio stvaranju ove grupe. Iako su u ono vreme građani bili obavezni da služe vojni rok, Udarna grupa Barker teško da predstavlja riasumice napravljen uzorak američkog stanovništva. Pravi pacifisti su se oslobađali vojne obaveze tako što su odlazili u Kanadu i izjašnjavali se za priговор savesti. Oni koji su bili manje pacifisti, ali su ipak želeli da izbegnu borbu, obično su se prijavljivali kao dobrovoljci umesto da budu obveznici jer su dobrovoljci mogli da biraju dužnosti u avijaciji ili mornarici ili nekoj drugoj neborbenoj specijalnosti u armiji, za koju je bilo malo verovatnoće da će završiti u Vijetnamu. Udarnu grupu Barker sačinjavali su vojni profesionalci koji su namerno odabrali borbenu jedinicu ili mladi »pešaci« koji su učinili istu stvar (ili iz nekog razloga nisu uspeli da izbegnu ulogu pešaka, koju je, inače, bilo priлично lako izbeći).

Sve do kraja 1968. g., dugo posle Milaja, rat u Vijetnamu su sa američke strane vodili, uglavnom, dobrovoljci. Za mnoge karijeriste među vojnim personalom boravak na vojnoj dužnosti u Vijetnamu bio je vrlo poželjan i tražen. On je značio medalje, **uzbuđenja**, povišicu i obavezno napredovanje. U to vreme je postojao i vrlo jedinstven sistem primanja mladih dobrovoljaca. Skoro svako ko bi se dobrovoljno prijavio da ide u Vijetnam mogao je odmah da računa na tri stvari: momentalni premeštaj, momentalno odsustvo i nagradu. Ovaj podstrek je obezbeđivao dovoljan broj »topovske đuladi« do sledeće eskalacije učešća američkih trupa u ratu posle Milaja.

Poslužićemo se slučajem prototipnog pojedinca da bismo ilustrovali neke aspekte odnosa između američkog društva 1968. g., njegove vojske i podgrupe vojnih jedinica koje su se borile u Vijetnamu. Tom prototipu ćemo dati ime »Lari« i za njegovo mesto rođenja uzeti Ajovu. Najstarije od šestoro dece najamnog farmera, alkoholičara, i njegove umorne žene, Lari je otkako je ušao u pubertet, postao prava napast. Kada mu je 1965. g., bilo šestnaest godina, bio je izbačen iz škole i jedva se nekako

izdržavao radeći tu i tamo ponešto, ali nikako *ne* zarađujući dovoljno za njegov način života koji se sastojao iz napijanja i jurcanja autom za koji je morao da kupuje benzin i plaća osiguranje. U novembru 1966. bio je uhvaćen u pokušaju da opljačka lokalnu benzinsku pumpu. Društvo se radovalo što će se osloboditi Larija, ali nije imalo želje da povećava broj zatvorenika u državnom zatvoru ili da plaća veći porez. Na kraju krajeva, novac koji je Lari ukrao bio je vraćen i nije bilo nikakve štete. Zbog toga je sudija za prekršaje dao Lari ju da bira: da ide u vojsku ili u zatvor.

Od tada pa nadalje, sve je išlo lako. Vojna regrutna kancelarija se nalazila u istoj zgradi gde i okružni sud. Ne moramo ni da kažemo da je bilo mesta u pešadiji. Lari se prijavio za Nemačku, jer je čuo da su devojke tamo lake i u roku od nedelju dana već je bio na putu za osnovni trening u Fort Leonard Vudu u državi Misuri. Osnovni i viši trening pešadije uzimali su mu toliko vremena da nije stizao da čini neprilike. Ali u Nemačkoj je bilo drukčije. Devojke su bile stvarno dobre kao što se pričalo, a pivo odlično. Samo što su cene bile visoke. Pozajmljivao je novac, ali ubrzo nije mogao da ga vrati. Pomalo je prodavao hašiš za većeg dilera, ali onda je njegov snabdevač dobio premeštaj. Dugovi su mu se nagomilavali. Lari, kome je sada bilo devetnaest godina, mogao je i sam da vidi kuda je sve to vodilo. Ili će ga njegovi kreditori isprebijati, ili će ga druknuti za hašiš. Ali postojao je izlaz. Ne rekavši nikome, on se prijavio za Vijetnam i u roku od tri dana već je bio u avionu za Sjedinjene Države, van domašaja svojih neprilika. Osećao se dobro. Dobio je nagradno odsustvo od deset dana koje će provesti u Ajovi obilazeći staro društvo i impresionirajući devojke. A što se tiče onoga što sledi, nije ga bilo briga. Čuo je da su žene u Namu još bolje nego u Nemačkoj, a osim toga baš će biti uzbudljivo da najzad za promenu vidi malo prave akcije. Mora da je zabavno upucati pokojeg Guka.

Na žalost, uprkos očiglednom doprinosu koji bi našem razumevanju mogla da donese, sociološka analiza sa-

stava Udarne grupe Barker nikada nije sačinjena. Zbog toga ne mogu da kažem ništa naučno. Ne mislim da kažem da je cela grupa bila sačinjena od sitnih kriminalaca poput Larija. Ali ono što bih hteo da kažem jeste da ne mislim da su Četa Čarli i Udarne grupa Barker primer preseka američkog naroda. Njihovi članovi su tog marta 1968, stigli u Milaj iz razloga lične istorije i samoodabiranja, i takođe kroz sistem odabiranja američke vojske i američkog društva u celini. To nije bila grupa nasumce sakupljenih ljudi. To je bila visoko specijalizovana grupa ne samo u pogledu svoje misije, već i u pogledu svog jedinstvenog sastava.

Specijalizovan ljudski sastav Udarne grupe Barker (i bezbroj drugih grupa) nameće tri značajna pitanja. Prvo je pitanje fleksibilnosti koja se može očekivati od specijalizovanih ljudskih bića. Četa Čarli je bila grupa specijalizovanih ubica. Pojedinci u toj grupi su iz ovog ili onog razloga i sami gravitirali ka ulozi ubice, a i sistem ih je namerno zavodio da tu ulogu prihvate. Povrh toga, mi smo ih još i trenirali za tu ulogu i dali im oružje u ruke. Zar je onda iznenađujuće, uzimajući u obzir i niz drugih okolnosti koje su tome doprinele, da su ti ljudi ubijali ne **praveći nikakvu razliku? Ili je, možda, čudno** što nisu osetili nikakvu krivicu zbog onoga što smo im dozvolili da učine? Zar je realno manipulirati ljudima i podsticati ih u specijalizovane grupe, a istovremeno očekivati da oni, bez ikakvog ozbiljnijeg treninga, zadrže širinu pogleda koja u velikoj meri prevazilazi granice njihove specijalnosti?

Sledeće pitanje je suptilno ali definitivno izvlačenje na tuđ račun. Naš prototip, Lari, bio je sitni prevarant i lopuža, neprijatan tip prema kome nije lako osećati velike simpatije. Ali na njega se možemo izvlačiti. Kada ga je njegova zajednica gurnula u vojsku, nikome nije padalo na pamet da se pozabavi ljudskim, društvenim problemom koji je pred njih bio postavljen; oni su jednostavno hteli da se reše problema. Oni su svoju zajednicu održavali čistom tako što su svoju prljavštinu bacali u vojsku; Larija su žrtvovali bogu rata. I vojsku su takođe

iskorišćavali. Kao što znamo, postoji nepisano pravilo po kome vojska služi kao smetlište za neke od promašenih američkih omladinaca — kao neka vrsta nacionalnog popravnog doma. Ali činjenica da taj sistem prilično glatko funkcioniše ne treba da nam zatvara oči pred činjenicom da se tu radi o iskorišćavanju i izvlačenju na tuđ račun.

Pošto ga je zavela da ide u Vijetnam, vojska je, naravno, nastavila da iskorišćava Larija. S jedne strane, ovo u sebi ima neku vrstu društvene logike. Zašto da neprilagođeni pojedinci koji društvu samo stvaraju neprilike ne budu najprikladniji kandidati za »topovsku đulad«? Ako već neko mora da bude ubijen, zašto da to ne budu oni sa malom društvenom vrednošću? Ali odluku da se ubija nije doneo Lari. To nije bio ni poručnik Keli. Ni njegov pretpostavljeni, kapetan Medina. Ni potpukovnik Barker. Tu odluku je donela Amerika. Amerika je iz nekakvog razloga odlučila da treba ubijati i, što se ovih ljudi tiče, oni su samo poslušali naredbu Amerike. Oni su, možda, delovali prljavije i nekulturnije od prosečnog Amerikanca, ali činjenica je da smo ih mi, američko društvo, namerno izabrali i zaposlili da ubijaju umesto nas — da prljaju svoje ruke umesto nas. Na ovaj način, mi smo ih iskoristili.

Ovo iskorišćavanje se naročito vidi u istoriji anti-ratnog pokreta. Sve je počelo 1965. g., kada su članovi »intelektualne levice« počeli da kritikuju mešanje Amerike u politiku Vijetnama. Ali, brojni protestni mitinzi i antiratni marševi nisu dobili značajniju podršku sve do 1970. g*. Zašto se toliko odugovlačilo? Tome su svakako doprineli brojni faktori. Ali, možda je jedan od najznačajnijih bio onaj na koji se obraćalo najmanje pažnje — da je tek posle 1969. g., mobilisan i veliki broj onih koji se *nisu dobrovoljno* prijavili da idu u Vijetnam.

Prirodno je, bar do izvesne mere, što se američka javnost nije naročito uzbuđivala dok su u Vijetnam odlazili oni koji su to sami hteli. Tek, kada su počeli da šalju i njihovu braću, sinove i očeve, koji nisu hteli ništa da imaju sa ratom u Vijetnamu, članovi društva su se,

prirodno, uznemirili. I tada je antiratni pokret prvi put počeo da dobija podršku.

Stvar je u tome da su prvih šest godina razbuknuli rat u Vijetnamu vodili brojni specijalci, obučene ubice, pa američko društvo u celini nije moralo da bude u većoj meri uključeno. I pošto nije lično bila uključena u rat, američka javnost je bila sasvim zadovoljna da pusti da ubice koje je stvorila »rade svoj posao«. Javnost je počela na sebe da prima odgovornost za ovaj rat tek pošto smo potrošili sve specijalce. Ovo je treće pitanje koje treba da razmotrimo. Ono pred nas postavlja jednu užasnu stvarnost koju ne smemo da zanemarimo. A ta je stvarnost da su velike grupe sasvim u stanju i čak vrlo lako i prirodno dolaze u situaciju da čine zla bez učešća ličnih emocija, jednostavno tako što svojim specijalcima daju odrešene ruke. To se dogodilo u Vijetnamu. To se dogodilo u nacističkoj Nemačkoj. I bojim se da će se opet dogoditi.

Ono što moramo da naučimo jeste da kad god oformimo neku veliku grupu, mi automatski stvaramo uslove za opasnu mogućnost da naša desna ruka ne zna šta radi leva. Ne kažem da specijalizovane grupe ne treba uopšte da postoje, jer to bi bilo isto kao kada bismo bebu izbacili zajedno sa vodom iz korita. Ali moramo da shvatimo ovu potencijalnu opasnost i učinimo sve što možemo da strukture naših specijalizovanih grupa budu takve da se ta opasnost svede na minimum. To još uvek ne činimo. Na primer, zbog toga što nas to kao celinu ne pogađa, naše društvo je razvilo i trenutno i sprovodi politiku potpuno dobrovoljačke vojske. U odgovoru na antiratno raspoloženje koje je izazvao rat u Vijetnamu, stvorili smo još više specijalizovanu vojsku, potpuno previđajući pomenutu opasnost. Napuštanjem koncepta vojnika-podanika u prilog plaćenika, stavili smo sebe u smrtnu opasnost. Kroz dvadeset godina, kada Vijetnam bude uglavnom zaboravljen, zbog toga što nam vojsku sačinjavaju sve sami dobrovoljci, biće više nego lako ponovo se uplesti u neku stranu avanturicu. Takve avanture su uvek dobro došle da nam vojsku drže u pripravnosti, one joj pru-

žaju mogućnost **za** prave ratne igre u kojima rnoгу da oprobaju svoje junaštvo, **a** da prosečni Amerikanac ne bude ni na koji način uključen sve dok np bude suviše kasno.

Jedina stvar koja je u stanju da očuva normalnost naše vojske jeste obavezni vojni rok. Bez toga, ona će neizbežno postati specijalizovana ne samo u pogledu svoje funkcije, već, sve više, i u pogledu svoje psihologije. Kroz nju neće strujati svež vazduh. Postaće prirodena i zatvorena u sopstveni sistem vrednosti koji će zbog toga sve više jačati. I kada ponovo bude puštena, pobesneće isto kao u Vijetnamu. Vojna obaveza boli. Ali boli i kada plaćamo osiguranje; a obavezni vojni rok je jedini način da osiguramo normalnost naše vojne »leve ruke«. Stvar je u tome da, ako moramo da imamo vojsku, ona i *treba* da boli. Kao narod, mi ne treba da se igramo sredstvima masovnog uništavanja ako nismo voljni da snosimo ličnu odgovornost za njihovo posedovanje. Ako moramo da ubijamo, hajde da za taj prljavi posao ne odabiramo i obučavamo ubice, koje će ga obaviti umešto nas, tako da možemo da zaboravimo da je pala krv. Inače ćemo se izolovati od sopstvenih dela i kao cela nacija postati isto što i pojedinci, ranije opisani: zli. Jer zlo se rađa iz odbijanja da priznamo svoje grehe.

Velika specijalizovana grupa: vojska

Do sada sam govorio o individualnim vojnicima u pešadiji i regresu kao njihovom odgovoru na stres. Pomenio sam i tendenciju ka regresu koju pokazuje pojedinac u situaciji grupe. Zatim smo ispitivali sile istovetnosti i narcizma koje operišu u malim grupama, naročito vojnim, kao što je Udarна grupa Barker. Odatle smo nastavili da istražujemo odnose između takvih, malih specijalizovanih grupa i većih grupa koje se iz njih rađaju, sa osvrtom na aspekte iskorišćavanja u tom odnosu. Hajde da se sada okrenemo samoj velikoj grupi — u ovom slučaju to je vojska Sjedinjenih Država.

Jezgro vojske čine profesionalni vojnici, ljudi od dvadeset-trideset godina, podoficiri ili oficiri. To su ljudi koji u najvećoj meri određuju prirodu vojne organizacije. Istina, ta organizacija mora u nekom smislu da se prilagođava vojnim obveznicima i da podstiče dobrovoljce. Ona, takođe, mora da uzima u obzir i direktive svog civilnog vodstva kome predsedava ministar odbrane. Ali, ministri odbrane dođu i odu. Vojni obveznici i dobrovoljci koji se prijavljuju na četiri godine, takođe, dođu i odu. Ali oni profesionalni ostaju i oni su ti koji vojsci daju ne samo njen kontinuitet, već i njenu dušu.

Sa nekih aspekata, vrednost duše vojske Sjedinjenih Država je velika i čak duhovna. Građanstvo ima mnogo toga da nauči od vojske kada se radi o tradiciji, disciplini i stilovima vodstva. Međutim, moj cilj nije da opišem vojsku sa svih strana, već da ispitam jedan od njenih nedostataka, kao primer fenomena grupnog zla. Zbog toga će biti neophodno da se zadržimo na manje dopadljivim aspektima »vojnog uma« i duše.

Mi, ljudska bića, konstituisani smo tako da nam je potrebno osećanje društvenog značaja. Ništa nam ne daje više zadovoljstva nego osećanje da smo željeni i korisni. Nasuprot tome, osećanje da nas niko ne želi i da smo beskorisni baca nas u najdublji očaj. U mirnodopskim vremenima vojnik se smatra, u najboljem slučaju, nužnim zlom, a ne retko i patetičnim parazitom društva u kome živi. Međutim, ako dođe do rata, on, zbog uloge koju igra, odmah ponovo postaje ne samo potreban, već apsolutno neophodan. Onaj ko je do juče bio obična gnjavaža, sada je heroj.

Zbog toga rat donosi ne samo psihološko zadovoljenje čoveku vojne karijere već i ekonomsko. U vreme mira nema unapređenja i vojska se plevi od korova. Da bi uopšte bilo u stanju da ekonomski i psihološki preživi mirnodopski period, vojno lice mora da poseduje neku vrstu emocionalne izdržljivosti, veću nego drugi. On mora, nepriznat i napušten, da čeka da dođe do rata da bi opet postao ono što jeste. Odgovornosti odmah počinju dramatično da se povećavaju. Unapređenje brzo sledi. I

još jednom, on je čovek na dužnosti, van domašaja dugova i očaja, neosporno važan i značajan.

Zbog toga obično vojno lice, svesno ili nesvesno, želi, čezne za ratom. Rat je njegovo ispunjenje. Nekolicina vojnih lica, izuzetno velikih ljudi na duhovnoj visini uspevaju da prevaziđu ogromne prirodne inklinacije svoje karijere i da se zaista zalažu za mir. Ali ovi retki velikomučenici i neopevani heroji ne čine našu vojsku. Naprotiv, ono što uvek treba, bez **neprijateljstva** i **prebacivanja** da očekujemo, jeste da naša vojna lica uvek glasaju i budu na strani rata. Očekivati bilo šta drugo bilo bi detinjasto i nerealno.

Jedna stvar koja ovo potvrđuje jeste da je američka vojska 1968, drage volje ušla u Vijetnam. Opšte raspoloženje među profesionalnim personalom nije odražavalo sumnju, opreznost ili uzdržanost. Naprotiv, bili su oduševljeni i krenuli u stilu »ura, idemo drugari«, už blagoslov šefa vojnih snaga, koji je i sam pošao u Vijetnam i trupama dao instrukcije da »se ne vraćaju bez plena«.

Još jedan faktor koji treba uzeti u obzir je tehnološka priroda američke vojske 60-tih godina. Ona nije oduvek bila tehnološki orijentisana, ali u to vreme, naša vera u tehnologiju uopšte, a naročito u američku tehnologiju, dosegla je svoj vrhunac. U tom smislu, američka vojska je bila odraz opšte zaludenosti našeg društva za mašine, uređaje i opremu koja sve, uključujući i ubijanje, mogu da učine lakšim i efikasnijim. U stvari, nije samo Vijetnam u to vreme viđen kao idealno polje na kome vojna tehnologija može da se isprobava, već se smatralo da sama vojska predstavlja važnu snagu koja ispravno obavlja funkciju glavnog faktora u razvijanju inovativne nove tehnologije koja će koristiti američkom društvu u celini. Jedna od posledica ovoga bila je »tehnološko ludilo« u koje smo za vreme rata u Vijetnamu upali, upotrebljavajući buldožere, najsavremenije naoružanje, precizno bombardovanje, hemijske otrove koji uništavaju rastinje i si., zanosom doktora Strejndžlava. Druga posledica je bilo naše emocionalno distanciranje od

naših žrtava, koje često čak nismo ni videli. Napalm je palio tela Vijetnamaca, a ne mi. Avioni, tenkovi, bombe i minobacači su ubijali, a ne mi. U Milaju ubijanja su se vršila licem u lice, ali mislim da je upotreba tehnologije dovela do umrtvljavanja naše senzitivnosti. Godine postavljanja svakojakih naprava između nas i naših žrtava dovele su do izolacije naše savesti. Mislim da će svaka slična upotreba tehnologije uvek dovesti do istog ovog rezultata.

Pa ipak, sva naša kolektivna tehnologija, vojna ekspertiza i američka veština nisu donosile željene rezultate. Amerika je bila najmoćnija nacija na planeti. Nikada u svojoj istoriji nije izgubila rat. Ali sada, događalo se ono u šta niko nije mogao da poveruje. U toku 1967. i 1968. g., prvi put smo počeli da primećujemo nagoveštaje realnosti koja je bila toliko monstruoza da na nju, kao mogućnost, nikada ranije nismo ni pomišljali: pobjeda nam nije polazila za rukom. Uz svu našu tehnologiju, u sićušnoj zemlji, protiv neindustrijalizovanog i navodno primitivnog naroda, mi, najmoćnija nacija na planeti, gubili smo rat.

Budući u centru zbivanja, vojska je bila ta koja je prva počela da doživljava ono na šta se nije moglo ni pomisliti. Vojska je, takođe, morala da podnese i najžešći od već nepodnošljivog bola Amerike zbog poniženja koje je doživela. Nepobediva vojska nije uspevala da opravda smisao sopstvenog postojanja. Sada više nije bila u stanju da postigne cilj zbog koga postoji. Ono što je trebalo da bude njen najsajjniji trenutak, iznenada i neobjašnjivo, pretvaralo se u vreme očaja. Sav njen kultivisani esprit de corps, njena ponosna tradicija, odlazili su niz reku.^w

⁶⁹ Jedna sićušna vinjeta iz mog ličnog života može da posluži da kao dobar prikaz psihologije američke vojske tih godina. Nema potrebe da naglasim da je prošlo izvesno vreme pre nego što je očajanje zbog toga što smo pretrpeli poraz uspelo da se proširi izvan granica Vijetnama i dopre do psiha vojnih lica koja nisu bila direktno uvređena. U periodu od 1968. do 1970. moja porodica i ja smo živeli u vojnoj naseobini u Okinavi. Naši su-

Početak 1968, u vreme Milaja, vojska je bila kao neka ogromna samouverena životinja kojoj su odjednom počeli da nanose povrede. Stotine strelica su je napadale sa svih strana, a ona čak nije znala ni odakle dolaze. Počela je da riče besna i zbunjena.

Po poznatom aksiomu, ranjena životinja ili ona koja je priterana uza zid, postaje naročito zloćudna. Američka vojska te, rane 1968. g., u Vijetnamu nije bila ni ozbiljno priterana uza zid, ni pod nekom ozbiljnom pretnjom, ali je, svakako, bila ranjena u osetljivo mesto, a naročito je njen ponos bio teško ranjen. Već smo u nekoliko navrata zapazili da se zlo rađa iz situacija ugroženog narcizma. Za američku vojsku uslovi za rađanje zla su bili potpuno zreli. Isto kao što je zao pojedinac u svakom trenutku spreman da napadne i uništi sve što ugrožava njegovu ili njenu predstavu o sopstvenoj savršenosti, tako je i te, kasne 1967, američka vojna organizacija — visoko narcisoidna grupa, kao što je slučaj kod grupa — počela da napada sa neuobičajenom zloćudnošću i prepredenošću prema vijetnamskom narodu, koji je nanosio tako teške povrede njenom samopoštovanju. Ljude osumnjičene za špijunažu podvrgavali su mučenju. Tela pripadnika Vijetkonga, mrtva, a ponekada i živa, vukli su kroz blato privezana za nosače oružja. Došlo je vreme prebrojavanja. Laganje i falsifikovanje koji su bili karakteristični za naše učešće u vijetnamskom ratu,

sedi su bili uglavnom aktivni oficiri u vojsci. Na Badnje večer 1968, krenuli smo sa grupom prijatelja da od kuće do kuće pevamo božićne pesme. Bio je to veseo, magičan doživljaj. Dok smo pevali, susedi su otvarali vrata, pozivali nas na posluženje, izražavali veliko zadovoljstvo a neki su nam se čak i pridružili. Podstaknuti tako velikim uspehom, odlučili smo da ponovimo stvar i na Badnje večer 1959. Naši glasovi su zvučali uglavnom isto kao i prethodne godine i bili smo puni iščekivanja. Ali nešto se radikalno izmenilo. Kuće su uglavnom bile u mraku. Niko nije otvorio prozor. Niko nije izašao na vrata. Niko nije rekao da mu se sviđa kako pevamo. Niko nam se nije pridružio. Dok smo se razočarani vraćali kući, moja supruga i ja smo prokomentarisali: »Izgleda kao da je celo naselje u depresiji.« U to vreme naša slika nije bila kompletna, ali sada u retrospektivi znamo da je naše naselje zaista bilo u depresiji. A znamo i zbog čega.

sada su eskalirali. I mada su zverstva počinjena u Milaju bila nesumnjivo jedinstvena po broju žrtava, ubeđen sam da su u to vreme američke trupe činile manje zločine te vrste svuda po Vijetnamu. Mislim da možemo sa svim uvereno da kažemo da se Milaj dogodio u kontekstu atmosfere zverstava i zla koja se u to vreme nije osećala samo u okviru Udarne grupe Barker, već kroz celokupno prisustvo Amerike u Vijetnamu.

Međutim, i pored svoje oštine, ova pretpostavka o zločinačkoj atmosferi ostaje pretpostavka. Kao što sam već rekao, ja sam bio jedan od nekolicine ljudi koji su zamoljeni da predlože metode istraživanja koje bi moglo da doprinese razumevanju psiholoških aspekata Milaja. Iako smo znali da naš predlog neće biti prihvaćen, poštenje je nateralo naš komitet da u taj predlog uključimo, između ostalog, i istragu o zločinstvima američkih trupa i u ostalim krajevima Vijetnama i da se ti zločini, koliko je to moguće, uporede sa onima koje su počinile u drugim ratovima, protiv drugih nacija. Ne postoji nikakva dokumentacija o američkim zverstvima i ratnim zločinstvima u periodu između pobune na Filipinima 1899.⁷⁰ i Milaja. Da li iz toga treba da zaključimo da američki dečaci jednostavno nisu vršili takve brutalnosti u Koreji ili za vreme drugog svetskog rata? Ima još mnogo takvih pitanja. Da li su zločinstva u drugim ratovima bila isto toliko učestana, ali se o njima nije znalo zbog toga što su to bila drugačija vremena? Da li je u drugim krajevima Vijetnama (osim Milaja) počinjeno više ili manje zločinstava nego što se misli? Da li je nivo zverstava u Vijetnamu bio jedinstven? Da li je veća verovatnoća da će Amerikanci činiti takva zverstva prema orijentalnim narodima nego pripadnicima bele rase, kao što su, na primer, Nemci?

Bez odgovora na ovakva pitanja, nikada nećemo u potpunosti shvatiti grupno zlo Milaja. Do tih odgovora možemo doći samo naučnim i istorijskim istraživanjem. I mada bi se tu pojavile neke tehničke teškoće (i onima

*> Vidi *Mali smedi brat*, Leon Wolff (Doubledav, 1961).

koje bismo ispitivali morao bi se obezbediti zakonski imunitet), ovakva istraga je teorijski, sasvim izvodljiva. Ali, da li je izvodljiva i politički, to je drugo pitanje. U vreme našeg pokušaja, 1972, klima za nju nije bila naročito pogodna. Moje je predviđanje da će sva gornja pitanja ostati bez odgovora, ne zbog toga što ne bi vredelo truda pokušati da se na njih odgovori, već jednostavno zato što mi, kao narod, radije ne bismo otkrivali prave činjenice. Potencijalne neprijatnosti su suviše velike. Mi rade ne bismo, ni sebe, ni svoje društvo baš podrobno ispitivali na tu temu. Naš potencijal za grupno zlo još uvek je dovoljno veliki da čini da izbegavamo da se direktno suočimo sa ovim pitanjem.

Razlog iz koga smo 1972. bili zamoljeni da preporučimo način istraživanja psiholoških aspekata Milaja bio je da bi se sprečilo ponavljanje takvih zverstava u budućnosti. Ali, kako je naš predlog bio neopozivo odbijen, ja danas ne raspolazem konkretnom naučnom bazom na kojoj bi moja diskusija o sprečavanju sličnih incidenata u budućnosti bila zasnovana. Međutim, jedna široka avenija koja vodi u tom pravcu, čini mi se jasno ocrtanom.

Ako zaista moramo da imamo vojnu organizaciju, onda predlažem da naše društvo zaista ozbiljno razmotri mogućnost despecializacije njenih članova do krajnjeg mogućeg stepena. U tom smislu bih predložio kombinaciju nekoliko starih ideja: korpus univerzalnog roka i nacionalnog roka. Umesto vojske kakvu sada imamo, imali bismo nacionalni vojni korpus koji bi vršio vojne funkcije, ali bi isto tako bio u velikoj meri angažovan i u mirnodopskim funkcijama kao što su: raščišćavanje sirotinjskih naselja na periferijama gradova, zaštita čovekove sredine, obrazovanje i obučavanje za razne poslove i druge izuzetno važne civilne potrebe. Umesto da bude vojska dobrovoljaca ili da je popunjavaju obveznici koji su tu dovedeni na osnovu nekog nepravednog sistema pozivanja, ova bi se vojska zasnivala na sistemu obaveznog vojnog roka za sve mlade Amerikance oba pola. Oni ne bi služili kao »topovska đulad«, već bi bili uključeni u čitav

niz neophodnih zanimanja. Zahtev da svi mladi služe vojsku bi istovremeno poslužio i da do izvesne mere suzbije vojni avanturizam i olakšao bi opštu mobilizaciju za slučaj da je neophodna. Pošto bi imali šta da rade u doba mira, manje specijalizovani vojni kadrovi bi bili manje željni rata. Ma koliko dalekosežne, ove mere nisu nezvodljive.

Najveća grupa: američko društvo 1968. g.

Tačno je da je američka vojska u Vijetnamu razarala sve oko sebe kao razbesnela zver. Ali ta bezumna životinja nije tamo otišla i razularila se sopstvenom odlukom, već ju je poslala vlada Sjedinjenih Država u ime američkog naroda. Zbog čega? Zašto smo se uopšte upustili u taj rat?

Osnovni razlog je kombinacija tri stanovišta: (1) komunizam je monolitna sila zla koja je neprijatelj ljudske slobode, a naročito američke; (2) Amerika je bila dužna, kao najjača svetska ekonomska sila, da vodi opoziciju protiv komunizma; i (3) komunizmu se treba suprotstavljati gde god se pojavi, bilo kojim **sredstvima** koja u tom trenutku bude bila neophodna.

Ova kombinacija stanovišta koja je sačinjavala američki stav u međunarodnim odnosima potekla je iz događaja krajem četrdesetih i početka pedesetih godina. Odmah po završetku drugog svetskog rata, komunistički Sovjetski Savez, neobičnom brzinom i agresivnošću, nametnuo je svoju političku dominaciju nad gotovo svim zemljama istočne Evrope: Poljskom, Litvanijom, Estonijom, Istočnom Nemačkom, Čehoslovačkom, Mađarskom, Bugarskom, Rumunijom, Albanijom i verovatno i Jugoslavijom. Izgledalo je da samo američki novac, američko naružanje i vodstvo mogu da spasu ostatak Evrope od komunističkih kandži. A onda, dok smo upravo postavljali podlogu za odbranu od komunizma sa zapadne strane, on je gotovo preko noći planuo na Istoku i 1950. g. zahvatio celu Kinu. Sile komunizma su već uveliko pretile da se

prošire kroz Vijetnam i Milaju. To je moralo da se zaustavi. Imajući u vidu eksplozivnu ekspanziju komunizma kroz sve krajeve SSSR-a, nije čudo što smo tu zemlju 1945. g. doživljavali kao zlu monolitnu silu, koja je toliko opasno pretila celom svetu da smo morali da se upustimo sa njom u borbu na život i smrt, u kojoj nije bilo mnogo mesta za moralne skrupule.

Međutim, problem je bio u tome što se relativno brzo, za nepunih dvanaest godina, ispostavilo da je više nego očigledno da komunizam više nije (ako je to zaista ikada i bio) sila ni monolitna, ni neumitno zla. Jugoslavija je bila sasvim jasno nezavisna od SSSR-a, a i Albanija je to postajala. Kina i SSSR nisu više bili saveznici, već potencijalni neprijatelji. A što se tiče Vijetnama, svaki iole značajniji osvrt na njegovu istoriju otkrivao je tradicionalno neprijateljstvo prema Kini. Sila koja je pokretala vijetnamske komuniste u tom trenutku njihove istorije nije bila ekspanzija komunizma već nacionalizam i otpor prema kolonijalnoj dominaciji. Osim toga, postalo je, takođe, jasno i da su uprkos ograničenim građanskim pravima, narodi u komunističkim društvima živeli, uglavnom, bolje nego u vreme svojih prekomunističkih uređenja. A bilo je jasno i to da su narodi mnogih zemalja sa čijim vladama smo bili saveznici živeli u uslovima ograničenih ljudskih prava koji su bili isti kao oni u Kini ili SSSR-u.

Naše vojno učešće u Vjetnamu počelo je u periodu između 1954. i 1956. g., kada se ideja o monolitnoj komunističkoj pretnji još činila realnom. Desetak godina kasnije, više nije bila realna. I baš u vreme kada je prestala da bude realna, kada je trebalo da menjamo strategiju i povlačimo se iz Vijetnama, prisustvo naših vojnih snaga je eskaliralo i to u odbranu nekakvih preživelih stavova. Zbog čega? Zbog čega je početkom 1964. g. ponašanje Amerike u Vijetnamu postajalo sve više nerealno i neprikladno? Iz dva razloga: lenjosti i — još jednom — narcizma.

Stavovi pate od neke vrste inertnosti. Kada se jednom oforme, oni će nastaviti da budu isti čak i pred li-

cem činjenica koje ih pobijaju. Stav može da se izmeni samo uz priličan trud i patnju. Ovaj proces mora da počne ili kroz napor neprestanog samoproveravanja i samokritike, ili kroz bolno priznavanje da je nešto što smo smatrali ispravnim, sve to vreme, možda, bilo potpuno pogrešno. Ovde se rađa stanje konfuzije. Ovo stanje je prilično neugodno; mi više ne znamo šta je ispravno, a šta nije ili kojim putem da krenemo. Ali to je, takođe, i stanje otvorenosti i samim tim stanje u kome učimo i odrastamo. Jedino iz živog blata konfuzije možemo da se odbacimo u pravcu nove i bolje vizije.

Mislim da američku vladu u vreme Milaja — Džonsonovu administraciju — možemo sasvim ispravno da smatramo lenjom i samozadovoljnom. Ona, kao i većina običnih pojedinaca, nisu mnogo voleli ukus intelektualne konfuzije, a ni napor koji je potreban za održavanje »stava neprestanog samoproveravanja i samokritike«. Smatrali su da su njihovi stavovi na temu »monolitne komunističke napasti«, koji su bili oformljeni dve decenije ranije, još uvek bili ispravni. I mada su se dokazi protiv takvih stavova očigledno nagomilavali, oni su uspevali da ih ignorišu. Da nisu tako postupili, morali bi da se stave u bolnu i tešku poziciju preispitivanja svojih stavova. Lakše je bilo slepo nastaviti u istom pravcu kao da se ništa nije promenilo.

Do sada je naša pažnja bila upravljena ka lenjosti koja se uvek pojavljuje u »držanju za stare mape« i za- starele stavove.⁷¹ Hajde da sada ispitamo i **flgrggam** NnSi stavovi smo mi. Ako neko kritiku je neki od mojih stavova, ja se osećam kao da kritiku je *mene*. Ako se neko moje mišljenje pokazalo kao neispravno, onda sam *ja* neispravan. Moja predstava samosavršenosti je uzdrmana. Pojedinci i narodi se drže svojih zastarelih i preživelih ideja, ne samo zbog toga što bi za svaku promenu u tom smislu morali da ulože napor, već i zato što, u svom narcizmu, oni ne mogu ni da zamisle da njihove ideje ili pogledi mogu biti pogrešni. Oni verujti da su u pravu. Oh,

⁷¹ Vidi *Put kojim se rede išlo s.* 44—51.

svi smo mi spremni da, ako treba, na površini lažno povučemo svoje pravo na nepogrešivost, međutim, većina nas, a naročito ako na izgled imamo moć i uspeh, duboko u sebi, u stvari, smatra da je uvek u pravu. Ovaj oblik narcizma, koji smo manifestovali svojim ponašanjem u Vijetnamu, senator Vilijem Fulbrajt je nazvao »arogancijom moći«.

Obično, ako nam neko zabije nos u svedočanstvo naše krivice, mi smo sposobni da otrpimo povredu koju ovo nanosi našoj narcisoidnosti i priznamo da nešto kod sebe treba da promenimo. Međutim, kao što je slučaj i sa nekim pojedincima, narcizam celih naroda može ponekad da prevaziđe normalne granice. Kada do toga dođe, narod umesto da ispravi ono u čemu dokazano greši — kreće da uništava dokaze. To je bila Amerika do šezdesetih godina. Situacija u Vijetnamu je pred nas postavila očigledne dokaze da je u našim pogledima na svet bilo propusta i da je našoj moći bilo granica. I tako, umesto da je ponovo razmotrimo, mi smo krenuli da uništimo situaciju u Vijetnamu i, ako treba, i ceo Vijetnam.

A to je bilo zlo. Zlo smo najjednostavnije definisali kao upotrebu političke moći za uništavanje drugih u cilju odbrane i očuvanja celovitosti svoje bolesne ličnosti. Otkako je zastareo, naš monolitni stav prema komunizmu postao je deo naše nacionalne bolesne ličnosti, postao je neprilagodljiv i izgubio je vezu sa realnošću. U propasti Dijemovog režima, koji smo mi pomagali, u promašaju svih »savetnika«, zelenih beretki i ogromne ekonomske i vojne pomoći za borbu protiv ekspanzije Vijetkonga, pokazalo nam se koliko je rđava i bolesna bila naša politika. Međutim, umesto da izmenimo tu politiku, mi smo pokrenuli silovit rat da bismo je očuvali netaknutom. Umesto da priznamo ono što je 1964. još mogao da bude mali propust, mi smo krenuli u rapidno eskalirajući rat da bismo dokazali da smo u pravu, na štetu vijetnamskog naroda i njihovih ličnih aspiracija. Više se nije radilo o tome šta je ispravno za Vijetnam, već o našoj nepogrešivosti i očuvanju naše nacionalne »časti«.

Ono što je najčudnije, to je da su na nekom nivou predsednik Džonson i članovi njegove administracije znali da je ono što su radili bilo zlo. Inače, zbog čega bi onoliko lagali?⁷² Bilo je to toliko bizarno i izgledalo toliko nekarakteristično da je teško prizvati ga u sećanje iako je od tada prošlo tek petnaest godina. Izgleda da je čak i izgovor pod kojim je predsednik Džonson dao naređenje za bombardovanje Severnog Vijetnama i eskalaciju rata 1964. g. — incident u Tonkinškom zalivu — bio smišljena prevara. Zahvaljujući ovoj prevari, on je uspeo da od Američkog kongresa dobije odobrenje da povede rat koji Kongres nije zvanično objavio (što je protiv ustava). Onda je počeo da »pozajmljuje« novac za ratne potrebe — iz državne kase uzimao je novac koji je bio određen za druge svrhe i nametnuo »štedne obveznice« koje su se odbijale od plata federalnih službenika — sve to da američka javnost ne bi odmah počela da plaća veće poreze i na taj način osetila teret eskalacije rata.

Ova knjiga se zove *Ljudi loži* zbog toga što je laganje istovremeno i uzrok i manifestacija zla. Zle^juđe prepoznajemo delimično zbog toga što lažu. Predsednik Džonson očigledno nije želeo da američki narod zna i razume sve što je radio u Vijetnamu u ime tog naroda. Znao je da bi mu to bilo neprihvatljivo. Njegovo obmanjivanje glasača ne samo što je samo po sebi bilo zlo, već je otkrivalo i da je bio svestan svojih zlih poduhvata i zbog toga osećao da treba da ih zataškava.

Ali ako bismo za sve što se događalo krivili isključivo Džonsona i njegovu administraciju, i sami bismo pogrešili zbog te potencijalno zle racionalizacije. Moramo da se

⁷² Jedan od testova kriminalne odgovornosti je pitanje da li optuženi pravi razliku između dobrog i rđavog dela. Ako kriminalac na bilo koji način pokuša da priкри je svoj zločin, smatra se da je u stanju da pravi tu razliku — da zna da je ono što je učinio zločin i da nije trebalo da ga počini. Sama činjenica da je predsednik Džonson preduzeo razne mere i smišljao svakakve laži da bi prikrio svoja dela navodi na pretpostavku da je znao šta radi ili je bar bio svestan da su njegova dela neprihvatljiva za društvo kome se zakleo da ga predstavlja.

upitamo zbog čega nas je Džonson tako uspešno varao? Zbog čega smo dozvolili da nas tako dugo obmanjuje? Bilo je i onih koji nisu bili prevareni. Jedan mali broj ljudi je vrlo brzo shvatio da su nam prodavali rog za svecu, dok je naša nacija izvršavala zločin koji je bio »nešto prilično mračno i krvavo«. Zbog čega većina nas nije ustala da izrazi svoju sumnju ili bar neku veću zainteresovanost za prirodu tog rata?

Još jednom se susrećemo sa našom tako ljudskom lenjošću i narcizmom. Sve je to jednostavno zahtevalo suviše napora. Mi smo bili prezauzeti sopstvenim životima — odlaženjima na posao, kupovinama novih automobila, krečenjem kuća, školovanjem dece. **I** isto kao što je većina članova svake grupe sasvim zadovoljna da vodstvo prepusti nekolicini, tako smo i mi, kao građanstvo, sa zadovoljstvom prepustili vladi da »radi svoj posao«. Džonsonov posao je bio da vodi, a naš da sledimo. Građanstvo je jednostavno bilo suviše letargično da bi se pokrenulo. Osim toga, mi smo delili Džonsonov narcizam, ogroman kao Teksas. Naravno da naši nacionalni stavovi i politika nisu mogli da budu pogrešni. Naravno da je naša vlada znala šta radi: na kraju krajeva, mi smo je sami izabrali, zar nismo? **I** naravno da su svi oni bili dobri i poštenu ljudi jer ih je stvorio naš divni demokratski sistem, u kome nikako ne može biti nekih ozbiljnijih propusta. **I** naravno, svaki režim koji su naši vladari, eksperti i vladini specijalisti smislili, morao je biti onaj pravi za Vijetnam, jer, zar mi nismo najveća od nacija, vodilja slobodnog sveta?

Dozvolivši da nas tako lako i očigledno prevare, mi smo kao celina postali učesnici zla Džonsonove administracije. To zlo — godine laganja i manipulacije Džonsonove administracije — direktno je doprinosilo opštoj atmosferi laganja, manipulacije i zla kojima je u to vreme bilo prožeto naše prisustvo u Vijetnamu. U toj atmosferi se u martu 1968. g., odigrao Milaj. Udarina grupa Barker jedva da je bila svesna da je tog dana bila potpuno podivljala, a ni Amerika nije bila mnogo svesnija da je tada, početkom 1968, gotovo zauvek izgubila dostojanstvo.

Moramo da se podsetimo na činjenicu da je sama Amerika samo grupa, a ne celina. Da budemo specifični, ona je jedna od mnogih političkih podgrupa ljudske rase koje nazivamo nacionalnim državama. A naravno, sama ljudska rasa je samo jedan u ogromnom broju oblika života na našoj planeti. (To što na ovo uopšte treba da se podsećamo, odraz je našeg ljudskog narcizma zbog koga smo skloni da razmišljamo isključivo u kontekstu sopstvene vrste.)

Takođe moramo da se podsetimo da se kod zla radi **0** ubijanju — da je zlo život napisan naopako.⁷⁸ Milaj smo uzeli za primer grupnog zla zbog naročite vrste ubijanja koja su se tako odigrala. Ali ta vrsta ubijanja bila je samo jedan pogrešan korak u ritualnoj igri smrti koju nazivamo ratom. Rat je ubijanje velikih razmera koje mi, ljudi, smatramo prihvatljivim instrumentom nacionalne politike. Sada moramo da ispitamo pojam ubijanja uopšte **1** specifično, ubijanje ljudi.

Sve životinje ubijaju i ne uvek isključivo radi hrane ili u samoodbrani. Naše dve, dobro uhranjene mačke, redovno nas užasavaju kada u kuću donesu izlomljena tela mrtvih veverica koje su ubile iz čistog lovačkog zadovoljstva. Ali kod ubijanja ljudi postoji nešto jedinstveno. Ubijanje ljudi nije instinktivno. Jedna od manifestacija neinstinktivnosti prirode ljudskih bića je neverovatna raznolikost njihovog ponašanja. Neki su kopči, a neki grlice. Kada se radi o bilo kakvom ubijanju, neki vole lov, drugi ga se klone, a treći su, opet indiferentni prema ćelo j stvari. To nije slučaj kod mačaka. Sve mačke će pokušati da love veverice ako im se za to ukaže prilika.

Najznačajniji aspekt ljudske, prirode je gotovo totalan nedostatak instinkata. Umesto toga, naše ponašanje odlikuju razrađene, unapred smišljene sheme. Upravo taj nedostatak instinkata je odgovoran za neverovatnu raznolikost i promenljivost naše prirode i ponašanja. Ume-

⁷³ Vidi notu br. 9, Gl. II (prim. prev.).

sto instinkata koji vladaju svim ostalim vrstama, naše ponašanje uslovljava naučeni individualni izbor. Svako od nas je na kraju krajeva slobodan da odabere način na koji će se ponašati. Mi čak imamo slobodu i da odbacimo ono što su nas naučili i što je normalno za naše društvo. Možemo da odbacimo i ono malo instinkata koje imamo, kao što je slučaj sa onima koji se odluče za celibat ili mučeničku smrt. Slobodna volja je vrhunac ljudske stvarnosti.

Setimo se koliko teologa je govorilo: zlo je neizbežni saučesnik u slobodnoj volji, cena koju plaćamo za svoju jedinstvenu, ljudsku moć izbora. Pošto je moć izbora naša, mi smo slobodni da napravimo pametan ili glup izbor, ispravan ili rđav, da se opredelimo za dobro ili zlo. Pošto imamo ovu ogromnu — gotovo neverovatnu slobodu, nije ni čudo što je tako često zloupotrebljavamo i što ljudsko ponašanje, u poređenju sa ponašanjem »nižih« bića, tako često izgleda potpuno otkačeno. Mnoge životinje ubijaju da bi zaštitile svoju teritoriju. Ali samo čovek je u stanju da izda naređenje za masovno ubijanje pripadnika sopstvene vrste da bi zaštitio svoje »interese« u dalekoj zemlji koju nikada nije ni video.

Znači, kod ljudi ubijanje je stvar izbora. Da bismo preživeli, ne možemo da ne ubijamo. Ali možemo da izaberemo kako, kada, gde i šta ubijamo. Moralne kompleksnosti ovakvih izbora su ogromne i često prilično paradoksalne. Neko može da odluči da postane vegetarijanac da ne bi ni indirektno bio saučesnik u ubijanju, a ipak, da bi preživeo, mora da snosi odgovornost za sasecanje živih biljaka iz korenja da bi posle njihova mrtva tela pekao u rerni. Pitamo se da li vegetarijanac treba da jede jaja (potencijalno nerođenu decu divnih ptica) ili pije mleko (uzeto od krava čija su telad ubijena za šnicle)? Pa onda pitanje abortusa. Da li žena mora da prihvati brigu za život deteta koje niti želi, niti ima kapaciteta da odgaja? A opet, da li ima prava da ubije taj isti potencijalno sveti plod? Zar nije čudno da su mnogi pacifisti pristalice abortusa? Ili da su mnogi od onih koji se bore da

se ljudima oduzme pravo na abortus, pod parolom da je život svetinja, istovremeno vođe kampanje u prilog smrtne kazne? I kada smo već kod toga, kakvog etičkog smisla ima ubiti ubicu da bi se drugima pokazalo da je ubijanje nemoralno?

Ma koliko etika našeg izbora da ubijamo ili ne ubijamo bila kompleksna, postoji jedan faktor koji očigledno doprinosi nepotrebnom i nemoralnom ubijanju: narcizam. Ponovo, narcizam. , Jedna od manifestacija našeg narcizma je u tome što smo mnogo spremniji da ubijamo ono što se razlikuje od nas, nego ono što nam je slično. Vegetarijanac se oseća krivim zbog ubijanja drugih životinja, ali ne i biljaka. Ima vegetarijanaca koji jedu ribe, ali ne i meso; drugi jedu piletinu, ali ne i meso sisara. Ima ribara koji sa odvratnošću gledaju na lovce i lovaca koji lako ustreljuju ptice, ali ne bi ubili jelena jer su mu oči suviše slične čovečjim. Isti princip se pojavljuje i kada ljudi ubijaju druge ljude. Mi, belci, manje se ustručavamo da ubijamo crnce ili Indijance ili Azijate, nego pripadnike naše rase. Belcu je lakše da linčuje »crnju« nego »crvenovratog«. Pretpostavljam da isto važi i za Azijate; njima je verovatno lakše da ubiju belca nego svog Azijata. Ali to ne znam zasigurno. Rasistički aspekt međurasnog ubijanja je još jedno pitanje koje zaslužuje dublju naučnu istragu.⁷⁴

⁷⁴ Pitanje međurasnog ubijanja sadrži u sebi izvesne nijanse koje ne samo da zaslužuju da se proučavaju, već su i apsolutno fascinantne. Jedan od predloga koje smo dali načelniku Vojnog Štaba (i koji je bio odbijen *in toto*) odnosio se na istraživanje međurasnih i međukulturnih razlika i neverbalno ponašanje.

Jednom, dok smo vozili nekim sporednim putem u Okinawi, neko malo dete je iznenada istrčalo na put, tačno ispred našeg automobila. Gume su zaškripale i jedva smo se na vreme zaustavili da ga ne udarimo. Tresli smo se uznemireni od užasa zbog strahovite povrede koju smo zamalo naneli. Dečakova majka, mlada žena iz Okinawe, stajala je pored puta i gledajući nas, počela da se kikoće. I dalje smešeći se i kikoćući se odvela je svoje dete. Osetili smo talas najžešćeg besa. Mi se tresemo od užasa zbog onoga što je moglo da se dogodi njenom detetu, a ona se kikoće kao da je uopšte nije briga. Kako može da bude tako bez-

Rat je danas stvar nacionalnog ponosa bar isto onoliko koliko i rasnog. Ono što nazivamo nacionalizmom češće je zloćudni nacionalni narcizam, nego što je zdravo osećanje zadovoljstva zbog dostignuća svoje kulture. U stvari, nacionalizam je ono što u velikoj meri doprinosi održanju sistema nacionalne države. Pre jednog veka, kada je bilo potrebno nekoliko nedelja da bi neka poruka iz Sjedinjenih Država stigla do Francuske i nekoliko meseci da stigne do Kine, sistem nacionalne države je još imao smisla. Ali u naše doba globalne komunikacije i mogućnosti momentalnog uništenja, mnogo toga što je još uvek prisutno u međunarodnom političkom sistemu postalo je zastarelo. Ali zbog svog nacionalnog narcizma, mi se i dalje držimo preživelih pojmova suverenosti i sprečavamo razvoj efektivne međunarodne mašinerije za očuvanje mira.

Svesno ili nesvesno, mi i svoju decu, u stvari, učimo nacionalnom narcizmu. Linearna mapa sveta koja se prostire nad bezbrojnim tablama po našim učionicama pokazuje Sjedinjene Države manje-više u centru mape. A na mapama iz kojih uče mala deca u SSSR-u, njihova zemlja je manje-više u centru. Rezultati ovakvog poučavanja mogu ponekada da budu zaista smešni.

Sećam se 1. maja 1964, kada je moja supruga sa još dve stotine ljudi dobila američko državljanstvo na sveča-

dušna? Ti prokleti orijentalci uopšte ne mare za ljudski život, čak ni kada se radi o njihovoj deci. Nju bi trebalo da zviznemo autom pa da vidimo kako bi se onda osećalal

Tek pošto smo se odvezli još nekoliko milja niz put, dovoljno smo se smirili da bismo mogli da se podsetimo na činjenicu da se ljudi u Okinavi uvek smeškaju i kikoću kada se postide ili se uplaše. Ona žena je bila uplašena isto koliko i mi samo što smo mi pogrešno protumačili njeno ponašanje. Pitam se kakvo je bilo neverbalno ponašanje Vijetnamaca kada su ih kao stoku sprovođni na streljanje u Milaju. Da li su se bacili na kolena i plačući preklinjali kao što bismo mi, belci učinili u sličnoj situaciji, što bi, možda, omeškalo srca vojnika? Ili su se, možda, kao ona žena iz Okinave smeškali i kikotali i time, verovatno, još više razdražili Amerikance, koji su, možda, mislili da im se podsmevaju? Ne znamo. Ali je potrebno da znamo takve stvari.

nosti kojoj su u centru Honolulua prisustvovala njihove porodice i uvažene ličnosti. Svečanost je počela paradom. Tri čete dobro izglanganih vojnika sa puškama prošla je u bleštavom maršu preko poljane i zauzela pozicije iza sedam topova. U to vreme svečanosti su često uveličavali topovi sa svojim 21 počasnim plotunom. Onda je guverner Havaja stupio na podij um, tačno ispred haubica koje su se još uvek pušile. »Današnji dan zovemo Majskim danom«, počeo je, »ali za naš narod to je dan zakona. Ovde, na Havajima«, poigrao se recima, »mogli bismo da ga nazovemo i danom za dokolicu. Bilo kako bilo, ono što je važno jeste da mi ovaj dan proslavljamo cvećem, a oni u komunističkim zemljama *vojnim* paradama.«

Niko se nije nasmejavao. Kao da je ova apsurdnost — ovo ludilo — prošlo neopaženo: ovaj nesumnjivo inteligentan, svakako uvažan čovek, sa tri čete vojnika u stavu mirno iza njega, dok se dim iz sedam topova vijorio iznad njegove glave, Rusima drži pridiku zbog prirode *njihovih* proslava.

Organizovano, grupno ubijanje unutar vrste — rat — jedinstven je ljudski oblik ponašanja. Zbog toga što je ovakvo ponašanje bilo odlika skoro svih kultura od praskozorja istorije, mnogi smatraju da u ljudima postoji instinkt za rat — da je ratničko ponašanje nepromenljivi faktor ljudske prirode. Pretpostavljam da je to razlog zbog koga kopči sebe smatraju realistima, a grlice idealistima kojima su glave u oblacima. Idealisti su ljudi koji veruju u potencijal ljudske prirode da se transformiše. Ali ja sam već podvukao da je najsuštinskiji atribut ljudske prirode upravo njena promenljivost i sloboda od instinkata — da je u našoj moći da izmenimo svoju prirodu. Prema tome, u stvari, idealista je onaj koji je na dobrom putu, a realista je onaj koji je zalutao. Svako ko tvrdi da je vođenje rata bilo šta drugo do posledica izbora, ne uzima u obzir ni realnost zla ni svedočanstva o ljudskoj psihologiji. Ratovanje, možda, i nije uvek zlo, ali uvek *jeste* stvar izbora.

Lično sam u velikom iskušenju da pojednostavim razmišljanja o ratu. Voleo bih šestu Božju zapovest da shvatim bukvalno, da verujem da »Ne ubij« znači baš to — ne ubij bar druga ljudska bića. Isto tako sam u iskušenju da verujem u potpunu univerzalnost velikog etičkog principa da cilj ne opravdava sredstvo. Ali ne polazi mi za rukom da izbegnem zaključak da je u ranijoj ljudskoj istoriji bilo retkih momenata u kojima je bilo neophodno i moralno ubiti da bi se sprečilo dalje ubijanje. Ovo čini da se osećam veoma neugodno.

Ipak, nije sve tako zamršeno. Ostajem i dalje pri jednostavnom ubeđenju da kad god dođe do rata, neka ljudska bića izgube ravnotežu, a druga (verovatno mnogo) podlegnu zlu. Gde god ima rata, neko je kriv. Ili jedna, ili druga, ili obe strane su krive. Neko je negde napravio pogrešan izbor.

Ovo je veoma važno jer je u današnje vreme postalo običaj da se obe zaraćene strane predstavljaju kao žrtve. U stara vremena, kada su ljudska bića imala manje skrupula, jedno pleme bi bez ustručavanja napalo drugo, iz sasvim otvorenog motiva osvajanja. Ali danas se svi pretvaraju da njima nema šta da se prebaci. Čak je i Hitler izmišljao lažne izgovore za svoje invazije. Moguće je da su on i većina Nemaca čak i verovali u sopstvene laži. I još uvek je tako. Svaka strana veru je da je žrtva, a ona druga agresor. Pred licem ove bilateralne retorike i kompleksnošću međunarodnih odnosa mi smo skloni da dignemo ruke od svega i počnemo da mislimo da za rat, možda, zbilja niko nije kriv, da neko zaista nije agresor, da niko nije učinio pogrešan izbor — da se rat jednostavno sam od sebe dešava.

Ja optužujem ovo stanje etičkog beznađa, ovo ukiđanje našeg kapaciteta za moralno rasuđivanje. Ne znam ništa što će satanu ispuniti većim zadovoljstvom ili bolje označiti njegovo konačno osvajanje ljudske rase, nego ljudsko stanovište po kome je zlo nemoguće identifikovati.

Rat u Vijetnamu se nije tek tako dogodio. Njega su inicirali Britanci 1945.⁷⁵ Nastavili su ga Francuzi sve dok 1954. nisu bili poraženi. Onda, kada se mir ukazivao na horizontu, ponovo su ga pokrenuli Amerikanci i nastavili sledećih osamnaest godina. I mada ima mnogo onih koji su još uvek spremni na polemiku, po mom sudu — a verujem da će to biti i sud istorije — Amerika je svih tih godina bila agresor. Naša opredeljenja su bila za najveću osudu. Mi smo bili zlikovci.

Ali kako je moguće da mi, Amerikanci — budemo zlikovci? Nemci i Japanci 1941. g. svakako jesu. Rusi, takođe. Ali Amerikanci? Mi, sigurno, nismo zlikovački narod. Ako i jesmo počinili neka zla, mora biti da nismo bili svesni šta radimo. Ovo i mogu da prihvatim; mi jesmo bili vrlo malo svesni. Ali kako dolazi do toga da pojedinaac ili grupa, pa čak i cela nacija bude nesvesni zlikovac? Ovo pitanje je od presudnog značaja. Njega sam, na različitim nivoima već razmatrao. Dozvolite mi da se sada vratim na pitanje narcizma i lenjosti i razmotrim ih na ovom najširem nivou.

Izraz »nesvesni zlikovac« naročito je prikladan zbog toga što uzrok našeg »zlikovstva« leži u našoj nesvesnosti. Postali smo zlikovci upravo zbog toga što nismo razmišljali. Reč »svest« u ovom slučaju znači znanje. Mi smo bili zlikovci iz neznanja. Isto kao što je ono što se dogodilo u Milaju bilo zataškano čitavih godinu dana, uglavnom zbog toga što pripadnici Udarne grupe Barker nisu

⁷⁵ Britaniji je, na završetku drugog svetskog rata, dogovorom na Jalti, palo u udeo da sprovede »razoružavanje i repatrijaciju Japanaca kao i da ponovo uspostavi red« u Južnoj Indokini. Ona je odlučila da taj zadatak interpretira tako što će ponovo uspostaviti kolonijalni režim Francuske (uprkos činjenici da se radilo o režimu Višija koji je saradivao sa japanskim okupatorima). Britanske trupe su našle da su Japanci već bili razoružani, a Vijetnam ujedinjen pod kontrolom Vijetnama. Onda su počeli Japance da naoružavaju da bi ojačali sopstvene trupe i silom oteli kontrolu nad Sajgonom od Ho Si Minovih snaga. Tu su ostali kao okupatori sve dok tri meseca kasnije nisu počele da pristizu francuske trupe. Pošto su Saj gon predali Francuzima, Britanci su se povukli. Počeo je rat između Francuske i Indokine.

znali da su počinili nešto radikalno pogrešno, tako je i Amerika vodila rat jer nije znala da je ono što je radila bilo podlo.

Imao sam običaj da pitam trupe koje su bile na putu za borbe u Vijetnamu šta znaju o tom ratu i njegovom odnosu prema vijetnamskoj historiji. Dobrovoljci nisu znali ništa. Devedeset odsto nižih oficira nisu znali ništa. Ono malo što su znali viši oficiri i nekolicina nižih bilo je uglavnom ono što su ih naučili u vrlo pristrasnim programima njihovih vojnih škola. Bio sam zgranut. Najmanje devedeset pet procenata ljudi koji su odlazili da rizikuju svoje živote nisu imali nikakvu predstavu o ratu u koji su išli. Razgovarao sam, takođe, i sa Odsekom za naoružanje građanstva, koji je izdavao ratne direktive i otkrio slično, skandalozno nepoznavanje vijetnamske historije. U stvari, mi kao nacija, nismo znali čak ni zbog čega ratujemo.

Kako je to bilo moguće? Kako je mogao jedan ceo narod da ode u rat, a da ne zna zbog čega? Odgovor je jednostavan. Kao narod, mi smo bili suviše lenj i da nešto naučimo i suviše arogantni da i pomislimo da imamo šta da naučimo. Smatrali smo da sve mora biti upravo onako kako se nama čini i da nema nikakve potrebe za daljim proučavanjem situacije. Takođe smo smatrali i da je svaki naš čin na mestu i da nema o čemu da se razmišlja. Toliko smo grešili zbog toga što nam nikada ozbiljno nije padalo na pamet da, možda, nismo u pravu. Sa našom lenjošću i narcizmom, koji su jedan drugog pothranjivali, mi smo umarširali u Vijetnam da vijetnamskom narodu nametnemo svoju volju kroz krvoproliće, a da gotovo uopšte nismo imali pojma o tome šta, u stvari, radimo. Tek kada smo mi — najmoćnija nacija na planeti — pretrpeli poraz od strane Vijetnamaca, povećao se broj onih među nama koji su se potrudili da saznaju nešto o onome što smo učinili.

I tako je naša »hrišćanska« nacija postala nacija zlikovaca. Tako je bilo i sa drugim nacijama u prošlosti i tako će biti sa drugim nacijama — uključujući ponovo i našu — u budućnosti. Kao nacija i rasa, nećemo biti imu-

ni na rat sve do vremena kada budemo napravili progres ka oslobađanju naše ljudske prirode od dvojnih praotaca zla: lenjosti i narcizma.

SPREČAVANJE GRUPNOG ZLA

Kao primer grupnog zla, Milaj ne predstavlja ni »slučajnost« koja se ne može objasniti, ni skretanje koje se nije moglo predvideti. On se dogodio u kontekstu rata koji je sam po sebi zao kontekst. Zverstva je počinila strana agresora, koja je samim tim što je bila agresor, već pala u zlo. Zlo male grupe — Udarne grupe Barker — očigledno je bilo odraz zla celokupnog vojnog prisustva Amerike u Vijetnamu. A našim vojnim prisustvom u Vijetnamu upravljala je lukava, narcisoidna vlada koja je izgubila dostojanstvo i koju je izabrala naša nacija, duboko zapala u tromost i aroganciju. Masakr kao što je bio Milaj samo je čekao da se dogodi.

Setimo se da smo Milaj razmatrali kao *primer* grupnog zla. Grupno zlo nije samo nešto što se dogodilo jednog jutra 1968. g. na drugom kraju sveta. Ono se još uvek događa na svim stranama zemaljske kugle. Ono se događa i danas. Kao i zlo pojedinca, i grupno zlo je vrlo česta pojava. U stvari, mnogo češća — toliko, da je skoro postala normalna.

Mi živimo u doba institucije. Pre jednog veka većina Amerikanaca je samu sebe zapošljavala. Danas svi, osim jednog malog broja, provedu svoj radni staž u službi sve većih organizacija.

Ovu diskusiju sam počeo zapažanjem da u grupama dolazi do difuzije odgovornosti i to do tolike mere da u velikim grupama ona gotovo prestaje da postoji. Zamislite neku veliku korporaciju. Čak i predsednik ili predsedavajući saveta će reći: »Možda ono što radim ne deluje baš sasvim etički, ali na kraju krajeva nisu u pitanju moji lični interesi. Ja, znate, moram da mislim na potrebe deoničara. U njihovom je interesu da se povodim za onim što će doneti profit.« I ko onda određuje

ponašanje korporacije? Zajednički fond na drugom kraju nacije? Koji zajednički fond? Koje zastupništvo? Koja banka?

I tako, postajući sve veće i veće, naše institucije postaju potpuno bezlične. Bezdušne. A šta se događa tamo gde nema duše? Da li se jednostavno stvara vakuum? Ili se, možda, satana useljava tamo gde je nekada živela duša? Ne znam. Ali mislim da su antiratne aktivnosti i braća Berigan u pravu kada kažu da je zadatak koji je pred nama ništa manje nego metaforički egzorcizam svih institucija. Ne postoji reč koja bi adekvatno opisala koliko je preko potrebno obaviti ovaj zadatak.

Vojnoindustrijski kompleks koji je odigrao tako veliku ulogu u Vijetnamu i nastavlja da bude primarni kreator u grotesknoj trci za naoružanjem ne podleže ničemu osim motivu profit[^]. A to znači da ne podleže ničemu. Sledi isključivo sopstvene interese. Ja nisam neprijatelj kapitalizma kao takvog. Ja verujem da je moguće da motiv profita može da ispunjava svoju funkciju a da istovremeno bude podređen višim vrednostima istine i ljubavi. Teško, ali moguće. Ako ne uspemo nekako da uspostavimo ovu podređenost i »hristijanizujemo« naš kapitalizam, onda smo kao kapitalističko društvo osuđeni na propast. Totalni neuspeh u podređivanju nečemu višem od sebe uvek donosi zlo grupi, instituciji ili društvu isto kao i pojedincu. Ako se kroz tu podređenost ne izlečimo, sile zla i smrti će odneti konačnu pobjedu i mi ćemo jedni druge pojesti u sopstvenom zlu.

Iako nije sprovedena istraga koja bi uspostavila potpuno naučnu osnovu za sprečavanje grupnog zla, mislim da, zahvaljujući proučavanju Milaja i nekih sličnih fenomena, mi već znamo u kom pravcu bi trebalo okrenuti preventivne snage. Naše proučavanje Milaja otkrilo je postojanje strahovite intelektualne lenjosti i patološkog narcizma na svim nivoima. Zadatak preventive protiv grupnog zla — uključujući i sam rat — očigledno je zadatak odstranjivanja, ili bar u značajnijoj meri suzbijanja lenjosti i narcizma.

Ali kako to da postignemo? Iako pored postojanja fenomena kao što su grupni identitet, grupni narcizam i grupni duh, ne postoji način da se na njih izvrši bilo kakav uticaj osim uticanjem na pojedine članove grupe. Obično, kada hoćemo da izvršimo uticaj na neku grupu, mi to činimo najefikasnijim mogućim sredstvom: uticanjem na individualne grupne vođe. Ako nam je put do vođa blokiran, moramo da se okrenemo najnižim članovima grupe i pokušamo da dobijemo podršku iz korena. U oba slučaja, obraćamo se pojedincu. Jer »grupni um« je na kraju krajeva sačinjen od pojedinaca koji sačinjavaju grupu. Kao što za rezultate u predsedničkim izborima jedan jedini glas može da bude presudan, tako i ceo tok istorije može da zavisi od izmene stava jednog jedinog, možda čak i skromnog pojedinca. Ovo je poznato onima koji su uistinu religiozni. Upravo iz ovog razloga nijedna ljudska aktivnost se ne može smatrati važnijom od spašavanja svake ljudske duše. Zbog toga je svaki pojedinac svet. Jer u usamljenom umu i duši pojedinca se vodi rat između dobra i zla i tu će, na kraju, biti dobijen ili izgubljen.

Prema tome, pokušaj preventive grupnog zla — u koje spada i rat — treba usmeravati ka pojedincu. To je, naravno, proces obrazovanja. A obrazovanje se najlakše može sprovoditi u postojećim tradicionalnim okvirima naših škola. Ova knjiga je napisana u nadi da će jednoga dana i u našim svetovnim školama, kao i u religioznim, svoj deci biti pružena mogućnost da budu sa velikom pažnjom poučavana o prirodi zla i principima njegovog sprečavanja.

Nedavno sam na nekoj večeri čuo kako jedan od gostiju, opisujući poznatog filmskog radnika, kaže: »On je ostavio pečat u istoriji.« Sasvim spontano, ja sam primetio: »Svako od nas ostavi pečat u istoriji.« Društvo me je pogledalo kao da je ono što sam rekao bilo ne samo neumesno već i pomalo nepristojno. Da li ćemo u istoriji ostaviti pečat u ime dobra ili zla, naravno, stvar je ličnog izbora svakog pojedinca. Jedan od zgodnih načina da se naučimo svojoj potencijalnoj odgovornosti za grupno zlo

i istoriji, odigrava se u nekim crkvama na Veliki petak, gde, oživljavajući stradanje Hrista po švStpm Marku, kongregacija igra ulogu gomile i viče: »RaspUi ga!«

Sanjam da jednoga dana decu učimo da su lenj ost i narcizam u samom korenu ljudskog zla i zbog čega je to tako. Učićemo decu da je svaki čovek individua od svete važnosti. Ona će doći do saznanja da kod pojedinaca u grupi postoji prirodna težnja da svoje etičko rasuđivanje prepuste vođi grupe i da se toj težnji treba suprotstavljati. I najzad, deca će videti i da je dužnost svakog pojedinca da sebe neprestano proverava i da, ako u tim proveravanjima naiđe na lenj ost ili narcizam, od njih treba da se pročisti. To će činiti u saznanju da je takvo lično pročišćavanje potrebno ne samo za spasenje njihovih individualnih duša, već i za spas njihovog sveta.

OPASNOST I NADA

OPASNOSTI PSIHLOGIJE ZLA

Postoje brojni razlozi iz kojih do sada nismo razvili psihologiju zla. Psihologija je vrlo mlada nauka i ne može se očekivati da u svom kratkom veku sve postigne. Osim toga, psihologija deli naučne tradicije ostalih nauka, kao što su poštovanje pravila o mišljenju oslobođenom od vrednovanja i nepoverenje prema religijskim konceptima, kakav je onaj o zlu. I najzad, i samo svetovno društvo je tek nedavno počelo da poklanja ozbiljniju pažnju društvenim manifestacijama zla. Posedovanje robova je ukinuto tek u prošlom veku. Zlostavljanje dece se primalo zdravo za gotovo sve do današnje generacije.

Ali možda je najvažniji razlog zbog koga do sada nismo naučno ispitali fenomen zla — naš strah od posledica. Za to, zaista, imamo razloga. Razvitak psihologije zla u sebi nosi istinske opasnosti. Ova knjiga je napisana pod pretpostavkom da su od ovih opasnosti još veće one koje nam prete ako psihologiju zla *ne budemo* razvili. Ipak, svako ko teži da učestvuje u poduhvatu koji će fenomen zla podvrgnuti naučnome ispitivanju treba da počne od ozbiljnog razmatranja činjenice da već i taj poduhvat, sam po sebi, potencijalno može da izazove zlo.

Opasnost moralnog prešućivanja

Već je ranije bilo istaknuto da je za zle ljude karakteristično da druge smatraju zlim. Pošto su nesposobni da priznaju sopstvenu nesavršenost, oni svoje propuste objašnjavaju tako što okrivljuju druge. Ako treba, spremni su druge ljude čak i da uništavaju u ime ispravnosti. Koliko smo samo ovakvih primera videli kroz istoriju: mučeničke smrti svetaca, inkvizicija, stradanje Jevreja, Milaj! Ima ih dovoljno da nas uvere da, kad god **0** nekome donesemo sud da je zaog, postoji mogućnost da time sami izvršavamo zlo delo. Čak i ateisti i agnosticici veruju u Hristove reči: »Ne sudi da ti se ne bi sudilo.«⁷⁶*

Zlo je moralni sud. Ja predlažem da postane takođe i naučni sud. Ali stvaranje naučnog suda neće ga ukloniti iz moralne sfere. Sama reč, zlo, pežorativna je. Ako nekoga nazovemo zlim samo na osnovu sopstvenog mišljenja ili na osnovu standardizovanih psiholoških testova, u oba slučaja mu izričemo moralnu presudu. Zar ne bi bilo bolje da se ne upuštamo ni u jedno, ni u drugo? Moralno presuđivanje je samo po sebi dovoljno opasno. Kako se usuđujemo da, u svetlosti Isusove opomene, mešajno ova dva suda?

Međutim, ako stvar malo поближе razmotrimo, videćemo da je nemoguće i čak samo po sebi i zlo, apsolutno se uzdržavati od moralnog presuđivanja. Stav: »ja sam u redu, ti si u redu« možda ima mesta u olakšavanju naših društvenih odnosa, ali samo u ograničenim okvirima. Je li Hitler bio u redu? Poručnik Keli? Džim Džouns? Jesu li medicinski eksperimenti nad Jevrejima u koncentracionim logorima bili u redu? I eksperimenti LSD koje je izvodila CIA?

Hajde da pogledamo i svakodnevno život. Ako želim nekoga da zaposlim, da li treba da uzmem prvu osobu koja se prijavi ili treba da intervjuišem nekoliko kandidata i donesem sud o njima? Kakav bih otac bio, kada bih, ako otkrijem da moj sin laže, krade ili vara,

⁷⁶ Jev. po Mateju 7:1.

propustio da ga iskritikujem? Sta da kažem prijatelju koji se sprema na samoubistvo ili pacijentu koji prodaje heroin? »Vi ste u redu«? Postoji nešto kao preterana simpatija, preterana tolerancija i preterano dopuštanje.

U stvari, mi ne možemo da vodimo pristojan život a da ne donosimo opšte, a naročito moralne sudove. Moji pacijenti mi plaćaju za ono što se pretpostavlja da je moj ispravan sud o njima. Kada je meni potrebna zakonska pomoć, ja sam zainteresovan za kvalitet suda koji će doneti moj advokat. Da li ćemo potrošiti pet hiljada dolara na godišnji odmor ili ćemo ih uložiti u štednju za školovanje svoje dece? Da li da utajim porez ili ne? Vi i ja svakog svog dana moramo da donosimo ovakve odluke koje su, u stvari, sudovi i od njih, najveći broj ima moralne tonove. Mi ne možemo da izbegnemo donošenje sudova.

Rečenicu »Ne sudi da ti se ne bi sudilo« obično citiraju izvan konteksta. H ris tova opomena nije značila da nikada ni o kome ne treba da sudimo. Jer je u sledeća četiri stiha nastavio da sebi treba da sudimo *pre* nego drugima — ne da uopšte ne treba da sudimo. »Lice-mjere«, rekao je, »prvo izvadi brvna iz oka svoga, pa ćeš *onda* vidjeti izvaditi trun iz oka brata svoga.«⁷⁷ Uviđajući potencijalno zlo u moralnom presuđivanju, on nas poučava ne da izbegavamo da stvaramo sudove, već da se pre svakog od njih sami očistimo. A to je ono što zli ljudi nisu u stanju. Oni izbegavaju samokritiku.

Ne smemo zaboravljati ni cilj radi koga donosimo moralne sudove. Ako je cilj izlečenje, onda je dobro. Ako je cilj pothranjivanje našeg samopouzdanja, našeg ponosa, onda nije. »Ja sam ovakav po milosti Božjoj«, treba uvek da nam bude u mislima kada donosimo sud o zlu drugih ljudi.

Mislim da naučno ispitivanje ljudskog zla potvrđuje ovu refleksiju. Razmotrite samo neka od pitanja koja postavlja ova knjiga: mogućnost genetske kauzalnosti

⁷⁷ Jev. po Mateju 7 : 5.

ili predispozicije; dokaz važnosti uloge roditelja koji ne vole svoju đ<scu i izražene patnje u detinjstvu; misterioznu prirodu ljudske dobrote. Sto se više udubljujemo u ovaj predmet, otkrivamo sve manje razloga za lični ponos.

Po nekim intrpretacijama, istinsko značenje refleksije »Ja sam ovakav po milosti Božjoj« daje razloga za fatalizam. Ako je već Bog taj koji odlučuje koga će da spase, a koga neće, i kako je stepen do koga nam je moguće sami sebe da spasemo vrlo nejasan, zašto se uopšte upuštati? Ali fatalizam je baš to: fatalan. Treba da dignemo ruke i umremo. Bez obzira što možda nikada nećemo spoznati pravo značenje ljudskog postojanja — uključujući i pitanje zbog čega su neki ljudi dobri a drugi zli — još uvek smo odgovorni da živimo kako najbolje uraemo. A to znači i da nastavimo da stvaramo moralne sudove koji životu daju neophodnu podršku.* I dozvoljeno nam je da sami izaberemo da li ćemo živeti u stanju većeg ili manjeg neznanja.

Prema tome, nije pitanje da li treba da sudimo: to moramo. Pitanje je kako da sudimo mudro. Naši veliki duhovni vođi dali su nam osnovna uputstva. Ali pošto na kraju treba da donesemo moralni sud, ima smisla da nastavimo u pravcu produbljiivanja naše mudrosti kroz primenu naučnih metoda razotkrivanja zla tamo gde treba — ako ne zaboravimo da se pridržavamo osnovnih uputstava.

Opasnost od skrivanja moralnog presuđivanja iza naučnog autoriteta

Ovo je glavna zamka. Zamka je zbog toga što nau-ci pripisujemo mnogo više autoriteta nego što zaslu-žuje. Ovo radimo iz dva razloga. Jedan je da je među nama malo onih koji razumeju ograničenost nauke. Dru-gi je da smo inače suviše zavisni od autoriteta.

Kada su nam deca bila bebe, imali smo sreće da upoznamo najboljeg među pedijatrima, blagorodnog, ve-

oma posvećenog čoveka i velikog eruditu. Kada smo ga posetili, mesec dana po rođenju našeg prvog deteta, preporučio nam je da manje-više odmah počnemo da mu dajemo čvrstu hranu jer je potreban dodatak majčinom mleku. Godinu dana kasnije, kada smo ga posetili mesec dana po rođenju naše druge kćerke, rekao nam je da što kasnije počnemo da joj dajemo čvrstu hranu da bi što duže provela na majčinom mleku koje u sebi sadrži neverovatne količine hranljivih sastojaka. Stanje »nauke« se promenilo! U vreme kada sam studirao medicinu učili su nas da je za lečenje divertikuloze najvažnije preporučiti dijetu u kojoj ima malih količina krmnog bilja. Današnji studenti medicine uče da je najvažnije u dijetu uključiti što veće količine krmnog bilja.

Ovakva iskustva su me naučila da je ono što paradira kao naučna činjenica često samo ono što u tom trenutku smatraju neki naučnici. Mi smo navikli da smatramo nauku istinom, sa velikim I. A ono što naučno znanje, u stvari, jeste, to je najbolja pretpostavka o istini u okviru suda koji je u datom trenutku donela većina u grupi naučnika koji rade na nekom specijalizovanom polju. Istina nije nešto što možemo da po • sedujemo; ona je cilj ka kome, nadam se, težimo.

Ono što je ovde zabrinjavajuće jeste mogućnost da naučnici posebno psiholozi — mogu da počnu javno da proglašavaju neke ljude ili događaje zlim. Mi, naučnici, na žalost, nismo imuni mnogo više od svih drugih na prebrzo donošenje neprikladnih zaključaka. Mnogo je psihijataru koji su Beri Goldvotera 1964. g. označili kao »psihološki nepodesnog« da bude predsednik iako ga nikada nisu čak ni upoznali. U SSSR-u psihijatri sistematski zloupotrebljavaju svoju profesiju time što političke disedente obeležavaju kao »mentalno obolele« i time služe interesima države, a ne istine i lečenja.

Ono što problem čini još većim je to što javnost baš voli da bude vođena izjavama naučnika. Kao što smo ranije već izneli u diskusiji na temu grupnog zla, većina ljudi više voli da bude vođena nego da vodi. Sasvim smo zadovoljni i čak i volimo da autoriteti misle

umesto nas. Kod nas postoji izražena tendencija da naučnike posmatramo kao »mudre kraljeve« i da njima prepuštamo da nas vode kroz intelektualne lavirinte, a om često ni sami nisu ništa manje izgubljeni nego mi.

U svojoj intelektualnoj lenjosti mi zaboravljamo da je naučna misao skoro isto toliko pomodna koliko je i naš ukus. Kako je svako tekuće mišljenje naučnog eslablišmana samo najnovija ali ne i poslednja reč, mi smo odgovorni da iz razloga kako lične tako i javne bezbednosti budemo skeptični prema naučnim proglašavanjima. Drugim recima, ne smemo se odricati prava na svoje individualno vodstvo. Ma koliko to od nas zahtevalo, treba svi da pokušamo da budemo naučnici bar u onoj meri koja je potrebna da bismo doneli sopstveni sud na temu dobra i zla. I mada je pitanje dobra i zla suviše važno da ne bude uključeno u naučno istraživanje, ono je takođe i suviše važno da bi se potpuno prepustilo naučnicima.

Srećom, u našoj kulturi naučnici vole da se međusobno raspravljaju. Uzdrhtim od pomisli da bi moglo da postoji »naučno« jevanđelje o prirodi dobra i zla o kome ne bi moglo da se polemíše. Ovde sam »naučno« stavio pod znake navoda jer polemika je kamen temeljac istinske nauke, a nauka bez debate i obilja skepse uopšte i nije nauka. Naša najbolja zaštita od zloupotrebe koncepta zla u nauci je da osiguramo da nauka ostane naučna i zasnovana na principima demokratske kulture u kojoj se podstiče otvorena polemika.

Opasnost od zloupotrebe nauke

Najgori primeri zloupotrebe nauke mogu se pripisati ne onim naučnicima koji oglašavaju svoja lična mišljenja prerušena u naučne istine, već javnosti — industriji, vladi i neinformisanim pojedincima — koji naučna otkrića koriste u sumnjive svrhe, lako su atomsku bombu pronašli naučnici, političari su doneli odluku da se ona napravi, a vojska da se upotrebi. Ovo ne znači da naučnici ne podležu nikakvoj odgovornosti za na-

čin na koji se njihovi pronalasci stavljaju u upotrebu. Ali znači da oni nemaju kontrolu nad situacijom. Kada se neko naučno otkriće jednom objavi (a to uglavnom mora, jer nauka zavisi od objavljivanja njenih otkrića kao i od slobodne razmene informacija), ono postaje deo društvene svojine. Naučna otkrića svako može da koristi i naučnici u tome nemaju ništa veća prava nego bilo koja drugo grupa.

Javnost već uveliko i na različite načine zloupotreb-
ljava materiju naučnog znanja psihologije. Njeno korišćenje — kao i do kog stepena je treba koristiti — u pravosuđu je diskutabilno i u našoj zemlji, a u SSSR-u i da ne govorimo. I pored toga što su psiho-testovi često od velike vrednosti za učitelje, oni često sasvim pogrešno klasifikuju pojedinu decu. Slični testovi se koriste i u odabiranju kandidata za posao ili više obrazovanje zbog čega mnogi ljudi nepravedno gube priliku za dalje obrazovanje ili zaposlenje. Na partijama koktela možete čuti muškarce i žene kako se razbacuju izrazima kao što su »zavist zbog penisa«, »strah od kastracije« i čak »narcizam«, a da imaju vrlo malo pojma o onome o čemu govore i bez mnogo razmišljanja o mogućim posledicama njihovog čavrljanja.

Zbog toga pomalo zastrašuje zamišljanje scenarija onoga što bi se događalo kada bi se javnost dokopala naučnih informacija na temu zla. Zamislite, na primer, da postoji psihološki test koji može da identifikuje zle osobe. Mnogi bi hteli da ga koriste u neakademске svrhe: školama bi mogao da pomogne da odluče koga da ne prime na upis, sudovima da ustanove ko je kriv a ko nevin, advokati bi mogli da ga koriste u brakorazvodnim parnicama za borbu oko toga kome će pripasti deca, i tako dalje. Zamislite, takođe, i kako bi ljudi u svakodnevnom životu tražili znake i simptome zla u svojoj tašti, poslodavcu, nekom protivniku i kako bi olako takvim žigosanjem prljali svoje protivnike bilo javno bilo neformalno.

Međutim i pored toga što bi zaista bilo nemoguće zadržati informacije o zlu pred okom javnosti, stvar ni-

je onako mračna kako se na prvi pogled čini. Psihijatrijska informacija o pojedincima se može držati u poverljivosti. Formalna dijagnoza zla koju bi doitali psiholozi i psihijatri mogla bi da ima ograničenu, striktno kontrolisanu namenu za naučno istraživanje. A što se tiče činjenice da javnost često zloupotrebljava opšte psihološke informacije, ni to ne mora da znači da nam nanosi neku veliku štetu uzimajući u ob-ir o kakvim se informacijama radi. U stvari, ja čvrsto verujem da sve veća psihološka upućenost naše javnosti u toku poslednjih nekoliko decenija predstavlja dramatičan korak napred u moralnom i intelektualnom smislu.⁷⁸ I mada ima ljudi koji vole bez veze da brbljaju unaokolo o Frojdu, činjenica da su mnogi zaista došli do otkrića realnog postojanja svoje podsvesti (i počinju čak i da primaju na sebe odgovornost za nju) može da bude seme našeg spasenja. Naša skorojevička zainteresovanost za postojanje i izvor naših predrasuda, prikrivenih neprijateljstava, iracionalnih strahova, mrtvih tačaka u percepciji, mentalnih koloseka i otpora prema odrastanju — početak je jednog evolutivnog skoka.

I najzad, sve veće obrazovanje javnosti u oblasti psihologije zla i samo će poslužiti kao sredstvo za preventivu protiv zloupotrebe te psihologije. Iako nam je potrebno istraživanje da bismo o zlu više znali, mi već sada znamo neke stvari sa sigurnošću. Jedna od njih koje su nam sada poznate je tendencija zlih ljudi da svoje zlo projektu ju na druge. Pošto nisu sposobni ili voljni da se suoče sa sopstvenom grešnošću, oni tu grešnost moraju da opravdaju nedostacima koje vide u drugima. Kada budemo razvili psihologiju zla, ova činjenica — inače dobro poznata učenim ljudima — biće objavljena na sva zvona. Postaće nam lakše umesto teže da prozremo one koji se bacaju kamenjem na druge.

⁷⁸ Ima ih koji se, kao na primer, Martin N. Gross u *Psihološkom društvu* (Random House 1978) žale na trenutnu psihološku orijentisanost društva, ali, i ako su elokventni u svojim napadima, oni previđaju dobre strane. Njihova predstava nije dovoljno široka a njihov stav dovoljno balansirani.

Kako se naučno interesovanje za fenomen zla bude prečišćavalo i dovezalo, javnost i naši pogledi na taj fenomen će postajati sve misleniji.

Opasnost za naučnika i terapeuta

Do sada smo govorili o načinima na koje bi rad naučnika na temu zla mogao da ugrozi našu javnost. Ali šta se dešava sa samim naučnicima? Zar njihova istraživanja na ovom polju ne mogu i njih same da izlože opasnosti? Ja mislim da mogu.

Najosnovniji istraživač zla će uvek biti terapeut. Nijedan metod za posmatranje i ispitivanje jezgra ličnosti, po dubini i pronicljivosti, ne može ni da priđe psihoanalizi. Nema načina da bilo ko proдре u prerušenost zlih ljudi osim onih koji se pojavljuju u ulozi izlečitelja — onih koji su u interesu lečenja spremni da se kao psihoterapeuti uhvate u koštac sa zloćudnom ličnošću ili kao egzorcist; bore sa demonom koji se krije iza pretvaranja. Borba sa zlom, prsa u prsa, biće izvor naših najosnovnijih podataka o njegovoj prirodi.

Neka dela iz literature o egzorcizmu ističu opasnost kojoj je u toku borbe izložen egzorcist. Pri tom se obično misli na fizičku opasnost jer je konkretna i o njoj je lako govoriti. Ali meni se čini da je od opasnosti po njegov život ili fizičku deformaciju još veća ona koju nosi rizik da mu duša bude oštećena ili zagađena. Mislim da se psihoterapeut koji se istinski upusti u rad sa nekom zlom osobom u neku ruku izlaže sličnom riziku. O tome ne znamo baš mnogo zbog toga što se zli ljudi vrlo retko podvrgavaju psihoterapiji. Ali, ako ova knjiga uspe da podstakne interesovanje psihijataru za fenomen zla, biće sve više terapeuta koji će biti voljni da eksperimentišu sa mogućim načinima lečenja. Njima savetujem da budu pažljivi. Biće u situacijama u kojima mogu da budu vrlo ugroženi. Mislim da mladi terapeuti, koji još uče kako se treba boriti sa običnijim otporima i kontratransferima, ne treba da se

prihvataju takvog eksperimentisanja. U to ne bi trebalo da se upuštaju ni oni koji još nisu izvadili brvno iz svoga oka, jer su terapeuti slabih duša najranjiviji.

Opasnost postoji ne samo za terapeute, egzorciste i lekare, već i za svakoga ko je preokupiran temom zla. Uvek postoji rizik od kontaminacije na ovaj ili onaj način. Sto se više približimo zlu, veće su šanse da ćemo i sami postati zli. Svima naučnicima — čak i onima čiji je rad ograničen na biblioteku ili sterilnu laboratoriju — ozbiljno savetujem da svoje istraživanje počnu čitanjem knjige *Đavoli iz Ludona* od Oldosa Hakslija (iz koje sledi citat).⁷⁹ Sve dok razvijanjem psihologije zla ne steknemo više znanja, nećemo naći bolji rad napisan na temu zle kontaminacije od ove istorijske analize tih zlokobnih događaja u francuskom gradu sedamnaestog veka. Neka se istraživač ili terapeut seti:

Efekat koji prati konstantnu i intenzivnu koncentraciju na zlo uvek je katastrofalan. Oni koji kreću u krstaški pohod ne *za* Boga u sebi, već *protiv* đavola u drugima, nikada neće učiniti svet boljim, već će ga ostaviti onakvim kakav je bio, a ponekad čak i vidno gorim nego što je bio pre nego što su započeli pohod. Ako uglavnom razmišljamo o zlu, mi, bez obzira koliko odlične bile naše namere, stvaramo uslove da se zlo manifestuje (s. 192).

Ne postoji čovek koji može da koncentriše svoju pažnju na zlo, ili možda čak i samo na ideju zla, a da to na njega samog nema efekta. Biti više *protiv* đavola nego *za* Boga neverovatno je opasno. Svaki krstaš je u opasnosti da poludi. Njega proganja zloba koju pripisuje svojim neprijateljima; ona na neki način postaje deo njega samog (s. 260).

⁷⁹ Harper & Row, 1952.

I najzad, još jedna stvar u vezi sa naučnim istraživanjem ljudskog zla koja bi mogla da nas zabrinjava jeste opasnost kojoj može da bude izložena sama nauka. Naučna tradicija slobode od vrednovanja našla bi se pod velikom pretnjom. Ako ovu tradiciju smatramo osnovom nauke, zar »nauka« zla — koja je, kao što znamo, zasnovana na apriornim sudovima — neće potkopati sam temelj nauke kakvu sada znamo?

Ali, možda ovaj temelj nauke i treba da se menja. Osim u veoma retkim slučajevima, naučno istraživanje se više ne odigrava u jednostavnoj laboratoriji i ne obavlja ga samotni, nezavisni naučnik koji za istinom traga radi nje same. U današnje vreme naučno istraživanje uglavnom finansiraju vlada ili industrija u obliku grupnih poduhvata i po planu rukovodilaca. Tehnologija koja je potrebna za savremeno istraživanje postala je toliko komplikovana da može biti i opasna. U stvari, savremena nauka je postala toliko nerazdvojivo isprepletena sa velikim biznisom i velikom vladom da »čista« nauka više i ne postoji. A ono što izgleda da je krajnji produkt nauke koja je potpuno odvojena od religijskog uvida i istina, to je strejndželajansko ludilo trke za naoružanjem, isto kao što je krajnji produkt religije koja ne podleže naučnoj podozrivosti i samospitivanju — raspućinsko ludilo Džounstauna.

, Postoje zaista opravdani razlozi za sumnju da tradicionalna nauka oslobođena od vrednovanja više ne zadovoljava potrebe čovečanstva — za sumnju da nauka više ne može ili ne treba da ignoriše pitanje vrednovanja. Najočiglednije od tih vrednovanja se odnosi na pojam zla. Dok smo živeli u neprestanoj opasnosti od divljih životinja, poplava, suša, gladi i infektivnih bolesti, naše održanje je zavisilo od toga u kolikoj meri je naša rasa mogla da kontroliše ove ogromne spoljašnje sile. Nismo imali ni mnogo vremena, a ni potrebe za nekom introspekcijom. Ali pošto smo te spoljašnje opasnosti suzbili našom naukom (tradicionalno slobod-

nom od vrednosti) i tehnologijom (koja je iz nje proizašla), pojavile su se unutarnje opasnosti i to s proporcionalnom brzinom. Glavna opasnost za naše samoodržanje više nije priroda spolja, već naša sopstvena ljudska priroda, iznutra. Ono što svet stavlja u veliku opasnost su naša nebriga, naša neprijateljstva, naša sebičnost, naš ponos i naše samovoljno neznanje. I ako sada ne budemo u stanju da suzbijemo i preobrazimo potencijal za zlo u ljudskoj duši, bićemo izgubljeni. A kako ćemo to uspeti ako nismo voljni da se pozabavimo sopstvenim zlom sa istom onakvom temeljitošću i nepristrasnom razboritošću kojom inače posmatramo spoljašnji svet?

Opasnosti kojima je protkan razvitak psihologije zla su veoma realne. One nikako nisu za potcenjivanje. Stvaranje moralnih sudova, mešanje mišljenja sa naučnim činjenicama, zloupotreba naučnih informacija od strane zlobnih i neupućenih ljudi i rizici koje donose bliski kontakti sa zlom — nisu samo teoretske opasne zamke. U toku procesa razvitka psihologije zla neki će u njih upasti. Bez obzira što je, na načine koji su ranije opisani, u priličnoj meri moguće izbeći ove zamke, nimalo ne sumnjam da će žrtava ipak biti. Ali u svetu konglomerata i neutronske bombe, stradanja Jevreja i Milaja, put izgleda Čist. Opasnosti koje može da donese razvijanje psihologije zla po svojoj veličini ne mogu ni prići onoj koja nam preči ako ljudsko zlo ne podvrgnemo napornoj i koordiniranoj naučnoj istrazi. I, ma koliko bile potencijalne opasnosti koje psihologija zla može da donese, još su veće one koje nam preče zbog toga što tu psihologiju nemamo.

METODOLOGIJA LJUBAVI

Zlo je ružno.

Do sada smo se, sasvim ispravno, koncentrisali na njegove opasnosti i destruktivnost. Ali postoji još jedan

aspekt njegove rugobe koji treba pomenuti. To je, sitna, jevtina, neukusna dosadnost.

»Umišljeno zlo je romantično i raznovrsno«, piše Simon Veil u svom eseju *Kriterijumi mudrosti*; »pravo zlo je turobno, monotono, jalovo i dosadno.« Nije čudo što ga je C. S. Luis, kada je opisivao pakao, uporedio sa sivim, dosadnim gradom u britanskom Midlandsu.⁸⁰ Moja najnovija vizija pakla dobila je novu sliku posle nedavne posete Las Vegasu; beskrajni emporijum mašina za kockanje, potpuno izdvojen iz raznolikosti dana i noći, monotono bučan zbog neprestane galame koju stvaraju zvuči kada mašine ogłase nečiji besmisleni dobitak, zakrčen ljudima beživotnih očiju koji grčevito ali sistematski cimaju poluge mašina i to će činiti za sva vremena. Zaista, sav neukusni sjaj Las Vegasa samo je varka, smišljena da priкри je njegovu užasnu turobnost.

Covek koji ima sreće da doživi da upozna nekog sveca, upoznao je nekog apsolutno jedinstvenog. Iako njihove vizije mogu da budu vrlo slične, ličnosti svetaca se međusobno veoma razlikuju. Ovo je zbog toga što su sveci ljudi koji su u potpunosti postali sopstveno biće. Bog svaku dušu stvori različitom od ostalih, tako, kada se sve blato sa nje konačno spere, njegova svetlost će kroz svaku od njih zablistati u divnoj, koloritnoj, totalno novoj formi. Kits je ovaj svet opisao kao »dolinu gde se duše stvaraju« i, znali to oni ili ne, kada svojim pacijentima pomažu da se očiste od blata, psihoterapeuti učestvuju u činu stvaranja svetaca. Psihoterapeuti, naravno, znaju da je njihov osnovni zadatak da svoje pacijente oslobađaju da bi postali sopstvena bića.

Na suprotnom kraju ljudskog spektruma od svetaca nalaze se oni najmanje slobodni, zli ljudi. Od njih se vidi samo blato. A ono izgleda uvek jednako. U trećem poglavlju dao sam klinički, nosološki opis zle ličnosti. Neverovatno je kako su svi zli ljudi na isti kalup. Ko upozna jednu zlu osobu, u suštini ih je sve upoznao.

» *Veliki razvod* (New York: Macmillan, 1946).

Čak i psihotici, koje obično smatramo najozbiljnije poremećenim, interesantniji su od njih. (U stvari, ima razloga da se smatra da je u nekim slučajevima čak i bolje biti psihotičan nego zao).

I kako je onda moguće da su psihijatri sve do sada propuštali da prepoznaju ovaj očigledan, izdvojen tip? To je zbog toga što su naseli na lažnu predstavu o ispravnosti i poštenju ovih ljudi. Prevarilo ih je ono što Harvi M. Klekli naziva »maskom **normalnosti**«⁸¹, a moj prijatelj, sveštenik, prokomentarisao je da je »zlo bolest nad bolestima«. Uprkos njihovom pretvaranju da su normalni, zli ljudi su najnenormalniji od svih.

Na neverovatno turobno ludilo raznih Adolfa Ajhmana ovoga sveta mislila je Hana Arent kada je govorila o »banalnosti zla«. Tomas Merton to ovako vidi:

Ono što među podacima sa sudskog procesa Ajhmanu najviše uznemiruje je činjenica da ga je psihijatar posle pregleda proglasio *savršeno normalnim*. Pod normalnošću podrazumevamo osećaj za pravednost, humanost, razboritost, sa kapacitetom za ljubav i razume van je drugih ljudi. Na normalne ljude ovoga sveta se oslanjamo da nas sačuvaju od varvarstva, ludila i uništenja. A sada počinjemo da shvatamo da su baš normalni ljudi oni koji su i najopasniji. Ti normalni, društveno prilagođeni, jesu oni koji bez ustručavanja i bez osećanja mučnine šalju dirigovane projekte i pritiskaju dugmad za otvaranje velikih festivala uništenja koje su oni, normalni ljudi, pripremili.⁸

I šta da radimo sa zlim ljudima kad je njihova maskarada normalnosti toliko uspešna i njihova destruktivnost toliko »normalna«? Pre svega, treba da presta-

⁸¹ *Maska normalnosti* 4-to Izdanje (St. Louis: C. V. Mosby,, 1964).

⁸² *Prepadi na neizrecivo* (New Directions Publishing corp., 1964, s. 45—46).

nemo da nasedamo na tu maskaradu i pretvaranje. Ja se nadam da ova knjiga može da nam pomogne u ostvarenju tog cilja.

Ali šta onda? Stara maksima kaže: Poznaj svog neprijatelja. Mi moramo, ne samo da prepoznamo, već i da proučavamo ove jadne, preplašene ljude. I moramo pokušati ili da ih lečimo ili da ih lokalizujemo.

A kako to sprovesti kada znamo koje su glavne opasnosti psihologije zla? Kada znamo da postoji opasnost da u tom procesu i sami budemo zaraženi? Ja mislim da je jedini bezbedan način da se proučava predmet koji smo a priori označili kao negativan — upotreba metodologije pozitivnih vrednosti. Specifično, smatram da zlo možemo bezbedno da proučavamo samo metodom ljubavi.

Jedan dvadesetosmogodišnjak je proveo nekoliko godina kod mene na terapiji radeći na zlu koje mu je u detinjstvu naneo otac. Jedne noći usnio je san koji je označio kao početak prekretnice u procesu svoga lečenja:

Bio je rat. Ja sam bio u uniformi borca. Stajao sam ispred kuće Moristoun — znate, to je ona kuća u kojoj sam proveo najgore godine detinjstva. Moj otac je bio unutra. Imao sam voki-toki i razgovarao sa minobacačkim vodom. Poručniku sam davao koordinate kuće i tražio da je zaspe vatrom. Znao sam da ću, kada počne bombardovanje kuće, verovatno i ja poginuti zajedno sa mojim ocem i to me uopšte nije uzrujavalo. Ali poručnik mi je zadavao muke: »Imamo suviše mnogo takvih zahteva.« Sumnjao je da će njegov vod uspeti sve da postigne. To me je veoma potreslo. Preklinjao sam ga. Čak sam mu obećao i sanduk viskija ako uništi moju kuću. Najzad je pristao. Rekao je da će videti šta može da učini. To me je oraspoložilo. Ali onda je moj otac istrčao iz kuće da razgovara sa mnom. Ne sećam se tačno

šta je rekao, ali znam da je bilo nešto o nekakvim gostima ili posetiocima ili drugim ljudima. Vratio se u kuću. Pogledao sam na put i stvarno, pojavila se neka grupa ljudi koja je išla u pravcu kuće. Nisam ih poznavao. Nisu bili iz naše familije. Samo posetioci. Iznenada sam shvatio da će i oni nastradati kad počne pucnjava. Panično sam pozvao poručnika, ali ovoga puta sam ga molio da ne puca u nas. Rekao sam da sanduk viskija može da zadrži. On je obećao da će zaustaviti vatru i tu sam se probudio sa ogromnim olakšanjem. Znao sam da sam na vreme uspeo da se probijem do poručnika.

Svi smo mi u borbi protiv zla isto kao pacijent u snu. U trenutku usijanje, vrlo lako nam dođe pomisao na jednostavno rešenje — kao na primer, »da sve te ljude jednostavno dignemo u vazduh«. I ako su nam strasti zaista jake, bićemo voljni čak i sami da nastradamo, samo da zlo bude* »izgaženo«. Ali ovde smo pred licem starog problema da cilj ne opravdava sredstvo. Iako je zlo protiv života, ono je samo po sebi oblik života. Ako počnemo *da* ubijamo one koji su zli, i sami ćemo postati zli; postaćemo ubice. Ako problem zla počnemo da rešavamo putem uništavanja, na kraju ćemo uništiti i sami sebe, ako ne fizički, onda duhovno. I sa sobom ćemo verovatno povesti i neke nevine ljude.

Pa šta onda da radimo? Kao i pomenuti pacijent, moramo da počnemo tako što ćemo se odreći jednostavne ideje da se zlo efektivno može pobediti uništenjem. Ali ovo nas ostavlja u nekoj vrsti nihilističkog vakuuma. Da li treba da dignemo ruke od svega — da zaključimo da je problem zla inherentno nerešiv? Ne bih rekao.

To bi zaista bilo besmisleno. Jer upravo u borbi između dobra i zla leži smisao života — i u nadi da dobro može pobediti. Zlo se može pobediti dobrotom. Ako ovo prevedemo, shvatićemo ono što smo oduvek nejasno znali: zlo se može pobediti samo ljubavlju.

Znači, metodologija našeg napada — naučnog ili bilo kakvog drugog — mora da bude ljubav. Ovo zvuči tako jednostavno da se nameće pitanje zbog čega to nije očiglednija istina. U stvari, ma kako jednostavno zvučala, metodologiju ljubavi je toliko teško sprovesti u praksi, da se zbog toga ustežemo da je koristimo. Na prvi pogled izgleda čak i nemoguća. Kako je moguće voleti ljude koji su zli? Pa ipak, to je baš ono što mislim da moramo. Da bismo mogli bezbedno da proučavamo zle ljude, to moramo da radimo iz ljubavi. Naša početna tačka mora a priori da bude osećanje ljubavi prema tim ljudima.

Dozvolite mi da se vratim na moju dilemu sa Sarlinom. Ona je insistirala da je volim bezuslovno, kao da je odojče bez mrlje. Ali ona nije bila odojče. I ja nisam mogao od srca da njoj i njenom zlu pružim afirmaciju koju je toliko očajno tražila. Zar nije zlo voleti zle ljude?

Rešenje ove dileme je paradoks. Put ljubavi je dinamična ravnoteža suprotnosti, bolna kreativna tenzija nesigurnosti, kao da hodamo po užetu koje je razapeto između ekstremnih ali lakših postupaka. Pomislite na podizanje deteta. Netolerantnost prema detetovom rđavom vladanju je pokazivanje nedostatka ljubavi. Tolerisanje njegovog rđavog vladanja je takođe nedostatak ljubavi. Mi moramo da budemo na neki način i tolerantni i netolerantni i da prihvatimo i da zahtevamo, da budemo i strogi i fleksibilni. I moramo da budemo gotovo božanski samilosni.

Evo kako jedan sveštenik opisuje takvu samilost Boga prema čoveku stavljajući ove reči u Božja usta:

Ja te znam. Ja sam te stvorio. Voleo sam te iz materice tvoje majke. Ti si pobegao — kao što sada znaš — od moje ljubavi, ali ja te volim bez obzira na to što si, i ma koliko daleko od mene pobegao. Ja sam onaj koji ti daje moć da bežiš i nikada ti neću dati da nasvim pobegneš. Ja te prihvatam onakvim kakav jesi. Opraštam ti. Ja znam

sve tvoje patnje. Znao sara ih oduvek. Kada ti patiš i ja patim, daleko, daleko izvan granica tvog poimanja. A znam i sve male trikove kojima se trudiš, od sebe i drugih da sakriješ rugobu koju si od svog života načinio. Ali ti si prelep. Tvoja lepota je suviše duboko u tebi da bi mogao da je vidiš. Prelep si zato što si to ti, jedinstvena ličnost koja si samo ti i u kojoj se već odražava nešto od lepote moje svetosti kojoj nema kraja. Prelep si i zbog toga što ja, i samo ja, vidim lepotu koja ćeš postati. Kroz preobraznu moć moje ljubavi koju slabost dovodi do savršenstva postaćeš savršeno lep. Postaćeš savršeno lep na jedinstven, nezamenljiv način, koji neće biti ni samo tvoj, ni samo moj, jer ćemo na njemu raditi zajedno.^M

Nije lako prigrliti ružnoću ako je naša jedina motivacija to što se nadamo da na neki nepoznat način ona može da se preobrazi u lepotu. Ali mit o poljupcu za žabu-princa još uvek postoji. Samo što nam nije jasno kako to poljubac može žabu da pretvori u princa. Kako metodologija ljubavi funkcioniše? Kako leci? Ne znam tačno.

Ne znam zbog toga što ljubav može da funkcioniše na mnogo načina i svi su oni nepredvidljivi. Znam da je prvi zadatak ljubavi samočišćenje. Kada se čovek, po milosti Božjoj, pročisti toliko da je u stanju da zaista voli svoje neprijatelje, dogodi se divna stvar. Kao da granice njegove duše poslanu toliko čiste da su skoro providne i iz čoveka počm* da zrači jedinstvena svetlost.

Efekat ove svetlosti je raznolik. Neke koji su na putu svetosti podstaći će da se brže kreću. Drugi, koji su na putu prema zlu, u dodiru sa njim će promeniti pravac. Sam nosilac svetlosti (koji je ^mo sredstvo; jer svetlost je Božja), najčešće neće biti svestan uticaja koji izvršava. I najzad, oni koji mrze svetlost, na-

⁸³ Iz »Znano« od Prečasnog dr Charles K. Robinsona, 4. novembra 1973 (*Duke Divinity School Review*, zima 1979, tom 44, s. 44).

pašće ga. Međutim, njihova zla dela kao da nestaju progutana svetlošću. Na taj način se zloćudna energija uništava, suzbija i neutrališe. Ovaj proces za nosioca svetlosti može da bude bolan i ponekad čak i fatalan, što, međutim, ne znači da je zlo pobedilo. Naprotiv, ono se vraća počinocu. Već sam rekao u knjizi *Put kojim se rede išlo*: »Zli ljudi su raspeli Hrista na krstu tako da svi možemo izdaleka da ga vidimo.«⁸⁴

Najbolji način da pružim specifičan prikaz metodologije ljubavi biće ako citiram reči jednog starog sveštenika koji je proveo mnoge godine boreći se sa zlom: »Veliki je broj načina na koji se može postupati sa zlom i nekoliko na koje se može pobediti. Svi su oni razne ravni jedne istine — da je jedini pravi način da se pobedi zlo ako se ono uguši unutar voljnog, živog ljudskog bića. Kada se tamo apsorbuje kao što sunder upija krv ili srce koplje koje ga probija, ono gubi moć i dalje ne ide.«^{85*}

Lečenje zlih ljudi — bilo naučno, bilo na neki drugi način — može da se postigne samo uz ljubav pojedinih. Potrebna je voljna žrtva. Individualni izlečitelj mora da dozvoli da njegova ili njena duša postane bojno polje. On ili ona mora žrtveno da *apsorbuje* zlo.

I šta onda čuva dušu od uništenja? Ako čovek u svoje srce primi zlo kao koplje, kako da preživi njegova dobrota? Čak i ako se zlo u tom procesu pobedi, zar neće biti isto i sa dobrim? Sta će se postići osim nekakve besmislene trgovine?

Na ovo mogu da odgovorim samo jezikom misticizma. Mogu da kažem samo da postoji misteriozna alhemija kojim žrtva postaje pobednik. Kako C. S. Lewis piše: »Kada je voljna žrtva, koja nije počinila nikakvo zlo delo bila ubijena umesto zločinca, sto je pukao i sama smrt je počela da se kreće unazad.«⁸⁶

⁸⁴ Simon & Schuster, 1979, s. 279.

⁸⁵ Gale D. Webbe, *Noć i ništa* (New York: Seabury press, 1964, s. 109)

⁸⁶ *Lav, veštica i orman* (Collier? Macmillan, 1970, s. 160)

Ne znam kako do ovoga dolazi. Ali znam da je tako. Znam da dobri ljudi mogu sebi da dozvole da ih probode zlo drugih — da na taj način budu probijeni a opet nekako neprobijeni — da čak na neki način budu i ubijeni, a ipak nekako prežive i ne predaju se. I uvek kada se to dogodi, dođe do male promene ravnoteže snaga u svetu.

SADRŽAJ

<i>UVOD</i> RUKUJ PA2UIVO — — — — — — — — —	9
GLAVA 1. COVEK KOJI JE SKLOPIO PAKT SA ĐAVOLOM	14
<i>GLAVA 2. U PRAVCU PSIHOLOGIJE ZLA</i> — — — —	37
O modelima i misteriji — — — — — — — —	37
Pitanje života i smrti — — — — — — — —	44
Slučaj Bobija i njegovih roditelja — — — — — —	50
Zlo i greh — — — — — — — — — —	73
Narcizam i volja — — — — — — — — —	83
<i>GLAVA 3. SUSRETI SA ZLOM U SVAKODNEVNOM ŽI-</i> <i>VOTU</i> — — — — — — — — — —	91
Slučaj Rodžera i njegovih roditelja — — — — — —	93
Slučaj Hartlija i Sare — — — — — — — —	118
Mentalna bolest i imenovanje zla . — — — — — —	131
Slučaj vudu-sna — — — — — — — — — —	143
Slučaj fobije od pauka — — — — — — — — —	152
<i>GLAVA 4. SARLINA: POUČAN SLUČAJ</i> — — — —	165
U početku, konfuzija — — — — — — — — —	166
Jedno ili drugo: dete ili odrasla osoba — — — — — —	170
Sama sebi zakon — — — — — — — — — —	179
San o veličanstvenoj mašini — — — — — — — —	187
Nema rešenja — — — — — — — — — —	192
Zlo i moć — — — — — — — — — —	197
Kada bih ponovo morao da pokušam — — — — — —	199

